

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ: ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ - ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ - ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ: ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΣΟΥΛΑΛΗΣ ΔΙΝΤΑΝΑ-ΓΕΩΡΓΙΑΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
«ΝΕΟΠΛΑΤΩΝΙΚΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ»

Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΒΑΣΗ ΤΗΣ
ΓΝΩΣΗΣ

ΓΙΑ ΟΡΙΤΙΚΟ ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΘΕΡΑΤΙΚΗΣ ΚΑΙ
ΤΗΣ ΠΡΩΙΝΗΣ ΑΝΑΛΥΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΔΩΡΕΑ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1991

UNIVERSITY OF IOANNINA
SCHOOL OF PHILOSOPHY
FACULTY OF PHILOSOPHY, EDUCATION & PSYCHOLOGY
DEPARTMENT OF PHILOSOPHY

EULABENA VIBANA-GANAGE

**THE EMPIRICAL BASE OF
KNOWLEDGE**

**A CRITICAL INVESTIGATION OF PRE-SOCRATIC
AND EARLY ANALYTIC PHILOSOPHY**

DOCTORAL DISSERTATION

IOANNINA 1981

Εξεταστική επιτροπή:

Τριμελής:

Καθηγητής: κ. Βασίλειος Α. Κύρκος (Επιβλέπων)

Αναπλ. Καθηγητής: κ. Ευθύμιος Παπαδημητρίου

Λέκτορας: κυρία Σταυρούλα Τσινόρεμα

Διευρυμένη Πενταμελής:

Καθηγήτρια: κυρία Μυρτώ Δραχώνα-Μονάχου

Καθηγητής: κ. Παύλος Χριστοδουλίδης

Διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου
Ιωαννίνων και εγκρίθηκε κατά τη συνεδρία της 18ης Ιουνίου 1991.

Εισηγητής:

Καθηγητής, κ. Βασίλειος Α. Κύρκος

« Η έγκριση διδακτορικής διατριβής υπό της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου
Ιωαννίνων δεν υποδηλοί αποδοχήν των γνώμών του συγγραφέως ».

(Νόμος 5343 / 32, άρθρον 202, § 2.)

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Η Σ Α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	x
 ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
1. Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΓΝΩΣΗ.....	1
2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ.....	8
(α) Η ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ.....	8
(β) Η ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ.....	27
i. Η ανάλυση της γλώσσας.....	27
ii. Ο λογικός θετικισμός.....	40
iii. Γλωσσική ανάλυση ή καθημερινή γλώσσα.....	42

ΜΕΡΟΣ Α'

Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΩΣ ΑΡΧΗ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΕΙΝ

Στούς προσωκρατικούς φιλοσόφους

(από τον Θαλή ως τον Δημόκριτο).....47

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ ΩΣ ΑΡΧΗ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΕΙΝ ΣΤΟΥΣ ΠΡΩΤΟΥΣ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΥΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥΣ.....	46
Α' Ο ΘΑΛΗΣ.....	50
Β' Ο ΑΝΑΞΙΜΑΝΔΡΟΣ.....	58
Γ' Ο ΑΝΑΞΙΜΕΝΗΣ.....	64
2. Ο ΗΡΑΚΕΙΤΟΣ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ ΚΑΙ Η ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΤΗΣ.....	66
3. Ο ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΛΕΑΤΕΣ Η ΔΥΣΠΙΣΤΙΑ ΣΤΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗΣ.....	73
4. ΟΙ ΠΥΘΑΓΟΡΕΙΟΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΣΤΗ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΗ ΑΦΑΙΡΕΣΗ.....	84

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Η ΥΛΙΚΗ ΣΥΣΤΑΣΗ
ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

1. ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΣΥΜΒΙΒΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΦΟΡΑ ΤΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ ΣΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΩΝ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΩΝ.....	87
Α' Ο ΕΜΠΕΔΟΚΛΗΣ.....	87
Β' Ο ΑΝΑΞΑΓΟΡΑΣ.....	90
Γ' Ο ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΤΗΣ.....	94

2. ΟΙ ΑΤΟΜΙΚΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ: Ο ΛΕΥΚΙΠΠΟΣ ΚΑΙ Ο ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ. Η ΥΛΙΚΗ ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΤΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ.....	97
--	----

ΜΕΡΟΣ Β'

Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΩΣ ΒΕΜΕΛΙΟ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

(G. E. Moore και Bertrand Russell).....	119
---	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΝΟΥ: G. E. MOORE

(α) Η ΑΝΑΙΡΕΣΗ ΤΟΥ ΙΔΕΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΟΓΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ.....	120
(β) Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ ΚΑΙ Η ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΝΟΥ.....	134
(γ) Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΛΗΨΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ SENSE-DATA.....	145
(δ) ΟΙ ΗΘΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΦΥΣΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΠΛΑΝΗ.....	161
(ε) ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΝΕΠΑΡΚΕΙΕΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΜΟΟΡΕ.	168

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΛΟΓΙΚΟΣ ΑΤΟΜΙΣΜΟΣ: BERTRAND RUSSELL

(α) Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ Β. RUSSELL.....	180
(β) Η ΑΠΟΡΡΙΨΗ ΤΟΥ ΙΔΕΑΛΙΣΜΟΥ.....	191
(γ) Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΛΟΓΙΚΩΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΩΝ.....	194
(δ) ΟΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΛΟΓΙΚΟΥ ΑΤΟΜΙΣΜΟΥ.....	198
(ε) ΟΡΙΣΜΕΝΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΛΟΓΙΚΟΥ ΑΤΟΜΙΣΜΟΥ ΤΟΥ RUSSELL.....	212
Σ Υ Μ Π Ε Ρ Α Σ Μ Α Τ Α.....	217
Β Ι Β Λ Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α.....	226
SUMMARY.....	259

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η διδακτορική διατριβή "Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΒΑΣΗ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ" είναι μια κριτική έρευνα της προσωκρατικής και της πρώιμης αναλυτικής φιλοσοφίας. Αποτελείται από δύο μέρη: (α) Η εμπειρία ως αρχή και πρόβλημα του φιλοσοφείν στους προσωκρατικούς φιλοσόφους (από τον Θαλή ως τον Δημόκριτο) και (β) Η εμπειρία ως θεμέλιο της γνώσης στην πρώιμη αναλυτική φιλοσοφία (Moore και Russell). Η έρευνα σκοπεύει να εξετάσει την εμπειρία ως θεμέλιο της γνώσης στην προσωκρατική γνωσιοθεωρία, σε σύγκριση με τη σύγχρονη αναλυτική θεωρία της γνώσης.

Η έρευνα αρχίζει με μια γενική εισαγωγή για την εμπειρία. Ακολούθως εξετάζεται η έννοια της εμπειρίας στους προσωκρατικούς και στους αναλυτικούς φιλοσόφους. Έχινε μια προσπάθεια να αναδειχθεί η θεμελίωση της προσέγγισης της εμπειρικής γνώσης από τους προσωκρατικούς, όπως την επισημένουμε στην κοσμολογική, κατά βάση, φιλοσοφική σκέψη τους. Εξετάζονται μερικές απόψεις των μελετητών της προσωκρατικής φιλοσοφίας, που προσπάθησαν να δώσουν ένα εμπειρικό και επιστημονικό βάρος στη φιλοσοφία αυτή. Στην αναλυτική φιλοσοφία, η έννοια της εμπειρίας εξετάζεται μέσα στα πλαίσια ενός φιλοσοφικού προβληματισμού, που δίνει έμφαση στη χλωσσα και στην αναλυτική μέθοδο. Έτσι συζητούνται ορισμένοι βασικοί άξονες της αναλυτικής κατεύθυνσης κυρίως εκείνοι που δίνουν έμφαση στη χλωσσα, καθώς επίσης και στο κριτήριο νοήματος των χλωσσικών εννοιών.

Στο πρώτο και το δεύτερο κεφάλαιο του Α' μέρους της έρευνας υποβάλλονται για εξέταση οι φιλοσοφικές θέσεις των προσωκρατικών με έμφαση στις απόψεις για τη συγκρότηση της γνώσης και τον τρόπο θεμελίωσής της

πάνω σε εμπειρικές αρχές. Δίνεται έμφαση στους φιλόσοφους, στους οποίους η συγκρότηση της γνώσης προκύπτει από την κοσμολογική τους απορία, αφού η κοσμολογική τους διερεύνηση θεμελιώνεται ουσιαστικά στα εμπειρικά στοιχεία.

Στο τρίτο κεφάλαιο του Β' μέρους της έρευνας επιχειρείται η εξέταση της φιλοσοφίας του Moore, ο οποίος κατευθύνει τη φιλοσοφία στην ανάλυση της γνώσης. Αναφέρεται η αντίδρασή του εναντίον του ιδεαλισμού με βάση την αναλυτική προσέγγιση και αυτή του κοινού νου, που δίνει βάρος στην εμπειρία παρά στη νόηση. Επομένως εξετάζονται οι φιλοσοφικές απόψεις του Moore, με έμφαση στην εμπειρία για τη θεμελίωση της γνώσης στη φιλοσοφία του.

Στο τετάρτο κεφάλαιο υποβάλλεται για εξέταση η φιλοσοφία του Russell, που θεμελιώνεται στη ανάλυση της γνώσης. Αναφέρεται η λογική και μαθηματική αφετηρία του, που κατεύθυνε τη φιλοσοφία του προς το λογικό ατομισμό. Επίσης δίνεται έμφαση στην εξέταση της επιστημονικής κατεύθυνσης του Russell, σε συνδυασμό με το έντονο εμπειρικό στίγμα που προσάπτει η φιλοσοφία του στη δημιουργία της γνώσης.

Έτσι η έρευνα ασχολείται με την εξέταση των βασικών χαρακτηριστικών στη δημιουργία της γνώσης στους προσωκρατικούς φιλοσόφους και στους πρώιμους αναλυτικούς, αναφέροντας τα βασικά προβλήματα που δημιουργούνται στην κοσμολογική έρευνα των προσωκρατικών και στη γνωστική έρευνα των αναλυτικών φιλοσόφων. Στα συμπεράσματα αναφέρονται κοινά σημεία και κοινές αντιθέσεις των δύο αυτών φιλοσοφικών "ρευμάτων" με έμφαση στην κριτική.

Κλείνοντας το προλογικό αυτό σημείωμα, θέλω να εκφράσω τη μεξάλη μου τιμή και ευχαρίστηση στον Τομέα Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, που ενέκρινε τη διατριβή μου, και συγκεκριμένα στον κ. Βασίλειο Α. Κύρκο, Καθηγητή Φιλοσοφίας, στον κ. Ευθύμιο Παπαδημητρίου, Αναπλ. καθηγητή Φιλοσοφίας και στην κυρία Σταυρούλα Τσινόρεμα, Λέκτορα

Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, που επωμίστηκαν το βάρος της παρακολούθησης της εργασίας αυτής, από την αρχή μέχρι το τέλος. Χωρίς τις πολύτιμες επιστημονικές παρατηρήσεις και υποδείξεις τους, η εργασία αυτή δεν θα είχε την απαραίτητη επιστημονική αρτιότητα. Επίσης πολύτιμη στάθηκε η βοήθεια όλων των μελών ΔΕΠ του Τομέα Φιλοσοφίας.

Αισθάνομαι επίσης την ανάγκη να εκφράσω τις ευχαριστίες στο Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών, που μου έδωσε την ευκαιρία να ετοιμάσω τη διδακτορική μου διατριβή στην Ελλάδα. Ακόμη θέλω να ευχαριστήσω τον σεβασμιώτατο μητροπολίτη Ιωαννίνων, κ. κ. Θεόκλητο, που μου παραστάθηκε οικονομικά στη διάρκεια των σπουδών μου στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Επίσης αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω την απέραντη ευγνωμοσύνη μου, προσωπικά στον Καθηγητή κ. Βασίλειο Κύρκο, που μου παραστάθηκε σε κάθε πρόβλημα οποιασδήποτε φύσης στη διάρκεια της παραμονής μου στην Ελλάδα και στα Ιωάννινα, και στον Καθηγητή κ. Νίκο Ψημμένο, διευθυντή του Τομέα Φιλοσοφίας, που μου παραστάθηκε επίσης με διάφορους τρόπους. Επίσης στον Αναπλ. Καθηγητή κ. Ευθύμιο Παπαδημητρίου και στη Λέκτορα κυρία Σταυρούλα Τσιγόρεμα, που με βοήθησαν στα διάφορα προβλήματα μου.

Αισθάνομαι επίσης την ανάγκη να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον Αντιπρύτανη κ. Γεώργιο Πλουμίδη, Καθηγητή της Ιστορίας και στον κ. Νικήτα-Λουκά Παπαθουκά, Προϊστάμενο Γραμματείας, του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Επίσης ευχαριστώ τη Γραμματεία, Σπουδαστηρίου Φιλοσοφίας και τη Γραμματεία και τα μέλη του Τμήματος, Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, που με βοήθησαν με διάφορους τρόπους.

Θέλω επίσης να ευχαριστήσω την κυρία Σωτήρια Δρακοπούλου, Λέκτορα Φιλοσοφίας, για τη συμβολή της στη μετάφραση Αρχαίων αποσπασμάτων, και τον κ. Μανώλη Γαλανάκη για την πολύτιμη βοήθειά του και

ιδιαίτερα για τη χλωσική επιμέλεια αυτής της έρευνας. Τέλος να ευχαριστήσω όλους εκείνους στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων που με βοήθησαν, ο καθένας με τον τρόπο του σ' όλη τη διάρκεια της παραμονής μου στα Ιωάννινα, μιας παραμονής που θα αποτελέσει μια αξέχαστη ανάμνηση στη ζωή μου.

Kulasena Vidana-Gamage,
Department of Philosophy,
University of Kelaniya,
Kelaniya,
SRILANKA.

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων,
Ελλάδα,
20 Μαΐου 1991.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΓΝΩΣΗ

Η εμπειρία σύμφωνα με την καθιερωμένη αντίληψη συνδέεται με την αισθητηριακή αντίληψη. Με την ψυχολογική και φιλοσοφική της όμως σημασία δηλώνει κάτι βαθύτερο από την παραπάνω έννοια. Οι συμπεριφοριστές, που ασχολούνται με την ανθρώπινη συμπεριφορά, τονίζουν ότι η εμπειρία είναι κάτι που ασκεί επίδραση στη διαμόρφωσή της. Στον χώρο της φιλοσοφίας βρίσκουμε πολλές σημασίες για τη λέξη "εμπειρία". Ακολουθώντας τον Αριστοτέλη ο D. W. Hamlyn υποστηρίζει ότι η εμπειρία είναι μια δημιουργία της αισθητηριακής αντίληψης και της μνήμης¹. Όμως στην καθημερινή έννοια της λέξης η εμπειρία βρίσκεται σε συνάφεια με τη γνώση και τη μάθηση, και με αυτόν τον τρόπο συνδέεται επίσης με τη συμπεριφορά των ανθρώπων.

¹ D. W. Hamlyn, "Empiricism", Encyclopaedia of philosophy, том 2, The Macmillan co. & Free Press, London 1967, 499. Πβ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 1, 980 β 28κε. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η εμπειρία είναι σχεδόν όμοια με την επιστημονική γνώση και την τέχνη. «και δοκεῖ σχεδόν ἐπιστήμη καὶ τέχνη ὅμοιον εἶναι ἢ ἐμπειρία» Βλ. Α1, 981 α, 1κε. Πιο κάτω λέει ότι η εμπειρία δεν είναι κατώτερη από την τέχνη, αντίθετα λέει ότι αυτοί που έχουν εμπειρία πετυχαίνουν να κάνουν κάτι καλύτερο από αυτούς που δεν έχουν εμπειρία. Βλ. Α1, 981 α 12. Όμως ο Αριστοτέλης πίστευε ότι η γνώση και η κατανόηση χαρακτηρίζει την τέχνη παρά την εμπειρία. Εννοεί ότι η τέχνη είναι ανώτερη από την εμπειρία. Βλ. Α1, 981 α 24κε.

Στην ιστορία της φιλοσοφίας σημαντική θέση κατέχει το ρεύμα του εμπειρισμού¹ που δέχεται την εμπειρία ως τη μοναδική βάση της γνώσης. Υποστηρίζεται, δηλαδή, ότι η εμπειρική γνώση παράχεται μόνο από τις αισθητηριακές αντιλήψεις, μια μέθοδος που δεν δίνει ιδιαίτερη προσοχή στη συναισθηματική ή πνευματική πλευρά της γνώσης. Αναμφισβήτητα η εμπειρία είναι η βασική πηγή για τη γνώση του κόσμου. Όμως η συναισθηματική ή πνευματική πλευρά της γνώσης, δεν πρέπει να το ξεχνάμε, παίζει σημαντικό ρόλο στη δημιουργία της εμπειρικής γνώσης. Σύμφωνα με τον Ηράκλειτο, εάν η ψυχή παραλείπει να κατανοήσει σωστά τις αισθητηριακές εντυπώσεις, οι αντιλήψεις δεν μπορούν να αποτελέσουν σαφείς μάρτυρες για την εμπειρική γνώση². Με την έννοια αυτή, χωρίς πνευματική ενέργεια οι αισθητηριακές αντιλήψεις δεν έχουν καμία σημασία.

¹ Όταν μιλάμε για τον εμπειρισμό, εννοούμε κυρίως τη βρετανική εμπειρική σχολή (Locke, Berkeley, και Hume). Όμως στην ιστορία της φιλοσοφίας υπάρχουν διαφορετικές απόψεις για την ιδέα της εμπειρίας. Το σημαντικό είναι ότι όλοι αυτοί οι φιλόσοφοι δέχονται ότι η σημαντική βάση της γνώσης είναι η εμπειρία. Για τον εμπειρισμό βλ. A. J. Ayer & Winch Raymond (εκδ.) British Empirical Philosophers, Macmillan, London 1952. John Anderson, Studies in Empirical Philosophy, Sydney 1962. A. J. Ayer, Foundation of Empirical Knowledge, Macmillan, London 1940. του ιδίου Language Truth and Logic, Gollancz, London 1936. Επίσης του ιδίου Philosophical Essays, Macmillan, London 1954. και Problems of Knowledge, Macmillan and Penguin Books, London 1956. βλ. και H. H. Price, Thinking and Experience, Hutchinson, London 1953. B. RUSSELL, An Inquiry Into Meaning and Truth, Penguin Books, 1965 (Allen & Unwin, London 1940¹). του ιδίου Human Knowledge, Allen & Unwin, London 1948. Επίσης του ιδίου Problems of Philosophy, Home Uni. Library, London 1912.

² DK. B 107 = Σέξτος Εμπ. Vii, 126: «κακοὶ μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὀφθαλμοὶ καὶ ὄτα βαρβάρους ψυχᾶς ἔχόντων» βλ. και σχετικά Marshall Clagett, Greek Science in Antiquity, Collier Macmillan Publishers, London 1955, 49. G. S. Kirk-J. E. Raven, The Presocratic Philosophers: A critical history with a selection of texts, Cambridge Uni Press, Cambridge 1971 (1957¹). W. K. C. Guthrie, A History of Greek Philosophy: The Earlier Presocratics and the Pythagoreans, τομ.1, Cambridge Uni. Press, Cambridge 1971 (1962¹), 44. F. H. Cherniss, "The Characteristics and Effects of Presocratic

Όπως επισήμανε ο Kant "ο νους δεν έχει τη δυνατότητα να εποπτεύσει κάτι και οι αισθήσεις δεν έχουν τη δυνατότητα να νοήσουν κάτι, μόνο μέσα από την ένωσή τους μπορεί να εκπηγάσει γνώση"¹. Για τη γνώση δηλαδή χρειάζονται και τα δύο, ο νους και η αισθητικότητα. Ο Kant υποστηρίζει ακόμα ότι "χωρίς αισθητικότητα δε θα μας δινόταν κανένα αντικείμενο και χωρίς νου δε θα μπορούσε να νοηθεί κανένα από αυτά"². Σύμφωνα, λοιπόν με τον Kant η γνώση δημιουργείται από μια a-priori διανοητική ενέργεια πουπραγματώνεται μέσα στον ανθρώπινο νου και θεμελιώνεται με τις αισθητηριακές αντιλήψεις. Δηλαδή η εμπειρία συμπεριλαμβάνεται στις αρχικές βάσεις της γνώσης, αλλά για να εκπηγάσει η γνώση χρειάζεται μια εσωτερική πνευματική ενέργεια. Ο Kant συμπεραίνει έτσι ότι η γνώση έχει μια αναγκαία a-priori φύση³, σε αντίθεση με του Hume ο οποίος αρνείται ότι η γνώση υπάρχει a-priori. Σύμφωνα με το Hume η γνώση του εμπειρικού κόσμου δημιουργείται μόνο και μόνο από τις αισθητηριακές αντιλήψεις, και γι' αυτό έχουμε μόνο αντιληπτική γνώση για τον κόσμο. Τουλάχιστον με τις αισθήσεις δεν αντιλαμβανόμαστε τα εμπειρικά δεδομένα, γιατί αυτές μας προσφέρουν μόνο μια απλή αντίληψη και τίποτα περισσότερο

Philosophy" στο D. J. Furley-R. E. Allen (εκδ.) Studies in Presocratic Philosophy: τομ. I, *The Beginning of Philosophy*, Routledge & Kegan Paul, London 1970, 15. τομ. II, *The Eleatics and Pluralists*, Routledge and Kegan Paul, London 1975. J. Burnet, Early Greek Philosophy, Adam and Charles Black, London 1971 (1930 4η εκδ. 1892¹), 133.

¹. Immanuel Kant, Kritik der reinen Vernunft, Ελλην. Μετ. Α. Γιανναράς, Κριτική του Καθαρού Λόγου, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1979, τομ. Β, Β 75 (Α 51). (Αγγλική Μεταφ. Kemp Smith, Critique of Pure Reason, Macmillan, London 1929).

². Kant, ο.π. Β 75..

³. Βλ. Kant, Καθ. Λογ. τομ. Α, Β XII-III Βλ. και W. T. Jones, A History of Western Philosophy: Kant and the Nineteenth Century, τομ. VI, Harcourt Brace Jovanovich Inc., N.York, Chicago 1975 (1952¹), 22.

από αυτήν¹. Η ύπαρξη των εμπειρικών πραγμάτων τελικά είναι ένα λογικό συμπέρασμα με βάση τις αισθητηριακές αντιλήψεις².

Ο G. E. Moore, σύγχρονος βρετανός φιλόσοφος, επισημαίνει ότι η εμπειρική γνώση δεν δημιουργείται μόνο με τις αισθήσεις και τα αισθητηριακά δεδομένα. Αναγκαστικά υπάρχει μια συνειδητή ενέργεια του νου, που είναι κοινή και για τα δύο αυτά. Στο άρθρο του "The Refutation of Idealism" (1903), αναφέρει συγκεκριμένα: "Ξέρουμε όλοι, ότι η αίσθηση του μηδεν διαφέρει από αυτήν του πρᾶσινου. Αλλά είναι προφανές ότι και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για αισθήσεις. Αυτές έχουν κάποιο κοινό σημείο.θα καλέσω το κοινό στοιχείο συνειδητότητα".³

Οι σύγχρονοι ψυχολόγοι υποστηρίζουν ότι όσον αφορά στην ανθρώπινη συμπεριφορά, ο νους παίζει σημαντικό ρόλο στη δημιουργία αυτής της συμπεριφοράς. Σύμφωνα με τον Siril Barts η ανθρώπινη συμπεριφορά δεν αποτελείται μόνο από το ερέθισμα (stimulus) ή την εμπειρία. Υπάρχει μια κεντρική μεταβολή που συνειδρά στη δημιουργία μιάς αντίδρασης για κάποιο κίνητρο (αντικείμενο), που είναι η φύση του ανθρώπου ή ο νους⁴.

¹. David Hume, A Treatise of Human Nature (εκδ) Selby Biggs, Clarendon Press, Oxford 1896, Book I. IV, 2 (σ.189). Λέγει τα εξής: "That our senses offer not their impressions as the images of something distinct or independent and external is evident, because they convey to us nothing but a single perception and never give us the last intimation of anything beyond----".

². Ο B. Russell έχει παρόμοια άποψη για τη γνώση των εμπειρικών πραγμάτων. Βλ. πιο κάτω σ. 194 κε.

³. G. E Moore, "The Refutation of Idealism" Πρώτη φορά δημοσιεύθηκε στο Mind, 12, (1903), 433-453, μετα στο Philosophical Studies, Routledge & Kegan Paul, London 1922¹, Redwood Press, Trowbridge & London 1970, 16. Ελλην. Μεταφ. Σ. Βιρβιδάκης, "Η Ανάιρεση του Ιδεαλισμού" στο Κ. Ι. Βουδούρης, Ανθολόγιον Αναλυτικών Φιλοσόφων, Αθήνα 1980 (1977¹), 48.

⁴. Βλ. Siril Berts, "The Concept of Consciousness", Mind 63, (1954).

Μέσα από αυτές τις απόψεις καταφαίνεται ότι ο ανθρώπινος νους παίζει ένα σημαντικό ρόλο στη δημιουργία της γνώσης. Όμως οι φιλόσοφοι της εμπειρικής παράδοσης δεν δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα σ' αυτήν τη διανοητική ενέργεια του ανθρώπου. Διατείνονται ότι η γνώση παράγεται κατά βάση και πρωταρχικά από την εμπειρία. Με την άποψη αυτή όμως δημιουργούνται προβλήματα. Το βασικό είναι εάν οι μαρτυρίες που παίρνουμε από την εμπειρία, αρκούν για να συγκεροτήσουμε τη γνώση. Για το θέμα αυτό υπάρχουν διαφορετικές απόψεις.

Σύμφωνα με τον Πλάτωνα τα αντικείμενα που έχουμε στον αισθητό κόσμο είναι σκιές. Την πραγματικότητα τη βλέπουμε μόνο με ένα διανοητικό τρόπο. Ο Πλάτων υποστηρίζει συγκεκριμένα:

«οὐ ταύτης ἦν γράφουσιν, καὶ τᾶλλα οὕτως, αὐτὰ μὲν ταῦτα αἱ πλάττουσιν τε καὶ γράφουσιν ὧν καὶ σκῆαί καὶ ἐν ὕδασι εἰκόνες εἰσίν, τούτοις μὲν ὡς εἰκόσιν αὐτὸ χρώμενοι, ζητούντες δὲ αὐτὰ ἐκεῖνα ἰδεῖν αἱ οὐκ ἂν ἄλλως ἴδοι τες ἢ τῇ διανοίᾳ»¹

Στο παραδείγμα του σπηλαίου², ο Πλάτων λέει ότι αυτά που αντιλαμβανόμαστε για τον κόσμο δεν είναι η αληθινή πραγματικότητα, παρά μια σκιά που βλέπουμε, όπως αυτοί που κάθονται στο σπήλαιο.

«πανόπισσι δὴ, ἦν δ' ἐγώ, οἱ τοιοῦτοι οὐκ ἂν ἄλλο τι νομίζοιεν τὸ ἀληθές ἢ τὸς τῶν σκευαστῶν σκῆας»³.

Σύμφωνα με τις ιδέες αυτές του Πλάτωνος η πραγματική γνώση επιτυγχάνεται από μια διανοητική ενέργεια. Όμως η άποψη του Πλάτωνος έχει εχειρίει αντιρρήσεις. Κυρίως οι εμπειριστές δεν πιστεύουν ότι υπάρχει ένας νοητός κόσμος που έχει τις αληθινές παραστάσεις των εμπειρικών πραγμάτων. Θεωρούν ότι μπορεί να υπάρχουν δυσκολίες στην γνώση του εμπειρικού κόσμου, η

1. Βλ. Πλάτων, Πολιτεία, τομ. Β 510 e -511 a.

2. Πλάτ. Πολιτ. τομ. Β, 514 α και 515 α κε.

3. Πλάτ. Πολιτ. 515 c

πραγματικότητα όμως είναι μέσα σ' αυτόν τον κόσμο και όχι έξω από αυτόν, όπως πιστεύει ο Πλάτων. Για να δημιουργηθεί δηλαδή, η γνώση για τον εμπειρικό κόσμο, χρειάζεται μια πνευματική ενέργεια που παίζει ένα σημαντικό ρόλο.

Σήμερα γίνεται δεκτό ότι η επιστημονική γνώση για τον κόσμο είναι η σημαντικότερη και η πιο πιθανή. Η γνώση αυτή δημιουργείται βάσει των εμπειρικών υποθέσεων. Σύμφωνα με τον Ayer κάθε εμπειρική ή επιστημονική υπόθεση συνδέεται με την εμπειρία¹. Αν προσέξουμε τη φύση της επιστημονικής γνώσης φαίνεται ότι βασίζεται καθαρά στις παρατηρησιακές και πειραματικές υποθέσεις. Όμως τα συμπεράσματα των επιστημών δεν βασίζονται μόνο στα αποτελέσματα των παρατηρήσεων και πειραμάτων αλλά διαμορφώνονται και από τη γνώμη των επιστημόνων. Αυτό μερικές φορές έχει ως συνέπεια την μείωση της πιθανότητας των επιστημονικών υποθέσεων, όχι όμως και την απώλεια της επιστημονικότητάς τους. Η επιστημονική γνώση συνήθως συμπεριλαμβάνει μόνο πιθανότητα και όχι αναγκαιότητα. Και οι σύγχρονοι φιλόσοφοι επισημαίνουν ότι οι εμπειρικές προτάσεις δεν ενέχουν καμία αναγκαιότητα, όπως οι λογικές και μαθηματικές προτάσεις, αλλά μόνο πιθανότητα². Με την ανακάλυψη νέων μαρτυριών είναι δυνατόν να αλλιάξουν τα συμπεράσματα που υπήρχαν στο παρελθόν. Αυτό μπορούμε να τονίσουμε ότι είναι βασικό χαρακτηριστικό της επιστημονικής γνώσης.

Στις κοινωνικές επιστήμες ακολουθείται διαφορετικός δρόμος· χρησιμοποιείται συχνά η ίδια επιστημονική μέθοδος, ανακύπτουν όμως πιο πολλές δυσκολίες από αυτές των φυσικών επιστημών. Οι κοινωνικοί επιστήμονες συνήθως προσέχουν να μην χάσουν τις ζωντανές μορφές των δεδομένων που

¹. Βλ. Ayer, Language, 55-56.

². Βλ. Ayre, Language, 41, 127. του ιδίου Foundation, 43-45 και 239. Βλ. επίσης, C. I. Lewis, Mind and the World Order, Scribner, N. York 1929, 309. B. Russell, An Inquiry, 156, 166. Του ιδίου An Outline of Philosophy, Allan & Unwin, London 1970 (1927¹), 3. Επίσης Βλ. N. Malcolm, "Certainty and Empirical Statements", Mind 51, (1942), 18-46.

μελετούν. Δυσκολεύονται όμως να χρησιμοποιήσουν τις παρατηρήσεις και τα πειράματα, όπως αυτά μεθοδεύονται στις φυσικές επιστήμες. Οι επιστήμονες αυτοί προσπαθούν συνήθως να εξαθιδρύσουν την επιστημονική βάση της γνώσης στα δικά τους πεδία.

Όπως ξέρουμε, η επιστημονική γνώση γίνεται αποδεκτή ως η πιο σημαντική γνώση, γιατί είναι η πιο πιθανή γνώση που μπορούμε να έχουμε για τον εμπειρικό κόσμο. Το επόμενο στάδιο της μελέτης μας αφορά την εμπειρική βάση της γνώσης στην προσωκρατική φιλοσοφία. Πιστεύουμε ότι αυτό γίνεται φανερό μέσα από τη μέθοδο και τον σκοπό της φιλοσοφίας αυτής.

2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ

(α) Η ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ.

Συνοπτικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι ολόκληρη η αρχαία Ελληνική φιλοσοφία είναι μια έρευνα για την εμπειρική πραγματικότητα του κόσμου¹. Από τον Θαλή ακόμη διαφαίνεται αυτή η φύση της Ελληνικής φιλοσοφίας. Οι έρευνες τους βασίζονται κυρίως στις διανοητικές συλλήψεις, όμως χρησιμοποιείται η μέθοδος της παρατήρησης για την διατύπωση των φιλοσοφικών απόψεων τους. Η φιλοσοφική τους μέθοδος ήταν καθαρά παραγωγική και αυτό συνετέλεσε στο να ονομαστεί η Ελληνική σκέψη φιλοσοφία, όχι όμως επιστήμη.

Μιλώντας για τη παραγωγική μέθοδο πρέπει να επισημάνουμε το εξής σημαντικό στοιχείο. Τη μέθοδο αυτή την χρησιμοποιούν και οι επιστήμονες για την κατασκευή επιστημονικών υποθέσεων ύστερα από κατάλληλες παρατηρήσεις και πειράματα. Άρα με τη χρήση της μεθόδου αυτής αναδεικνύεται η αξία της προσωκρατικής φιλοσοφίας. Στη συνέχεια θα

¹. Βλ. Θ. Βέικος, Οι Προσωκρατικοί, Ο.Ε.Δ.Β, Νέα έκδοση, Αθήνα 1985, (1η έκδ. Θεσσαλονίκη, 1972), 225. K. Popper, "Back to the Presocratics", PAS, N.S. tom. 59, (1958-59), και στο ιδίου Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge, Routledge and Kegan Paul, London 1963, και στο Furley-Allen, Studies, I, 130. Ελλην. Μεταφ. Σ. Δρακοπούλου, "Πίσω Στους Προσωκρατικούς", Επικτεία 45 (1980), και στο Οι Προσωκρατικοί: Κείμενα και Μετάφραση, Imago, Αθήνα 1984. Βλ. σχετικά Μυρτώ Δραχώνα-Μονάχου, "Αφετηρία για τη Χαρτογράφηση μιας Αρχαϊκής Γνωσιολογίας", Δευκαλίων, tom. 11 (1974), 365. B. Farrington, Greek Science, (Part I, 1944. Part II, 1949. 1st published together in 1953.) Penguin Books, 1963. I. N. Θεοδωρακόπουλος, Ιστορία της Φιλοσοφίας των Ελλήνων, Αθήνα 1955, 12.

προσπαθήσουμε να εξετάσουμε τη μορφή αυτή παράλληλα με την εμπειρική βάση της σύγχρονης αναλυτικής φιλοσοφίας.

Όπως είπαμε ο στόχος των προσωκρατικών είναι η ερμηνεία της πραγματικότητας του εμπειρικού κόσμου. Είναι λογικό να διαπιστώσουμε ότι μια τέτοια προσπάθεια είναι απόλυτα φιλοσοφική και δεν μπορεί να είναι με κανέναν τρόπο επιστημονική. Ακόμα η παραγωγική μέθοδος που εφαρμόζουν και οι διανοητικές αντιλήψεις που διατυπώνουν είναι σαφώς φιλοσοφικές. Μερικοί στοχαστές όμως αποφαινόμενοι ότι υπάρχουν εκτός από εμπειρικές και επιστημονικές αντιλήψεις στην προσωκρατική φιλοσοφία. Οι αντιλήψεις αυτές συνάγονται βασικά από τις φιλοσοφικές ιδέες ή από το περιεχόμενο της φιλοσοφικής τους δραστηριότητας¹. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τη θέση αυτή πιο αναλυτικά.

Ξέρουμε ότι η Ελληνική φιλοσοφία άρχισε ξεπερνώντας τις θρησκευτικές και μυθολογικές αντιλήψεις που υπήρχαν στα παλαιότερα χρόνια. "Η μυθική παράδοση βέβαια είναι για τους Έλληνες η εθνική και θρησκευτική τους παράδοση"². Οι φιλόσοφοι αυτοί προσπάθησαν να δημιουργήσουν τις καινούργιες ιδέες αλλά δεν κατάρθωσαν να ξεφύγουν από τις παλιές ιδέες. Αυτό επέτρεψε την είσοδο των θρησκευτικών και θεολογικών ιδεών στη φιλοσοφία των

¹. Βλ. Χ. Θεοδωρίδης, Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα 1942, 1-3. Βέικος, Προσωκρατικοί, 22. Κ. Δ. Γεωργούλης, Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα 1975, 36. Ι. Π. Πανερχής, Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι, Εκδόσεις Κωνσταντινίδης, Θεσσαλονίκη 1986, 20. J. Burnet, Greek Philosophy: Thales to Plato, Macmillan, London 1968 (1914¹), 8. Του ιδίου Early Greek Philosophy, 24κε. G Thomson, The First Philosophers: Studies in Ancient Greek Society, Lawrence & Wishart, London 1972 (1955¹), 167. Σχετικά βλ. Popper, "Presocratics". F. M. Cornford "was the Ionian Philosophy Scientific", JHS, 62 (1942) και στο Furlley-Allen, Studies, τομ. 1, 29-41. S. Sambursky, The Physical World of the Greeks, Routledge and Kegan Paul, London 1963 (1956¹), κεφάλαια 1 και 10.

². Βλ. Βασ. Α. Κύρκος, Αρχαίος Ελληνικός Διαφωτισμός και Σοφιστική, Ιωάννινα 1987, 11, σημ. 2.

αρχαίων φιλοσόφων¹. Ωστόσο οι φιλόσοφοι αυτοί δεν παρέμεναν στο θεϊκό επίπεδο, προσπάθησαν να το ξεπεράσουν και να μορφώσουν τις δικές τους ιδέες. Οι έρευνες τους ξεκίνησαν από τον φυσικό κόσμο.

Στη μελέτη της προσωκρατικής φιλοσοφίας προκύπτει μια δυσκολία λόγω έλλειψης πηγών, δηλαδή δεν έχουμε στα χέρια μας τα έργα των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων, εκτός από μερικά αποσπάσματα. Η Ελλάδα είχε πολλούς και μεγάλους φιλοσόφους, δυστυχώς όμως δεν διασώθηκαν τα συγγράμματα όλων αυτών. Πρέπει, λοιπόν, να σημειώσουμε πως μερικοί φιλόσοφοι δεν άφησαν τη γραπτή διδασκαλία τους, δηλαδή ό,τι έγραψαν ή είπαν οι προσωκρατικοί δε διασώθηκαν ολόκληρα, αφού τα έργα που έγραψαν χάθηκαν ή καταστράφηκαν. Όποια διασώθηκαν είναι εκείνα που παρέδωσαν οι μεταγενέστεροι συγγραφείς της πρώιμης ή της όψιμης αρχαιότητας, που είχαν διαβάσει τα έργα τους και παρέπεμψαν σ'αυτά².

1. Από τον Θαλή οι Ίωνες φιλόσοφοι είχαν μιλήσει για τον θεό. Για τον Θαλή βλ. Αριστοτ. Περὶ ψυχ. Α 5, 411 α 7: «Θαλῆς ὤθη πάντα πλήρη θεῶν εἶναι» βλ. και Kirk-Raven, Presocratic, 94. Το άπειρο του Αναξίμανδρο δείχνει και μια θεϊκή φύση. βλ. Αριστοτ. φυσ. Γ 4, 203 b 13 και Kirk-Raven, Presocratic, 114: «καὶ τοῦτ' εἶναι τὸ Θεῖον» Ο αέρας του Αναξίμενη που παίρνει και θεϊκή φύση, βλ. Κικερών Nat. deon. I, 10, 26: "Anaximenes aera deum" και Αέτιος 1,7,13: «Ἀναξιμένης τὸν ἀέρα (θεὸν εἶναι φησὶ)». Αυγουστίν. ciy. d. VIII, 2. "Anaximenen nec deos negavit aut tacuit". Σχετικά βλ. Kirk-Raven, Presocratic, 150. Λέει ο G. Vlastos, "Theology and Philosophy in Early Greek Thought", PQ. 1952. και στο Furley-Allen, Studies I, 92, ότι οι συζητήσεις των προσωκρατικῶν συνδεόταν βασικά με τα θρησκευτικά αντικείμενα. Ο θεός όμως στους προσωκρατικούς παίρνει μια άλλη σημασία από την καθολική έννοια του θεού. δηλαδή ο θεός γίνεται αντιληπτός για τους προσωκρατικούς μέσα από αισθητά πράγματα ή αντικείμενα, όπως **ὔδωρ, ἄπειρον, αέρας, φωτιά** κλπ. Επομένως με την εμπειρία οδηγούμαστε στην αντίληψη του θεού.

2. Το υλικό για την προσωκρατική φιλοσοφία συγκεντρώνεται βασικά στα έργα των μεταγενεστέρων φιλοσόφων κυρίως του Πλάτωνα, Αριστοτέλη, Θεόφραστου, Διοχένη Λαέρτιου, Πλούταρχου, Σιμπλίκιου κλπ. και στις αποσπασματικές συγκεντρώσεις των μελετητών, όπως το έργα τους H. Diels & W. Kranz, Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und Deutsch von H. Diels, hrsg. von Walter Kranz, tom. I, Dublin/ Zürich,

Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης καθώς και μερικοί άλλοι δεν αρκέστηκαν στην προφορική διδασκαλία. Ιδιαίτερα ο Αριστοτέλης βλέπει τη φιλοσοφία των προκατόχων του ως ένα ατελές προανάκρουσμα της δικής του φιλοσοφίας και αναδιατυπώνει, στο πρώτο βιβλίο από τα Μετά τα φυσικά του, τον προσωκρατικό στοχασμό, σύμφωνα με τις ανάγκες της δικής του φιλοσοφικής προβληματικής. Η οπτική γωνία που επιλέγει είναι η δική του θεωρία των τεσσάρων αιτίων¹. Θέλοντας να κάνει μια ιστορική διερεύνηση του προβλήματος των τεσσάρων αιτίων επιχειρεί μια κριτική έκθεση της προηγούμενης φιλοσοφίας που δείχνει όχι τι δίδαξαν πραγματικά οι προκατοχοί του αλλά τι απαντήσεις θα έδιναν αυτοί πάνω στο δικό του πρόβλημα².

Είναι φανερό ότι η αποσπασματικότητα του έργου των προσωκρατικών και οι διαφορετικές και μερικές φορές αντίθετες πληροφορίες που μας δίνουν οι δοξογράφοι και οι άλλοι συγγραφείς της αρχαιότητας καθιστά δύσκολη την

Weidmann, 1971¹⁵ (=1951⁶, 1903¹). tom. II, 1972¹⁶ (=1952⁶, 1903¹). tom. III, (Wortindex von W. Kranz, Namen- und Stellenregister von H. Diels, ergänzt von W. Kranz) 1971¹³ (= 1952⁶, 1906¹). H. Diels, Doxographi Graeci. Collegit recensuit prolegomenis indicibusque instruxit H. D., W. de Gruyter, Berolini 1965⁴ (1879¹). Kirk-Raven, Presocratic, E. Zeller-W. Nestle, Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Drei Teile, jeder Teil in zwei Abteilungen, Darmstadt, Wissen. Buchgesellschaft, I 1, 1963⁷ (=Leipzig 1919⁶). Ελλην. σύνοψη, Χ. Θεοδωρίδης, Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα 1942. Guthrie, Greek Philosophy, Burnet, Early Greek Philosophy, κλπ. Βλ. και Κ. Ι. Βουδούρης, Προσωκρατική Φιλοσοφία, Αθήνα 1988 (1972¹), 17. Βέικος, Προσωκρατικοί, 24. Guthrie, Greek Philosophy I, 13.

¹. Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 3 983 α 24κε. Επίσης Βλ. Βέικος, Προσωκρατικοί, 24. Βουδούρης, Προσωκρατική, 16. Kirk-Raven, Presocratic, 3. Burnet, Early Greek Philosophy, 31. F. M. Cornford, Principium Sapientiae, έκδ. W. K. C. Guthrie, New York 1965, 159. F. H. Cherniss, Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy, (Baltimore, Hopkins 1935¹). New York Octagon Books 1964, 348. Thomson, First Philosophers, 158.

². Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 10, 993 α 15κε. και επίσης Βλ. Βέικος, Προσωκρατικοί, 25.

κατανόηση και ερμηνεία του έργου τους¹. Από την άλλη πλευρά οι προσωκρατικοί στοχαστές έχουν διατυπώσει διαφορετικές απόψεις για το ίδιο θέμα που είναι και συνδεδεμένες με τις θρησκευτικές και θεολογικές τους απόψεις. Εντούτοις είναι απαραίτητο να συνάξουμε κάποιο συμπέρασμα για την εμπειρική βάση της γνώσης στους προσωκρατικούς ξεπερνώντας αυτές τις δυσκολίες.

Είναι αδύνατον να μελετήσει κανείς την ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας χωρίς να ανατρέξει στην αρχαία Ελληνική φιλοσοφία. Η μελέτη της προσωκρατικής διανόησης βοηθάει πολύ κάθε άνθρωπο που ασχολείται όχι μόνο με την Ελληνική φιλοσοφία αλλά και με τη νεώτερη Ευρωπαϊκή και γενικά με την ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας². Η προσωκρατική φιλοσοφία προσέφερε τα πρώτα και πηγαία φιλοσοφικά και επιστημονικά αγαθά με τα οποία τράφηκε και αναπτύχθηκε το δυτικό πνεύμα. Είναι η αρχή και μήτρα του φιλοσοφικού πνεύματος στην παραπέρα ανάπτυξη του³. Είναι λογικό να ισχυριστούμε ότι οι μεταγενέστεροι δυτικοί φιλόσοφοι δανείστηκαν τις θεμελιακές αντιλήψεις τους από την αρχαία Ελληνική φιλοσοφία. Όχι μόνο οι φιλόσοφοι αλλά και οι επιστήμονες πήραν πολύ σπουδαίες ή πολύτιμες ιδέες από αυτούς. Ο Zeller και ο Nestle γράφουν ότι η Ελληνική φιλοσοφία είναι σπουδαίο συστατικό της Ευρωπαϊκής πνευματικής ζωής, που χωρίς αυτή δε θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε την ανάπτυξη της⁴. Λέγεται ότι η Ελληνική φιλοσοφία έχρινε γενάρχησ ολόκληρης της Ευρωπαϊκής φιλοσοφίας. Όλα τα βασικά ζητήματα της φιλοσοφίας της θεωρητικής όσο και πρακτικής τα έθεσαν και απάντησαν με τη χαρακτηριστική για τον Ελληνικό πνεύμα διάφανη καθαρότητα. Οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι δημιούργησαν της βασικές έννοιες της φιλοσοφίας και

1. Βλ. Βουδούρης, Προσωκρατική, 17.

2. Βλ. o.n (πρόλογο) 13.

3. Βλ. Βέικος, Προσωκρατικοί, 22.

4. Βλ. Θεοδωρίδης, Ιστορία, 1.

επειδή φιλοσοφία και φυσική ήταν στην αρχή αχώριστες, διατύπωσαν επίσης μεχάλο μέρος των εννοιών της φυσικής επιστήμης που μέσα σ' αυτές κινείται και με αυτές δουλεύει ολόκληρη η κατοπινή Ευρωπαϊκή φιλοσοφία και επιστήμη¹.

Η προσωκρατική σκέψη είναι η πηγή των μεταγενεστέρων φιλοσοφικών ρευμάτων². Η ιστορία της φιλοσοφίας φανερώνει ότι καταρχήν δεν υπήρχε σαφής διαφορά μεταξύ της φιλοσοφίας και της επιστήμης³. Δηλαδή η σκέψη στους αρχαίους φιλοσόφους δεν συνδεόταν μόνο με φιλοσοφικά προβλήματα. Η προσπάθεια τους ήταν να εξηγήσουν τη φύση, ολόκληρο τον κόσμο, μέσα από μια ερμηνεία, καθαρά νατουραλιστική⁴. Σύμφωνα με την προσπάθεια των προκατόχων του, ο Αριστοτέλης θέλει ότι το έργο του φιλοσόφου είναι να βλέπει τα πάντα και να διαμορφώνει καθολική αντίληψη για τον κόσμο⁵.

Η προσωκρατική προσπάθεια κατατείνει στην κατανόηση του φυσικού κόσμου. Το χαρακτηριστικό της σκέψης και κεντρικό πρόβλημα σ' αυτήν την ρωμαϊκή ανάπτυξη του φιλοσοφικού στοχασμού των Ελλήνων είναι ο κόσμος (η

1. Βλ. ο.π. 3

2. Βλ. K. Jaspers, Einführung in die Philosophie, München 1958, 134.

3. Ο Guthrie θέλει ότι είναι μια εποχή στην οποία επιστήμη και φιλοσοφία βρίσκονταν ακόμη στην παιδική τους ηλικία και δεν υπήρχε μεταξύ τους διάκριση. Βλ. W. K. C. Guthrie, The Greek Philosophers: From Thales to Aristotle, Methuen, London 1950, 16. Ελλην. Μεταφ. Α. Η. Σακελλαρίου, Οι Έλληνες Φιλόσοφοι: Από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη, Αθήνα 1987, 25. Α. Ρ. Cavendish θέλει τα εξής: "In this early Greek period of thought there was no clear distinction had been drawn between the question of philosophy, science and religion or between scientific methods and magical procedures or between history and myth. They worked in different lines and raised questions about man and nature. That's why they regarded as the ancestors of both philosophy and science. Βλ. "Early Greek Philosophy", στο D. J. O'Conner (εκδ.) A Critical History of Western Philosophy, Free press N.York 1964, 2.

4. Βλ. B. Farrington, Greek Science, 33-34.

5. Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Γ 1004 α 34 : «καὶ ἔστα τοῦ φιλοσόφου περὶ πάντων δύνασθαι θεωρεῖν»

αρχή και η δομή του) και η φύση(το είναι και το χίγνεσθαι)¹. Έτσι και τα πρώτα βήματα της φιλοσοφίας ήταν μια πανεπιστήμη και μαζί μια ρωμαλέα προσπάθεια και επαναστατική εξάρμηση για να εξηγηθούν όλα όσα συμβαίνουν και υποπίπτουν στην ανθρώπινη αντίληψη με φυσικές αιτίες. Οι φιλόσοφοι εξήγησαν τη χένεση του σύμπαντος παίρνοντας ως αρχικό στοιχείο το νερό, άλλοι τη φωτιά, άλλοι τον αέρα και άλλοι πιο σωστά έδωσαν την εξήγηση πως ο κόσμος δημιουργήθηκε με την κίνηση των ατόμων. Με τον καιρό όμως σχηματίστηκαν ξεχωριστές επιστήμες. Η φιλοσοφία είναι η προέκταση των επιστημών, γιατί μελετά τα γενικότερα προβλήματα, ενώ η κάθε επιστήμη ασχολείται με ένα ορισμένο κλάδο έρευνας του επιστητού.

Σύμφωνα με τον Cavendish, οι προσωκρατικοί προσπάθησαν να εξηγήσουν την αρχή και τη δομή του φυσικού κόσμου. Ακόμη οι φιλόσοφοι αυτοί υπέθεσαν ότι πρέπει να υπάρχει κάποια πραγματική ουσία από την οποία να πηγάζουν τα άλλα πράγματα². Όλοι οι ιστορικοί της φιλοσοφίας μελετούν τους προσωκρατικούς, τους χαρακτηρίζουν ως φυσικούς φιλοσόφους, που μίλησαν βασικά για την καταγωγή του κόσμου, δηλαδή που ασχολήθηκαν με την κοσμοθολική έρευνα³. Λέγεται ότι η προσωκρατική φιλοσοφία κατευθύνθηκε από

¹. Βλ. Κύρκος, Διαφωτισμός και Σοφιστική, 13. Πβ. W. Windelband & H. Heimschoeth, Lehrbuch der Geschichte de Philosophie, I, Tübingen 1976¹⁶. Ελλην. Μεταφ. Ν. Σκουτερόπουλος, Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας, τομ. Α' Αθήνα 1980, 38κε. Zeller-Nestle Philosophie der Griechen, τομ. 1, 228. Guthrie, Greek Philosophy, I, 39κε.

². Βλ. στο O'Conner, Western Philosophy, 3. Λέει ο Αριστοτέλης ότι οι φιλόσοφοι πίστευαν ότι η αρχική αυτή η ουσία πρέπει να είναι μια υλική ουσία που δημιουργεί όλα τα άλλα πράγματα. Βλ. Μεταφ. Α 983 b 6: «τῶν πρώτων φιλοσοφούντων οἱ πλείστοι τὰς ἐν ὕλης εἶδει μόνως ᾤθησαν ἀρχὰς εἶναι πάντων».

³. Βλ. Γεωργούλης, Ελληνικής Φιλοσοφίας, 39κε. Βέικος, Προσωκρατικοί, 17. Θεοδωρακόπουλος, Ιστορία της Φιλοσοφίας, 12. Δραχώνα - Μομάχου, "Άφετηρία" Δευκαλίων, 11 (1974) 365. Guthrie, Greek Philosophers, 55κε. Popper, Presocratics, 130. Vlastos, "Theology", στο Furlley-Allen, Studies I, 92.

την πραγματικότητα του κόσμου. Όμως η προσπάθεια αυτή δεν αποτέλεσε απλώς παρατήρηση του εμπειρικού κόσμου¹. Οι ιστορικοί της φιλοσοφίας επισημαίνουν ότι συνιστά την πρώτη ανάπτυξη της επιστήμης². Λένε ότι οι πρώτοι φιλόσοφοι δεν είναι μόνο φιλόσοφοι αλλά και μεγάλοι δημιουργικοί επιστήμονες³. Στους προσωκρατικούς η φιλοσοφία και η επιστήμη πηδούν μαζί και συναιρούνται στην ουσία του προσωκρατικού και γενικότερα του αρχαίου Ελληνικού φιλοσοφείν, επίσης στεχάζονται μαζί κάτω από τον κοινό όρο της φιλοσοφίας. Έτσι στην προσωκρατική μεταφυσική βρίσκουμε πολλές θέσεις που επαληθεύθηκαν ως επιστήμη με το σύγχρονο νόημα του όρου. Με το πνεύμα αυτό η προσωκρατική μεταφυσική έδωσε ερευνητικά ερεθίσματα στην νεότερη επιστήμη. Άνοιξε, μπορούμε να πούμε, όλους σχεδόν τους δρόμους της νεότερης επιστημονικής έρευνας⁴.

Σύμφωνα με τον Burnet, "Οι Έλληνες διακρίθηκαν επειδή τους άρεσε να παρατηρούν. Η ικανότητα τους για ορθολογική σκέψη ήταν εξαιρετική, όπως φαίνεται από τα έργα που μας έχουν αφήσει στα μαθηματικά. Από την άλλη πλευρά έχουν γνώση της ανάγκης για επαληθευσιμότητα. Την εξέφρασαν

1. Ο Farrington λέει ότι ο τρόπος που οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι έβλεπαν τον κόσμο είναι μια τέχνη μέθοδος, επειδή τα αντικείμενα και τα φαινόμενα που διάλεξαν να ερευνήσουν δεν απαιτούσαν μόνο μια απλή προσπάθεια. Η απομάκρυνση από το μυστικισμό και τη μεταφυσική δηλώνει μια σημαντική στιγμή. Η θετική αντίληψη αυτή μπορεί να είχε δημιουργηθεί με την τεχνική μέθοδο που είχαν τότε. Greek Science, 41 κε. Επίσης Βλ. Thomson, First Philosophers, 171.

2. Βλ. Πανέρης, Προσωκρατικοί, 20-21. Γεωργούλης, Ελληνικής Φιλοσοφίας, 36. Βέικος, Προσωκρατικοί, 22, του ίδιου "Τα όρια του Ιωνικού Υλισμού", στο Ο Αρχαίος Υλισμός, Αθήνα 1985, 11. Θεωδορίδης, Ιστορία, 3. Burnet, Early Greek Philosophy, στο πρόλογο σ.Υ, του ίδιου Greek Philosophy, 8-9. Thomson, First Philosophers, 166-167. Popper, "Presocratics", στο Furley-Allen, Studies I, 130-53. Farrington, Greek Science, 33-34 41. O'Conner, Western Philosophy, 2.

3. Βλ. Γεωργούλης, Ελληνικής Φιλοσοφίας, 36. Βέικος, Προσωκρατικοί, 22. Θεωδορίδης, Ελληνικής Φιλοσοφίας, 3.

4. Βλ. Πανέρης, Προσωκρατικοί, 20.

λέγοντας ότι κάθε υπόθεση πρέπει να ανταποκρίνεται στα φαινόμενα, δηλ. ότι πρέπει να λαμβάνονται υπόψη όλα τα εμπειρικά γεγονότα¹”.

Στην τρίτη έκδοση του βιβλίου Early Greek Philosophy, ο Burnet λέει εξεής: “Ο σκοπός μου είναι να καταδείξω ότι με τους πρώτους Έλληνες διδασκάλους, κάτι καινούργιο ήλθε στον κόσμο. Αυτό που ονομάζουμε επιστήμη-και το οποίο χάραξε το δρόμο που έκτοτε ακολούθησε η Ευρώπη. Έτσι μια επαρκής εξήγηση της επιστήμης είναι ως αυτό που εξηγεί τον κόσμο κατά τον Ελληνικό τρόπο. Γι’ αυτό η επιστήμη έχει ύπαρξη πάντα ανάμεσα σε ανθρώπους που έχουν επηρεαστεί από τους Έλληνες”².

Έτσι ο Burnet αποδίδει μια μεγάλη τιμή στους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους για την ανάπτυξη των επιστημονικών ιδεών. Εξαιτίας των επιστημονικών ιδεών των προσωκρατικών φιλοσόφων, η φιλοσοφία παρουσιάζεται σαν μια καθολική επιστήμη, σαν επιστήμη των επιστημών. Στην αρχαία εποχή ο φιλόσοφος ήταν πανεπιστήμονας. Ήταν μαζί αστρονόμος, γιατρός, γεωμέτρης, βιολόγος, φυσιοδίφης και γεωγράφος. Οι φιλόσοφοι, οι φιλοσοφούντες, φιλόλογοι, ιστορικοί, μαθηματικοί, αστρονόμοι, φυσικοί, χημισολόγοι, νομικοί, κοινωνιολόγοι, γιατροί γενικά ερευνητές όλων των χώρων του στοχασμού βρίσκουν στην προσωκρατική φιλοσοφία, πρόσφεραν χώρο για αναζητήσεις και ερευνητικές αναμετρήσεις με προβλήματα του κλάδου τους³. Οι απόψεις αυτών των μελετητών βεβαιώνονται και από τις πληροφορίες του Αριστοτέλη, ότι ο φιλόσοφος είναι πανεπιστήμονας: «και ἔστι τοῦ φιλοσόφου περὶ πάντων δύνασθαι

1. Βλ. Burnet, Greek Philosophy, 8-9, Thomson, First Philosophers, 167.

2. Βλ. Burnet, Early Greek Philosophy, σ. V, (στο πρόλογο). Βλ. και Thomson, First Philosophers, 166.

3. Βλ. Πανέρης, Προσωκρατικοί, 21. Επίσης Βλ. W. T. Stace, A critical History of Greek Philosophy, Macmillan and Co. Ltd. London 1965, 1. όπου γράφει ότι, ως την περίοδο του Πλάτωνα, η φυσική και η αστρονομία αποτέλεσαν κλάδους της φιλοσοφίας, ενώ σήμερα αποτελούν ανεξάρτητες επιστήμες.

θεωρεῖν»¹. Και η προσπάθεια ήταν να ερμηνεύσουν την πραγματικότητα και να ανακαλύψουν την αρχή της και την απόλυτη φύση της². Υποστηρίζεται ότι η φιλοσοφία στις Ιωνικές πολιτείες εκείνη την εποχή ήταν μια επαναστατική κοσμοθεωρία και ακόμη πως ήταν νατουραλιστική, γιατί οι απαντήσεις που έδινε στο κοσμολογικό πρόβλημα δεν ήταν καθόλου ιδεαλιστικές ή θεολογικές³.

Έτσι γίνεται φανερό ότι η προσωκρατική φιλοσοφία είναι μια φυσική έρευνα για την πραγματικότητα του κόσμου. Οι φιλόσοφοι αυτή την εποχή προπαθούν να δώσουν απαντήσεις στα κοσμολογικά προβλήματα. Ο Popper αναφέρει ότι οι γνωσιοθεωρητικές απόψεις τους συμπεραίνονται από τις κοσμολογικές τους υποθέσεις, δηλαδή η κοσμολογία τους οδήγησε να καταλάβουν τον κόσμο, και τα γύρω τους πράγματα και να έχουν γνώση για αυτά⁴. Μερικοί ερευνητές λένε ότι οι προσωκρατικοί ασχολήθηκαν με τα όρια

1. Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Γ 2, 1004 α 34κε.

2. Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 3, 983 b 1κε: «και τους πρότερον ἡμῶν εἰς ἐπίσκεψιν τῶν ὄντων ἐλθόντας και φιλοσοφήσαντας περὶ τῆς ἀληθείας, δηλον γὰρ ὅτι κάκεινοι λέγουσιν ἀρχὰς τινὰς και αἰτίας.».

3. Η γνώμη αυτή όμως δημιουργεί προβλήματα, γιατί μερικοί προσωκρατικοί μίλησαν για τον θεό, και τις ιδέες αυτές δυσκολευόμαστε να τις χωρίσουμε από τη θεολογία. Για την θεϊκή άποψη των προσωκρατικών φιλοσόφων π.χ. για τον Θαλή, Βλ. Αριστοτ., Περί Ψυχ. Α 5, 411 α 7: «πάντα πλήρη θεῶν εἶναι». για τον Αναξίμανδρο Βλ. Αριστοτ. Φυσ. Γ 4. 203 b 12: «ὡς φασιν ὅσοι μὴ ποιοῦσι παρὰ τὸ ἄπειρον ἄλλας αἰτίας, οἷον νοῦν ἢ φιλίαν και τοῦτ' εἶναι τὸ θεῖον». για τον Αναξιμένη Βλ. Κικέρων Nat. deon. I, 10. 26, «τον ἀέρα (θεόν εἶναι φησι)». και Αέτιος I, 7, 13. για τον Ξενοφάνη Βλ. DK. Β 11= Σεξτος Εμπ. Μαθημ. IX. Β 14 = Κλήμ. Στρώμ. Υ, 109, 2. DK. Β 16 = Κλήμ. Στρώμ. VII, 22, 1. DK. Β 23 = Κλήμ. Στρώμ. Υ, 109, 1. Είναι προβληματική ότι, αν οι ιδέες αυτές για τον θεό είναι καθαρά θεολογικές. Ο Burnet λέει ότι "Τον όρο "θεός" στην προσωκρατική φιλοσοφία παίρνει μια μη-θρησκευτική σημασία. "many of the Gods mentioned (Ωκεανός, Δυρανός, Φόβος κλπ.), there were never worshiped by any one. Some of them are mere personifications of natural phenomena or even of human passions". Η προσπάθεια τους ήταν να κατανοήσουν τον κόσμο παρά να μεταρρυθμίσουν τη θρησκεία. Βλ. Early Greek Philosophy, 14.

4. Βλ. Popper, "Presocratics" στο Furley-Allen, Studies I, 130.

της ανθρώπινης γνώσης σε σχέση με θεϊκό επίπεδο. Τα όρια της ανθρώπινης γνώσης είναι περιορισμένα, γιατί είναι καταδικασμένη να αναζητά την αλήθεια αλλά να μένει στον κόσμο της δόξας, γιατί η γνώση της αλήθειας είναι προνόμιο του Θεού¹.

Εξάλλου οι προσωκρατικοί προσπαθούν να εκδοκιλεύσουν τη φυσική πραγματικότητα, να εξηγήσουν τη γένεση και τη φθορά μ' ένα λόγο να ερμηνεύσουν το κόσμο, της μεταβολής και της μετάπτωσης των πολλών από ένα. Η εκρηκτική όμως ατομικότητα τους δεν μπορεί εύκολα να χωρέσει σε μια έστω και γενική κοινή θεώρηση². Όμως ο στοχασμός τους αναβλύζει από κοινές πηγές και η φιλοσοφική τους εχρήχηση διαπνέεται από τον ίδιο σκοπό, την αναζήτηση μιας πρώτης αρχής πέρα από τον κόσμο των φαινομένων³.

Ο Αριστοτέλης παραδέχεται πως η αρχή της φιλοσοφίας είναι η απορία των ανθρώπων για όσα συμβαίνουν γύρω τους. Ακόμη οι άνθρωποι ασχολήθηκαν με τη φιλοσοφία για να αποφύχουν την άγνοια, δηλαδή για να γνωρίσουν καταρχήν την αισθητικό κόσμο⁴.

¹. Βλ. Ξενοφάνης απ. 34, Ηράκλειτος απ. 78, 79, 83 και Αλκμαίων απ. 1. Εμπεδοκλής απ. 2, 3 κλπ. Σχετικά βλ. Δραχώνα-Μονάχου, "Αφετηρία" Δευκαλίωv, 11 (1974), 367.

². Βλ. Δραχώνα-Μονάχου, "Αφετηρία" Δευκαλίωv, 11 (1974), 365, όπου αναφέρει, ο στοχασμός του καθένος (των Προσωκρατικών) προχωρεί διαλεκτικά στη σκέψη των προγενεστερών και των συγχρόνων του. Όμως ο καθένας έχει τη δική του νόηση για την πραγματικότητα, αν και θέτουν τις ίδιες αρχές. π.χ. πως ο Διογένης προικίζει τον αέρα του Αναξιμένη με νόηση. Πως, το μεταφυσικό πεπερασμένο εν του Παρμενίδη δεν είναι το θεολογικό εν του Ξενοφάνη, ούτε το άπειρο εν του Μέλισσου. Έτσι και το Ελεατικό έθνος το συναποτελούν κορυφαίες ατομικές στιχμές του πνεύματος. Ο υπερβατικός νούς του Αναξαγόρα δεν συμπύπτει με την ενδοκοσμικότητα της θεϊκής νόησης του Διογένη. Το είναι για τον Ηράκλειτο είναι η μεταβολή, για τον Παρμενίδη η ακινησία.

³. Βλ. Θεοδωρακόπουλος, Ιστορία της Φιλοσοφίας, 12. και Δραχώνα-Μονάχου, "Αφετηρία" Δευκαλίωv, 11 (1974), 365.

⁴. Βλ. Μεταφ. Α 1, 980 α 21. Μεταφ. Α 3, 982 b 12: «διὰ γὰρ τὸ θαυμάζειν οἱ ἄνθρωποι καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον ἤρξαντο φιλοσοφεῖν ἐξ ἀρχῆς μὲν τὰ πρόχειρα τῶν

«ὥστ' εἴπερ διὰ τὸ φεύγειν τὴν ἄγνοιαν ἐφιλοσόφησαν, φανερόν ὅτι διὰ τὸ εἰδέναι τὸ ἐπίτασθαι ἐδίωκον καὶ οὐ χρήσεώς τινος ἔνεκεν»¹.

Αἰθὰ καὶ ἡ προσπάθεια αὐτὴ ἀπέβηκε στὴν ἀνακάλυψη τῆς υἱικῆς πραγματικότητας τοῦ κόσμου, τῆς ὕλης ποὺ παραμένει ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ, καὶ τέλος νὰ κατανοήσουν τὴν μεταβολὴ ποὺ ἀντιλαμβάνονταν χύρω τους. Ὁ Ἀριστοτέλης ῥέει τὰ ἐξῆς:

«δῆλον γὰρ ὅτι κάκεῖνοι λέγουσιν ἀρχὰς τινὰς καὶ αἰτίας, ἐπελθοῦσιν οὖν ἔσται τὸ προὔργου τῆ μεθόδῳ τῆ νῦν. ἢ γὰρ ἕτερόν τὸ γένος εὐρήσομεν..... τῶν δὴ πρώτων φιλοσοφησάντων οἱ πλείστοι τὰς ἐν ὕλης εἶδει μόναις ὤήθησαν ἀρχὰς εἶναι πάντων ἐξ οὗ γὰρ ἔσαν ἅπαντα τὰ ὄντα καὶ ἐξ οὗ γίνεται πρῶτου καὶ εἰς ὃ φθίρεται τελευταῖον, τῆς μὲν οὐσίας ὑπομενουσῆς τοῖς δὲ πάθει μεταβαλλούσης»².

Κατὰ τὶς πληροφορίες τοῦ Ἀριστοτέλη οἱ περισσότεροὶ προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι πίστευαν ὅτι ἡ ἀρχικὴ οὐσία εἶναι ἡ ἀρχὴ ὅλων τῶν πραγμάτων. Ἐπειδὴ θεώρησαν ὅτι οἱ οὐσίαι αὐτὲς δε δημιουργοῦνται καὶ δεν καταστρέφονται, εἶναι αἰώνιες, υποβάλλονται ὅμως σε μεταβολὴ καὶ τροποποίησῆ³.

ἀτόπων θαυμάσαντες». Σύμφωνα με τὴν ἀποψη τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ θαυμασμός (τὸ θαυμάζειν), συνιστὰ τὴν πηγὴ καὶ ἀφετηρία τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Πλάτων (Θεαίε, 155 2-4) ἔχει τὴν ἴδια ἀποψη. ῥέει τὰ ἐξῆς: «μᾶλα γὰρ φιλοσόφου τοῦτο τὸ πάθος τὸ θαυμάζειν, οὐ γὰρ ἄλλη ἀρχὴ φιλοσοφίας ἢ αὕτη». Βλ. Σχετικά, Guthrie, Greek Philosophy, I, 38. Stace, Greek Philosophy, 18. Cornford, Before and After Socrates, Cambridge Uni. Press, Cambridge/London 1979 (1932¹), 1-4. Ἐλληνικὴ μετάφραση τῶν σελ. 1-28 τοῦ πρωτοτύπου: «Ἡ ἰωνικὴ ἐπιστῆμη πρὶν ἀπὸ τοῦ Σωκράτη», Ἐποποιία 7-8, (Ἰαν-Φεβρ. 1977), 94-103. Sambursky, Physical World, 227-28. Θεοδωρίδης, Ἐλληνικῆς Φιλοσοφίας, 16. Βέικος, Προσωκρατικοί, 29.

1. Βλ. Ἀριστοτ. Μεταφ. Α 3, 982 b 19κε.

2. Βλ. Ἀριστοτ. Μεταφ. Α 3, 983 b 3κε. Βλ. καὶ Thomson, First Philosophers, 158.

3. Βλ. Μεταφ. Α 3, 983 b 11: «καὶ διὰ τοῦτο οὔτε γίνεσθαι οὐδὲν οἴονται οὔτε ἀπόλλυσθαι, ὡς τῆς τῶαύτης φύσεως ἀεὶ σωζομένης» Βλ. Guthrie, Greek Philosophy I, 55κε.

Από τα στοιχεία αυτά γίνεται φανερό ότι βασικός στόχος της φιλοσοφίας κατά τους προσωκρατικούς ήταν να απαντήσουν στα ερωτήματα που αφορούν στο κοσμολογικό επίπεδο, και έτσι εξέφρασαν τις βασικές ιδέες τους για τη γνώση του κόσμου. Βέβαια οι προσωκρατικοί δεν είχαν καθορίσει ούτε τη φύση και τα όρια της γνώσης καθ' αυτής, ούτε τη σχέση γνωστικού υποκειμένου και αντικειμένου, ούτε ακόμα τις αρχές της διαφοροποίησης της γνώσης¹. Σύμφωνα με τον Hamlyn οι προσωκρατικοί παρατηρούσαν τη φύση και τη μεταβολή του κόσμου. Πίστεψαν ότι με τις αισθητηριακές αντιλήψεις θα μπορούσαν να έχουν γνώση για τα αντικείμενα αυτά². Ως την περίοδο των σοφιστών δεν έχουμε καμία αμφισβήτηση για την ουσία της γνώσης. Οι σοφιστές προκάλεσαν μεγάλες αμφιβολίες για τη γνώση του κόσμου. Η αμφιβολία αυτή όμως άνοιξε το δρόμο για την επιστημολογία. Οι μεγάλοι φιλόσοφοι, όπως ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης παίρνουν τους προσωκρατικούς ως αφετηρία για τη ιστορική τους επισκόπηση των ψυχολογικών γνωσιοθεωρητικών απόψεων³. Σύμφωνα με τον Guthrie, ο Ηράκλειτος και ο Παρμενίδης άνοιξαν το δρόμο για την γνωσιολογική προβληματική, διότι καθένας με το δικό του τρόπο αμφισβήτησαν την αξιοπιστία των αισθήσεων. Αυτή όμως η αμφιβολία οδήγησε τη φιλοσοφία σε μια πιο σταθερή γνώση για τον κόσμο⁴.

1. Βλ. Δραχώνα-Μονάχου, "Αφετηρία" Δευκαλίων, 11 (1974), 366. Guthrie, Έλληνες Φιλόσοφοι, 26. Για την γνωσιολογία των προσωκρατικών Βλ. Μ. Ευαγγελίδου, Ιστορία της θεωρίας της Γνώσης, Αθήνα 1985, 5-30.

2. Βλ. D. W. Hamlyn, Encyclopedia of Philosophy, том. 3, 9. και Guthrie, Έλληνες Φιλόσοφοι, 26.

3. Βλ. Δραχώνα-Μονάχου, "Αφετηρία" Δευκαλίων, 11 (1974), 367. Για τη ψυχολογία των προσωκρατικών Βλ. Θεοδωρακόπουλος, "Η Έννοια της ψυχής στον Αριστοτέλη", Α.Φ.Θ.Ε., том. 2, Απρίλ. (1939), 173-216. Α. Α. Long, "Psychological Ideas in Antiquity", Dictionary of the History of Ideas, New York 1973, том 46, 2-3. W. Beare, Greek Theories of Elementary Cognition, Oxford 1906.

4. Βλ. Guthrie, Έλληνες Φιλόσοφοι, 26. και Δραχώνα-Μονάχου, "Αφετηρία" Δευκαλίων, 11 (1974), 366.

Κατά τις πληροφορίες αυτές δεν είναι υπερβολή εάν πούμε ότι ολόκληρη η προσπάθεια των προσωκρατικών κατατείνει στην ανακάλυψη της υλικής πραγματικότητας του κόσμου, και από την άλλη πλευρά στη γνώση αυτής της πραγματικότητας. Ακόμη στην προσπάθεια αυτή εκφράζουν και μερικές επιστημονικές ιδέες, γιατί όπως πιστεύουν οι ιστορικοί της φιλοσοφίας, οι επιστημονικές υποθέσεις άρχισαν από τις φιλοσοφικές σκέψεις στην εποχή των προσωκρατικών. Όπως λέει ο Popper η δυτική επιστήμη δεν άρχισε με τη συκέντρωση των παρατηρήσεων αλλά και τομηρές θεωρίες για τον κόσμο¹.

Η έλλοχη παράδοση, ή παράδοση της κριτικής συζητήσεως, αντιπροσωπεύει το μόνο εφικτό τρόπο επεκτάσεως της γνώσεως μας-εικοτολοχικής ή υποθετικής γνώσεως φυσικά. Δεν υπάρχει κανένας άλλος τρόπος. Ειδικότερα, δεν υπάρχει κανένας άλλος τρόπος που να αρχίζει από την παρατήρηση ή το πείραμα. Στην ανάπτυξη της επιστήμης οι παρατηρήσεις και τα πειράματα παίζουν μόνο το ρόλο των κριτικών επιχειρημάτων. Και παίζουν αυτό το ρόλο δίπλα με άλλα μη-σχολιαστικά επιχειρήματα. Είναι ένας ρόλος σημαντικός, αλλά η σημασία των παρατηρήσεων και των πειραμάτων εξαρτάται εντελώς από το ερώτημα κατά πόσον μπορούν να χρησιμοποιούνται για να κρίνουν θεωρίες². Ο Popper αναφέρει ότι μια τέτοια κριτική υπάρχει στην προσωκρατική φιλοσοφία. Κάθε φιλόσοφος προσπάθησε να διατυπώσει τις ιδέες του κρίνοντας τις παλαιότερες. Ο Popper δίνει μεγαλύτερη σημασία στους προσωκρατικούς στην προσπάθεια τους που εξέτασαν ή έκριναν τις απόψεις των προκατόχων τους.

¹. "Η δυτική μας επιστήμη - και δεν φαίνεται να υπάρχει καμία άλλη - δεν ξεκίνησε συλλέγοντας παρατηρήσεις για πορτοκάλια, αλλά με θαρραλέες θεωρίες περί του κόσμου". Βλ. Popper, "Presocratics", Furley-Allen, Studies I, 132. Ελλην. Μεταφ. στο Οι Προσωκρατικοί, 12.

². Popper, οπ.π 151. Ελλην. Μεταφ. 43-44.

Βέβαια η λέξη επιστήμη σχεδόν σ' όλη την Ελληνική αρχαιότητα δεν είχε την έννοια που έχει σήμερα, σήμαινε μόνο γνώση, εμπειρία ή τέχνη κλπ. Όμως οι προσπάθειες για τη γνώση του εμπειρικού κόσμου ανέπτυξαν και τις επιστημονικές θεωρίες¹.

Είπαμε ότι η προσωκρατική προσπάθεια ήταν μια έρευνα για τον εμπειρικό κόσμο. Καταπιιάστηκαν να μελετήσουν το μεγάλο πρόβλημα της αρχής και υπόστασης του κόσμου και να δώσουν απαντήσεις στα ερωτήματα, πώς ήταν αρχικά ο κόσμος, πώς έγινε και πώς διαμορφώθηκε και εξελίχθηκε². Την εποχή αυτή οι φιλόσοφοι ήταν ελεύθεροι να φιλοσοφήσουν και να πούν τη γνώμη τους χωρίς να φοβούνται. Η σκέψη στην Ελλάδα βρήκε πεδίο ελεύθερο να αναπτυχθεί και να δοκιμάσει την κριτική σε όλες τις μορφές του κοινωνικού και πνευματικού βίου.

Οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι προσπάθησαν να απαντήσουν στο πρόβλημα της πραγματικότητας του κόσμου, με δικούς τους τρόπους³. Ο

¹. Οι μελετητές όπως ο Popper στο "Presocratics", και ο Cornford, "Ionian Philosophy", στο Furley-Allen, Studies I, ο Burnet στο Early Greek Philosophy, ο Sambursky στο Physical World, (κεφ.1 και 10) ο Farrington στο Greek Science, 33-34, προσπαθούν να αναγνωρίσουν την μεγάλη επιστημονική αξία της προσωκρατικής φιλοσοφίας. Ο Popper, στο Presocratics, 132-36, λέει ότι η προσωκρατική προσπάθεια είναι μια εμπειρική έρευνα με βάση τις εμπειρικές παρατηρήσεις. Όμως σύμφωνα με τον G.S. Kirk ο Popper προσπάθησε να δει τον προσωκρατικό στοχασμό πάνω από τις σύγχρονες εξελίξεις των επιστημονικών ιδέων. Όμως πραγματικά η ιστορία προετοιμάζει το επόμενο στάδιο των ιδέων ή επιστημών. Ο Popper έπρεπε να δει τον προσωκρατικό στοχασμό σαν μια προετοιμασία των συγχρόνων ιδέων, όχι όμως να αναφέρει την ιστορία πάνω από τις σύγχρονες επιστημονικές εξελίξεις. Αυτό βέβαια, λέει ο Kirk ότι το συμπέρασμα του Popper δεν είναι συστηματικό. Τον χαρακτήρησε σαν αντίπαλο του ιστορικισμού. Βλ. "Popper on Science and the Presocratics", στο Furley-Allen, Studies, τομ. I ,177.

². Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. A 3, 983 b 1κε.

³. Ο Β. Βέικος στο έργο του Οι Προσωκρατικοί, 225, λέει ότι το παναρχαίο ερώτημα της προσωκρατικής φιλοσοφίας ήταν πώς είναι η αληθινή πραγματικότητα. Οι απαντήσεις εντάσσονται σε δύο κλάδους. Πρώτον, η πραγματικότητα είναι μια και

Thomson υποστηρίζει ότι "Οι Έλληνες στοχαστές αναγνώρισαν τον Ευρωπαϊκό και μερικές φορές ανατολικό στοχασμό με δικό τους τρόπο, και ξεπέρασαν τους συγχρόνους τους"¹. Η προσωκρατική φιλοσοφία διαπερνά όλα τα μεταγενέστερα φιλοσοφικά συστήματα, ιδιαίτερα η Ευρωπαϊκή μεταφυσική, οι σύγχρονες συζητήσεις για την καθολικότητα ή των φιλοσοφικών προβλημάτων και η εξέταση του ζητήματος της προβληματικής της φιλοσοφίας φέρνουν σήμερα περισσότερο από κάθε άλλη εποχή στην επιφάνεια το προσωκρατικό φιλοσοφείν, που συνάπτεται με τις θέσεις καθολικών μεταφυσικών, οντολογικών αρχών και αιτιών².

Σχεδόν όλοι όσοι έχουν μελετήσει την ιστορία της Ελληνικής φιλοσοφίας κρίνουν ότι είναι η αρχή του Ευρωπαϊκού πνεύματος. Υπάρχουν εντούτοις διάφορα συστήματα για την αρχή της φιλοσοφίας στην Ελλάδα. Αν συγκρίνουμε τον πολιτισμό της αρχαίας Ελλάδας με άλλους αρχαίους πολιτισμούς διαπιστώνουμε ότι οι ανατολικοί πολιτισμοί έχουν επιδράσει με πολλούς τρόπους. Π. χ. Ο Αιγυπτιακός, ο Βαβυλωνιακός και λιγότερο ο Ινδικός κλπ.³. Βρίσκουμε μερικές αντιλήψεις με βάση τις μαρτυρίες, όπως για τη

μοναδική ολότητα που παράχεται γενετικά από μια αρχή, (αυτή ονομάστηκε νερό, άπειρο, αέρας και φωτιά), δεύτερον, η πραγματικότητα είναι πλουραλιστική, δηλαδή, είναι πολλά ή άπειρα όντα. Η Ελληνική ατομική θεωρία ανέφερε αυτήν την ιδέα. Ο W. T. Stace (Greek Philosophy, 17) λέει ότι οι προσωκρατικοί πίστευαν ότι ο κόσμος είναι μια ενότητα των πραγμάτων. Η προσπάθειά τους ήταν να ερμηνεύσουν την ενότητα αυτή. Όμως ο L. Wittgenstein σύγχρονος φιλόσοφος τόνισε ότι ο κόσμος είναι η ολότητα των γεγονότων, όχι των πραγμάτων. Βλ. Tractatus Logico Philosophicus, with a new translation, D. F. Pears-B. F. McGuinness, Routledge and Kegan Paul, London 1961, §. 1.1. Ελλην. Μεταφ. από τον Ζ. Λορενζάτο, Δευκαλίω 7-8, Αθήνα (1970-71), και μεταφ. του Θανάσης Κιτσόπουλος, Παρουσίαση: Ζ. Λορενζάτος, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1978. (Γερμανικό πρωτότυπο: Ludwig Wittgenstein's Logisch-Philosophische Abhandlung, Annalen der Naturphilosophie, 1921).

¹. Βλ. Thomson, First Philosophers, 303.

². Βλ. Πανέρης, Προσωκρατικοί, 20.

³. Βλ. Βέικος, Προσωκρατικοί, 12. και Stace, Greek Philosophy, 3.

μετενσάρκωση, για τις οποίες μίλησαν οι Πυθαγόρειοι¹, ο Εμπεδοκλής² και ο Πλάτων. Μπορούμε να δείξουμε ότι οι αντιλήψεις αυτές έχουν ανατολική, (ίσως Ινδική) καταγωγή³.

Σύμφωνα με άλλες πληροφορίες οι Έλληνες στοχαστές πήραν μερικές αντιλήψεις από την Ανατολή⁴. Όμως αυτές δεν επέδρασαν άμεσα στις φιλοσοφικές τους σκέψεις, αλλά στη θρησκεία και στον πολιτισμό. Οι μελετητές λένε ότι Έλληνες δεν μπορούσαν τότε να κάνουν αυτές τις απλές σκέψεις μόνοι

¹. DK. A 1, 14.1 = Ηρόδοτος II, 123: λέει ότι Αιγύπτιοι είναι οι πρώτοι άνθρωποι που μίλησαν για την αθανασία της ψυχής: «πρώτοι δὲ καὶ τόνδε τὸν λόγον Αἰγύπτιοι εἶσαν οἱ εἰπόντες ὡς ἀνθρώπου ψυχὴ ἀθάνατος ἔσται» και τόνισε ότι υπάρχουν και Έλληνες που έχουν την γνώμη αυτή. (ίσως Πυθαγόρας είναι ένας από αυτούς που μίλησε για τις δικές του προηγούμενες ζωές). Βλ. και DK. A 8 = Διογένης Λαέρτιος, VIII, 4-5. Επίσης Βλ. DK. A 8 α = Πορφύριος, Βίος. Πυθ. 19. Διοχ. Λα. VIII, 36 (Ξενοφάνης, απ. 7) και I. 120 = Iωv. απ. 4. και Kirk-Raven, Presocratic, 222κε.

². Βλ. DK. B 115 = Ινπόλυτος Ανερ. VII, 29 και Πλούταρχος de exilio. 17, 607 c: «Φυομένους παντοία διὰ χρόνου εἶδεα θνητῶν ἀργαλέας βίωσιιο μεταλλάσσοντα κελεύθους». Επίσης Βλ. DK. B 117 = Διοχ. Λ. VIII, 77. DK. B 127 = Αιλιανός περί ζωών ιδ. XII, 7. DK. B 146 και 147 = Κλημ. Στρωμ. IV. 150 και V, 122. DK. B 112 = Διοχ. Λ. VIII, 62 και Κλημ. Στρωμ. VI, 30. και Σχετικά Βλ. Kirk-Raven, Presocratic, 351κε.

³. Βέικος, Προσωκρατικοί, 23. Πβ. G. Teichmüller, Neue Studien zur Geschichte der Begriffe, I - II, Gotha 1876, 1878. J. A. Faure, L'Égypte et les Presocratiques, Paris 1923. P. Masson Oursell, La Philosophie en Orient, Paris 1941.

⁴. Ο Ηρόδοτος (II, 49, 123) τόνισε ότι η λατρεία για τον Διονύσιο και το δόγμα της μετενσάρκωσης ήρθαν στην Ελλάδα από το Αίγυπτο. Πάλι (II, 109) λέει πως τη Γεωμετρία την έμαθαν οι Έλληνες από τους Βαβυλωνίους. Ο Πλάτων στην Πολιτεία (τομ. Α, 435e) αναφέρει ότι οι Αίγυπτιοι είναι έμποροι παρά φιλόσοφοι. "το φιλοχρημάτων". Στο Νομ. 747 b 6, λέει ότι η αριθμητική μελέτη έχει σημασία μόνο, εάν οι μαθητές βγάλουν την ανελευθερία και φιλοχρηματία από τις ψυχές τους. Αλλιώς θα έχουμε πανουργία αντί σοφία, όπως έχουμε στους Φοίνικες και Αιγυπτίους. Ο Αριστοτέλης εντοπίζει την καταγωγή της μαθηματικής τέχνης στην Αίγυπτο. Βλ. Μεταφ. A 1, 981 b 23. «διὸ περὶ Αἴγυπτον αἱ μαθηματικαὶ πρώτων τέχνη συνέστησαν». Ο Neugebauer, The Exact Sciences in Antiquity, Copenhagen, Princeton, London 1951, 86 λέει ότι έχουν επιδράσεις από την αιγυπτιακή και μεσοποταμιακή τέχνη στην Ελλάδα.

τους¹. Οι Έλληνες στοχαστές που επισκέφτηκαν τη Βαβυλώνα, την Αίγυπτο, την Περσία και άλλες ίσως ανατολικές χώρες μελέτησαν, είτε άμεσα είτε έμμεσα τα ιερατικά αρχεία των χωρών αυτών και διδάχτηκαν πολλά. Έμαθαν δηλαδή όχι μόνο ορισμένες τεχνικές γνώσεις, αλλά και ποιές είναι οι βασικές αρχές της Αστρονομίας και άλλων επιστημών και πληροφορήθηκαν ποιές ήταν οι απαντήσεις που έδιναν οι σοφοί της Αιγύπτου, της Βαβυλώνας κλπ. στο ερώτημα τί είναι ο κόσμος και από ποια ουσία είναι καμωμένος.

Ωστόσο απλώς και μόνο με τη μετάδοση των εμπειριών από τους λαούς δεν ήταν δυνατό να γεννηθήκε η Ελληνική σκέψη. Είναι βέβαιο ότι η προσπάθεια των ανθρώπων να απαντήσουν λογικά (όπως λέει ο Stace, επιστημονικά. Βλ. *Greek Philosophy*, 18) στα προβλήματα της φύσης του κόσμου διέχειρε το φιλοσοφικό πνεύμα. Υπήρχαν ήδη μερικές εξηγήσεις για τον κόσμο, τότε που άρχισε η Ελληνική σκέψη, όμως αυτές ήταν βασικά θρησκευτικές ή ποιητικές. Δεν υπήρχε καμία απόπειρα επιστημονικής εξήγησης του κόσμου². "Ενώ η μυθική παράδοση βέβαια είναι για τους Έλληνες η εθνική ή θρησκευτική τους παράδοση, η γνώση που αποκτούν από την επικοινωνία με τους άλλους λαούς θα τους βοηθήσει όχι να αρνηθούν την παράδοση τους αυτή, αλλά να την υπερβούν, δηλαδή να προχωρήσουν σε πιο σύνθετες και πιο εκκοσμικευμένες μορφές ζωής"³. Φαίνεται ότι οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι διαμόρφωσαν τον φιλοσοφικό στοχασμό με δικούς τους τρόπους⁴. Συμπεραίνουμε ότι η τιμή για

¹. Βλ. Βέικος, Προσωκρατικοί, 23. Βουδούρης, Προσωκρατική, 42. και Stace, Greek Philosophy, 17κε.

². Βλ. Stace, Greek Philosophy, 18.

³. Βλ. Κύρκος, Διαφωτισμός και Σοφιστική, 11. Βλ. σχετικά L. Edelstein, The Idea of Progress, *Classical Antiquity*, Baltimore 1967, 11κε. και το έργο του G. R. Collingwood, The Idea of History, London 1929, 17κε.

⁴. Βλ. Thomson, First Philosophers, 303. Ο Ηρόδοτος (I. 60. 3) λέει ότι οι Έλληνες ξεχώρισαν από τους άλλους λαούς με τη εξυπνάδα και την ελευθερία τους.

την δημιουργία του Ελληνικού στοχασμού οφείλεται στους ίδιους τους Έλληνες φιλοσόφους¹.

Έτσι βλέπουμε ότι με την επικοινωνία με τους άλλους λαούς κατόρθωσαν να διαμορφώσουν την φιλοσοφική τους σκέψη, με τους δικούς τους τρόπους. Η έρευνα τους για τον εμπειρικό κόσμο αποτελεί την εμπειρική βάση της φιλοσοφίας τους. Η γνώση που ήθελαν φαίνεται ότι αποτελεί την αρχή της φιλοσοφίας και της επιστήμης. Αν όμως είχαν δημιουργήσει μόνο μεταφυσικές αντιλήψεις, ποτέ δεν θα μπορούσε κανείς να βγάλει κάποια επιστημονική αντίληψη από αυτές. Σχεδόν όλα τα ιστορικά στοιχεία βεβαιώνουν ότι οι προσωκρατική φιλοσοφία είναι και η απαρχή των επιστημονικών ιδέων. Όπως είδαμε οι φιλόσοφοι εκείνοι έριχναν βάρος στην ιδέα αυτή. Έτσι μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η προσωκρατική προσπάθεια θεμελιώνεται σε μερικά στοιχεία του εμπειρικού κόσμου για να δημιουργήσει μια γνώση για τον κόσμο αυτό.

¹. Βλ. Βέικος, Προσωκρατικοί, 23. Βουδούρης, Προσωκρατική, 42. και Stace, Greek Philosophy, 17κε.

(β) Η ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ.

ι. Η ανάλυση της γνώσεως.

Τον εικοστό αιώνα λαμβάνουν χώρα πολύ μεγάλες αλλαγές σ' όλο τον κόσμο με την ανάπτυξη των επιστημονικών ερευνών και κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών που δίνουν έμφαση στις καινούργιες ανακαλύψεις. Και η φιλοσοφία βέβαια δεν μπορούσε να μείνει έξω από την επανάσταση αυτή. Αντίθετα προχώρησε παράλληλα με τις άλλες επαναστατικές αλλαγές στη σκέψη του αιώνα μας. Οι φιλοσοφικές σχολές συμπυκνώνουν και αντανakθούν τις ριζικές αλλαγές (επιστημονικές και κοινωνικές) που συμβαίνουν κατά τον αιώνα αυτό. Είναι ευνόητο ότι οι φιλόσοφοι βρίσκονται σε αλληλεπίδραση με την κοινωνία στην οποία ζούνε¹. Έως τον εικοστό αιώνα ο ιδεαλισμός ήταν μια από τις σημαντικές φιλοσοφικές παραδόσεις, με μεγάλη επίδραση στην ανθρώπινη σκέψη. Ο ιδεαλισμός ως γνωστόν, είναι μια φιλοσοφία που θεμελιώνει τη γνώση του κόσμου στη σκέψη. Η σκέψη θεωρείται ότι είναι πρωταρχική πηγή γνώσης και ασφαλέστερη από την εμπειρία. Αυτό σημαίνει ότι οι ιδεαλιστικές φιλοσοφικές σχολές βασικά δίνουν βάρος στις δυνατότητες της ανθρώπινης σκέψης. Μπορούμε να σημειώσουμε ότι ο καντιανισμός και ο εχειλιανισμός π.χ. είναι πολύ σημαντικά φιλοσοφικά ρεύματα ως τον παρόντα αιώνα που έδιναν μεγάλη έμφαση στη γνώση του κόσμου μέσα από τη νόηση. Επίσης ο κλασικός ορθολογισμός, που είναι μια σημαντική φιλοσοφική σχολή της ιδεαλιστικής

¹. Βλ. R. R. Ammerman, Classics of Analytic Philosophy, McGraw Hill Book Co. N.York 1965, 1.

παράδοσης, δίνει περισσότερη έμφαση στη σκέψη παρά την εμπειρία (π.χ. Descartes, Spinoza, Leibniz)¹.

Οι φιλόσοφοι στον αγγλοσαξωνικό χώρο, από την αρχή αυτού του αιώνα ήθελαν να ξεφύγουν από την ιδεαλιστική φιλοσοφική παράδοση που ήταν η κληρονομιά των προηγούμενων αιώνων. Ήθελαν να επιβεβαιώσουν πάλι την δυνατότητα εμπειρικής γνώσης, δηλαδή της γνώσης του αντικειμενικού κόσμου, ενός κόσμου ο οποίος δεν δημιουργείται απλώς από την ανθρώπινη σκέψη ή το νου. Οι Άγγλοι φιλόσοφοι αυτού του αιώνα απομακρύνονται από την παραδοσιακή υπερβατική (transcendental) φιλοσοφία. Δίνοντας έμφαση στην εμπειρική γνώση, πιστεύουν ότι αυτή είναι η μοναδική γνώση που είναι δυνατόν να υπάρχει για τον εμπειρικό κόσμο. Δηλαδή η γνώση την οποία μπορούμε να έχουμε, είναι η γνώση των εμπειρικών πραγμάτων που είναι μέσα στο χώρο και στην επιστήμη, όχι όμως πέρα από αυτόν τον φυσικό κόσμο. Αυτό σημαίνει ότι η φιλοσοφία άρχισε να αναθύει τη σύνδεση με την επιστήμη παρά με τη θρησκεία ή τις μεταφυσικές έρευνες του κόσμου. Συνοπτικά έχινε μια προσπάθεια διευκρίνισης των επιστημονικών γνώσεων περί του κόσμου. Την αναλυτική προσέγγιση της εμπειρικής γνώσης πρέπει να κατανοήσουμε μέσα σ' αυτό το πλαίσιο.

¹. Μιλώντας για τον ορθολογισμό ο A. J. Ayer υποστηρίζει εξής: " The fundamental tenet of rationalism is that thought is an independent source of knowledge and is moreover a more trustworthy source of knowledge than experience. Some rationalists have gone so far as to say that thought is the only source of knowledge and the ground for this view is simply that the only necessary truths about the world which are known to us are known through the thought and not through experience". Βλ. "The a-priori" στο John Hospers, (εκδ.) Readings in Introductory Philosophical Analysis, Routledge & Kegan Paul, London 1969, 48.

θα αρχίσουμε την έρευνα της αναλυτικής σκέψης με τη γενική έννοια της λέξης "**ανάλυση**"¹. Όμως ένας ορισμός της λέξης δεν είναι τόσο εύκολος όσο φαίνεται. Φανερώνονται διαφορετικές σημασίες από τη λέξη **ανάλυση**. π.χ. στη φυσική ο όρος αναφέρεται στην έρευνα που κάνει κάποιος με βάση το χωρισμό σε μέρη προκειμένου να καταλάβει καλύτερα τη φύση των σύνθετων φυσικών ουσιών που απαρτίζονται από αυτά. Ο φυσικός δηλαδή προσπαθεί να κάνει μια διερεύνηση για κάποια ουσία χωρίζοντας το σύνθετο σώμα στα μέρη του. Αυτή είναι μια φυσική **ανάλυση** των πραγμάτων που συγκροτούν τον κόσμο. Ο χημικός μπορεί να αναλύσει μια χημική ουσία στα μέρη της. Μερικοί φιλόσοφοι στην ιστορία της φιλοσοφίας μίλησαν για την οντολογική **ανάλυση** της πραγματικότητας του κόσμου. Δηλαδή ήταν μια προσπάθεια για να ανακαλύψουν την αρχική ουσία από την οποία δημιουργήθηκε ο κόσμος. Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι είχαν τέτοια φιλοσοφική κατεύθυνση. π.χ. ο Εμπεδοκλής, οι ατομικοί φιλόσοφοι (Λεύκιππος και Δημόκριτος) κλπ.

Η φιλοσοφική **χλωσσική** **ανάλυση** όμως έχει αντικείμενο τη **χλώσσα** και σκοπεύει να αναλύσει τα εννοιολογικά στοιχεία τα οποία είναι σημαντικά για να κατανοήσουμε το νόημά της και κατ'επέκταση την ανθρώπινη σκέψη. Δηλαδή ο αναλυτικός φιλόσοφος αναλύει τα **χλωσσικά** συστήματα στις βασικές προτάσεις που τα απαρτίζουν και τις προτάσεις στα βασικά στοιχεία που τις συνιστούν για να ρίξει φώς σε κάποια σημαντική έννοια που βρίσκεται στο

¹. Το 1933 πρωτοεμφανίστηκε το περιοδικό "Analysis" με πρόγραμμα να δημοσιεύσει σύντομα άρθρα πάνω σε περιορισμένα και με ακρίβεια καθορισμένα φιλοσοφικά ερωτήματα σχετικά με τη διασαφήνιση των γνωστών γεγονότων και όχι μακροσκελείς, πολύ γενικές και αφηρημένες μεταφυσικές θεωρήσεις σχετικές με υποθετικά γεγονότα ή με τον κόσμο ως σύνολο". Αυτό το πρόγραμμα ήθελε να είναι η κωδικοποίηση του νέου φιλοσοφικού ύφους που είχε για πρωτουργούς τρεις φιλοσόφους του Cambridge τον G. E. Moore, τον Bertrand Russell και τον L. Wittgenstein. Σ'αυτό το γενικό μεθοδολογικό πλαίσιο δώθηκε το όνομα "**αναλυτική φιλοσοφία**". Βλ. Π. Χριστοδουλίδης, "Η φιλοσοφία ως **ανάλυση** της Γλώσσας", Δευκαλίωγ 15 (1975), 209.

κέντρο ενός δεδομένου φιλοσοφικού προβλήματος ή απορίας. Αυτό σημαίνει ότι η φιλοσοφική ανάλυση είναι μια προσπάθεια να κατανοηθεί η δομή της γλώσσας με την εξέταση των γλωσσικών μερών και των σχέσεων που έχουν μεταξύ τους. Έχει επίσης σκοπό να εξαλείψει τις εσφαλμένες προσπάθειες για την κατανόηση της φύσης του πραγματικού κόσμου. Όπως πιστεύουν (οι αναλυτικοί φιλόσοφοι) η διευκρίνιση των εννοιών που είναι το κεντρικό θέμα της φιλοσοφίας αυτής, μας οδηγεί σ' αυτήν τη σωστή γνώση του κόσμου¹. Με άλλα λόγια η αναλυτική φιλοσοφία εξελίχθηκε σε μια φιλοσοφική κίνηση που δίνει περισσότερη έμφαση στη γλώσσα και το νόημα των προτάσεων. Δηλαδή, είναι μια λογική ανάλυση της γλώσσας που διαφέρει από οποιαδήποτε άλλο είδος (π.χ. φυσική ή χημική ή οντολογική) ανάλυση. Επίσης την φιλοσοφική γλωσσική ανάλυση πρέπει να την διακρίνουμε από την φιλοσοφική προσπάθεια των νεωτέρων εμπειριστών φιλοσόφων που δίνουν έμφαση σε μια ψυχολογική ανάλυση της εμπειρικής γνώσης. π.χ. από τη φιλοσοφική διερεύνηση του Hume². Η αναλυτική προσπάθεια αντικαθιστά αυτήν τη ψυχολογική έρευνα της σκέψης με την έρευνα της γλώσσας. Δηλαδή η ανάλυση της γλώσσας έγινε ο πρωταρχικός στόχος της αναλυτικής φιλοσοφίας³. Η έννοια της εμπειρικής γνώσης στην φιλοσοφία αυτή κατανοείται μέσα σ' αυτό το πλαίσιο.

Η φιλοσοφική ανάλυση όπως είπαμε είναι μια έρευνα των προτάσεων⁴. Όμως αυτή την έρευνα δεν πρέπει να την συγχέουμε με τα άλλα είδη έρευνας

1. Βλ. W. T. Jones, Western Philosophy τομ. 4, *Twentieth Century to Wittgenstein and Sartre*, 2η έκδ. Harcourt Brace Jovanovich inc. N.York 1975 (1952¹), 93.

2. Για τον Hume βλ. πιο κάτω σ. 199-200.

3. Ο Χριστοδουλίδης υποστηρίζει ότι οι αναλυτικοί φιλόσοφοι προσπαθούν να προσδιορίσουν τη σημασία των όρων και των εννοιών της γλώσσας. Η προσπάθεια αυτή είναι αντίθετη με τη γενετική ψυχολογική ανάλυση των Βρετανικών εμπειριστών και από την άλλη πλευρά με τη φαινομενολογική ανάλυση του Husserl, έχει ένα λογικό σημασιολογικό χαρακτήρα. Βλ. "Η φιλοσοφία ως ανάλυση της Γλώσσας", Δευκαλίων 15, (1974), 211-12.

4. Βλ. Ammerman, Analytic Philosophy, 2.

της γλώσσας. Δηλαδή τις έρευνες των γλωσσολόγων, φιλολόγων, γραμματικών, λεξικογράφων κλπ. Οι έρευνες των επιστημών αυτών θεμελιώνονται κατά βάση στις εμπειρικές έρευνες, δηλαδή οι επιστήμονες που ενδιαφέρονται για τη γλώσσα προσπαθούν να ανακαλύψουν τα εμπειρικά δεδομένα στον τρόπο που χρησιμοποιείται στη γλώσσα. Πιο αναλυτικά, ασχολούνται με τα νοήματα των λέξεων, εξετάζοντας την καταγωγή, την ανάπτυξη των λέξεων αυτών, στην καθημερινή μας γλώσσα. Οι ερωτήσεις οι οποίες συνδέονται με αυτά τα πεδία πρέπει να εξετάζονται με την χρησιμοποίηση επιστημονικών μεθόδων με ακρίβεια. Δηλαδή το σημασιολογικό πλαίσιο των γλωσσολόγων είναι διαφορετικό από αυτό των αναλυτικών φιλοσόφων.

Η μέθοδος των αναλυτικών φιλοσόφων όμως δεν είναι επιστημονική, με την έννοια των φυσικών επιστημών. Οι έρευνές τους δεν βασίζονται στις επιστημονικές υποθέσεις. Πιστεύουν ότι τέτοια έρευνα δεν βοηθά για να λυθούν τα προβλήματα που οι ίδιοι θέτουν. Θεωρούν ότι η φιλοσοφία είναι δευτερογενής (second-order) δραστηριότητα. Το υλικό της είναι οι σκέψεις των ανθρώπων πάνω στην εμπειρία τους¹. Συγκεκριμένα η αναλυτική προσπάθεια είναι μια έρευνα που επιδιώκει να αποκαλύψει τις συνθήκες και τα κριτήρια της εμπειρικής γνώσης. Δηλαδή επιδιώκουν να δημιουργήσουν μια θετική γνώση για τον κόσμο. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η προσοχή τους κατευθύνεται στη γλώσσα η οποία εκφράζει την ανθρώπινη σκέψη. Αυτή η διαδικασία διαφέρει από την παραδοσιακή προσπάθεια που έδινε έμφαση στη δυνατότητες της ανθρώπινης σκέψης χωρίς να λαμβάνει υπόψη το ρόλο της γλώσσας στη διαμόρφωση αυτών των δυνατοτήτων.

¹. Βλ. Χριστοδουλίδης, "Η φιλοσοφία ως ανάλυση της Γλώσσας", Δευκαλίων 15, (1974), 221-22. Οι αναλυτικοί φιλόσοφοι έδωσαν μεγάλη έμφαση στη διευκρίνιση (clarity), και αυτό τους οδήγησε να ασχοληθούν με τη γλώσσα. Πίστευαν επίσης ότι μια φιλοσοφική έρευνα μπορεί να αρχίσει ύστερα από την κάθαρση της καθημερινής γλώσσας και είναι ο τρόπος που προλαβαίνουν να απαντήσουν στα φιλοσοφικά προβλήματα. Βλ. Jones, Western Philosophy τομ. V, 90.

Η φιλοσοφική ανάλυση θα ήθελαμε ότι κατευθύνεται στην ανάλυση της γλώσσας, τόσο της επιστημονικής όσο και της καθημερινής. Οι οπαδοί της πιστεύουν ότι με την ανάλυση αυτή θα μπορέσουμε να φθάσουμε στη θετική γνώση για τον κόσμο. Δηλαδή τα προβλήματα της γνώσης, που είναι ο σημαντικός στόχος της φιλοσοφίας θα λυθούν με τον τρόπο αυτό¹. Την φιλοσοφική άποψη αυτή είχαν σχεδόν όλοι οι αναλυτικοί φιλόσοφοι. Η ανάλυση της γλώσσας, δηλαδή η κάθαρση και η διευκρίνιση των γλωσσικών εννοιών γίνεται το κύριο θέμα της φιλοσοφίας. Αυτό φαίνεται από τις φιλοσοφικές απόψεις των αναλυτικών φιλοσόφων. Προκειμένου να δώσω το πλαίσιο αναφοράς θα χαρτογραφήσω το φιλοσοφικό πεδίο, μέσα στο οποίο θα αναπτύξω την προβληματική της εμπειρίας στη σύγχρονη σκέψη.

Ο Russell και ο Moore² θεωρούνται ως πρωτεργάτες της αναλυτικής στροφής της φιλοσοφίας στον αγγλοσαξωνικό χώρο. Ο Moore χρησιμοποίησε την αναλυτική μέθοδο προκειμένου να αναλύσει την ιδεαλιστική φιλοσοφική σκέψη.

¹. Πίστευαν ότι τα φιλοσοφικά είναι προβλήματα που μπορούν να λυθούν (ή να διαλυθούν) είτε με την αναδιοργάνωση της γλώσσας είτε με την καλύτερη και βαθύτερη κατανόηση της γλώσσας που χρησιμοποιούμε. Βλ. Π. Χριστοδουλίδης, "Η φιλοσοφία ως ανάλυση της Γλώσσας", Δευκαλίων 15, (1974), 213. Πβ. R. Rorty, "Metaphilosophical difficulties of linguistic Philosophy" στον ανθολογικό τόμο The Linguistic turn, Recent Essays in Philosophical Method, Chicago and London 1967, 3. Ίχνη της ιδέας αυτής βρίσκουμε στον Russell (Principles of Mathematics, Cambridge Uni. Press, 1903¹. (second ed. (1937), New York, Norton 1938). Allen & Unwin Ltd. London, 1972, 42. Λέει ότι η μελέτη της γραμματικής μπορεί να ρίξει πολύ περισσότερο φως στα φιλοσοφικά προβλήματα από όσο συνήθως υποθέτουν οι φιλόσοφοι. Ο ίδιος στο βιβλίο του An Inquiry into Meaning and Truth, 25 υποστηρίζει ότι με αρκετή περίσκεψη τα γνωρίσματα της γλώσσας μπορούν να μας βοηθήσουν στην κατανόηση του κόσμου. Η πιο αποφασιστική διατύπωση βρίσκεται στο Tractatus του Wittgenstein, όπου η γλώσσα-κόσμος γίνεται το κεντρικό πρόβλημα της φιλοσοφίας. Βλ. Χριστοδουλίδης, "Η φιλοσοφία ως ανάλυση της Γλώσσας", Δευκαλίων 15, (1974), 212κε. Πβ. Tractatus, §. 5.6, §. 5.61 και §. 5.62.

². Για τους δύο φιλοσόφους αυτούς θα μιλήσουμε συγκεκριμένα στη συνέχεια της έρευνας.

Ο Russell έκανε ακόμα μεγαλύτερη στροφή προς την ανάλυση και θεωρεί ότι το έργο της φιλοσοφίας είναι αναγκαστικά αυτό της λογικής ανάλυσης¹. Ο Moore δεν δέχεται όμως ότι η ανάλυση είναι ο κύριος σκοπός της φιλοσοφίας, θεωρεί όμως ότι είναι σημαντική η συμβολή της διευκολύνοντας την κατανόηση των φιλοσοφικών προβλημάτων². Ο Wittgenstein³ έδινε μεγάλη έμφαση στη γλώσσα και στην ανάλυση, συγκεκριμένα το νόημα των προτάσεων. Όπως λέει στο βιβλίο του Tractatus (στο πρόλογο) ότι, "Το βιβλίο πραγματεύεται τα προβλήματα της φιλοσοφίας και δείχνει, όπως πιστεύω-πως αυτά τα προβλήματα δημιουργήθηκαν από την παρανόηση της λογικής της γλώσσας μας"³.

Την άποψη αυτή επαναλαμβάνεται πάλι μέσα στο Tractatus: "Τα περισσότερα ερωτήματα και οι προτάσεις των φιλοσόφων στηρίζονται στο πώς ότι δεν καταλαβαίνουμε τη λογική της γλώσσας μας"⁴.

"Όλη η φιλοσοφία είναι κριτική της γλώσσας"⁵.

"Το αποτέλεσμα της φιλοσοφίας δεν είναι φιλοσοφικές προτάσεις αλλά η διασάφηση προτάσεων"⁶.

Στην ύστερη φιλοσοφία ο Wittgenstein υποστηρίζει ότι: "Η φιλοσοφία είναι ένας αγώνας εναντίον στη χητεία που ασκεί το λογικό μέσο πάνω στη νόηση μας"⁷.

1. Βλ. Russell, "My Philosophical Development": *With an Appendix* στο A. Wood (εκδ.) Russell's Philosophy, Simon and Sbuster, N.York 1959, 159. Βλ και Ayer, (εκδ.) Logical Positivism, Free Press, New York 1959, 47. Βλ. Π. Χριστοδουλίδης, στο άρθρο "Η φιλοσοφία ως ανάλυση της Γλώσσας", λέει ότι το αντικείμενο της ανάλυσης είναι η γλώσσα. Δευκαλίων 15, (1974), 214.

2. Βλ. Moore, "Reply to my Critics", στο The Philosophy of G. E. Moore, (εκδ.) P. A. Schlipp, Cambridge Uni. Press, Cambridge, 1968³ (1942¹) 675-76.

3. Βλ. Wittgenstein, Tractatus, §. 3.

4. op.n. §. 4.003.

5. op.n. §. 4.0031.

6. op.n. §. 4.112.

7. Βλ. L. Wittgenstein, Philosophische Untersuchungen, 1952. Αγγλ. Μεταφ. G. E. M. Anscombe, Philosophical Investigations, N. York 1953. Ελλην. Μεταφ. Π. Χριστοδουλίδης, Φιλοσοφικές Έρευνες, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1977, §. 109. Η

Σύμφωνα με τον M. Schlick ο φιλόσοφος ενδιαφέρεται για τον κοινό χαρακτήρα των διαφορετικών μεθόδων της επικοινωνίας, και των αναγκαίων χαρακτηριστικών της γλώσσας¹. Δηλαδή στρέφεται προς τη γλώσσα περισσότερο από ο,τιδήποτε άλλο. Όπως υποστηρίζει ο Max Black, η άποψη του Schlick φανερώνει την φιλοσοφική του κατεύθυνση που είναι μια έρευνα της γλώσσας². Ο Carnap αναφέρει ότι η φιλοσοφία ταυτίζεται με την έρευνα της γλώσσας, διότι η φιλοσοφία είναι μια λογική ανάλυση των επιστημονικών εννοιών και προτάσεων, δηλαδή της γλώσσας της επιστήμης³. Κατά τη γνώμη του Ayer η γλώσσα καθύπτει το συνοδικό αντικείμενο της φιλοσοφίας⁴. Όλες αυτές οι απόψεις αποφαινόνται ότι η γλώσσα και πιο πέρα η ανάλυση των γλωσσικών εννοιών αποτελεί το σημαντικό αντικείμενο της φιλοσοφίας. Γενικά οι

προσπάθεια του Wittgenstein είναι να λύσουν τα φιλοσοφικά προβλήματα, όχι όμως εμπειρικά προβλήματα. Δηλαδή τα προβλήματα που πηγάζουν από τη μη κατανόηση της γλώσσας. Βλ. Ayer, Philosophy in The Twentieth Century, Unwin Paper backs, London 1984 (1982¹), 149.

¹. Βλ. Morizh Schlick, Gesammelte Aufsätze 1926-36, Gerold, Vienna 1938, 155. και Max Black, Language and Philosophy: Studies in Method, Cornell Uni. Press, Ithaca, N. York 1963 (1949¹), 163.

². Βλ. Black, op.n. 142.

³. Βλ. R. Carnap, Logical Syntax of Language, Routledge and Kegan Paul, London 1937, (Γερμανικό Πρωτότυπο: Logische Syntax der Sprache, Vienna 1934), 279-80, όπου λέει ότι "Philosophy identical with the investigation of language". "Philosophy can be nothing other than a logical analysis of scientific concepts and sentences". Υποστηρίζει ο ίδιος στο "On the Character of philosophical Problems", Philosophy of Science I (1935), 5) λέει ότι "Philosophy is the theory of science or the logic of science. The logical analysis of the concepts, propositions, proof theories of science". Βλ. σχετικά J. Joergensen, The Development of Logical Empiricism, τμ II, νομ. 9 1951 (1970⁵), 61.

⁴. Βλ. Ayer, Language, 55 που λέει ότι "language is the whole subject matter in philosophy" Βλ. και Black, Language and Philosophy, 142.

αναλυτικοί φιλόσοφοι είχαν την άποψη ότι η γλωσσική ανάλυση είναι η βασική μέθοδος της φιλοσοφίας¹.

Οι εκπρόσωποι της αναλυτικής φιλοσοφίας χωρίζονται σε δύο ομάδες, συγκεκριμένα στους φιλοσόφους που μιλούν για μια ανάλυση της τεχνητής γλώσσας (ο Russell, ο πρώτος Wittgenstein και οι οπαδοί τους Wisdom, Anscombe, Malcolm, Bouwsma κα. καθώς και οι λογικοί θετικιστές), και αυτούς που δέχονται ως κατεύθυνση την καθημερινή γλώσσα (ο Moore*, ύστερος Wittgenstein, Ryle, Austin, Strawson, Warnock, Hare, Urmson, Flew κα.)². Όμως υπάρχουν και άλλοι αναλυτικοί φιλόσοφοι που δεν ανήκουν σ'αυτές τις δύο ομάδες, όπως ο Ayer, Hampshire, Waismann, Max Black, κυρίως, οι οποίοι ασχολήθηκαν με γενικά θέματα και προβλήματα της φιλοσοφίας, συγκεκριμένα τα προβλήματα της αλήθειας, του κριτηρίου βεβαιότητας, της αντίληψης, του χρόνου, του νου και της σκέψης, της επαγωγής, της πράξης και βούλησης, τις έννοιες της ηθικής και αισθητικής κλπ.³

Σύμφωνα με την άποψη των εκπροσώπων της τεχνητής γλώσσας, η προσπάθεια της φιλοσοφικής ανάλυσης είναι να διασαφηνίσει τις έννοιες με τη βοήθεια της συμβολικής λογικής. "Το αποτέλεσμα μιας τέτοιας έρευνας θα

¹. Πάνω σ' αυτό το θέμα βλ. τη συζήτηση του B. Weiler, "On Fritz Mauthner's Critique of Language", Mind 67 (1958), 85, όπου λέει ότι "Philosophy is critical attention to language". Επίσης βλ. D. F. Pears, "Logical atomism: Russell and Wittgenstein" στο A. J. Ayer (εκδ.) Revolution in Philosophy, With an Introduction by G. Ryle, Macmillan, London 1967 (1956¹), 41-55. και G. Ryle, "Systematically Misleading Expressions", PAS, (1931) του ιδίου "Ludwig Wittgenstein" στο Irvin Copi-Robert W. Weard (εκδ.) Essays on Wittgenstein's Tractatus, Routledge and Kegan Paul, London 1966.

². Βλ. Χριστοδουλίδης, "Η φιλοσοφία ως ανάλυση της Γλώσσας", Δευκαλίων, 15, (1974), 218. *Με την άποψη που είχε για το κοινού νου, τον Moore μπορούμε να βάλουμε σ'αυτή την ομάδα.

³. Βλ. ση.π. 218κε. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. A. Quinton, "Linguistic Analysis" στο R. Klibansky (εκδ.) Philosophy in the Mid-Century, La Nuova, Italia, Firenze 1958, 176-201.

είναι μια βελτιωμένη γλώσσα η οποία θα δείχνει τη λογική δομή του λόγου χύρω από την έννοια που εξετάζεται, συνήθως σχετικά με τις φυσικές επιστήμες¹. Οι τεχνητές ή ιδανικές γλώσσες αποφεύχουν την ασάφεια, την αμφισημία, το συγκινησιακό νόημα της τυχόν γραμματικής ανωμαλίας και την ασυμφωνία ανάμεσα στη φαινομενική γραμματική μορφή και στην πραγματική λογική μορφή των εκφράσεων².

Έτσι η ιδεώδης γλώσσα θεωρείται ότι είναι μια πλήρης γλώσσα, δηλαδή πρέπει να δείχνει τη δομή και τη συστηματική διάρθρωση όλων των κυριότερων περιοχών της εμπειρίας και πρέπει να επιτρέπει τη λύση όλων των φιλοσοφικών προβλημάτων³. Σύμφωνα με τον Russell, η ιδεώδης γλώσσα πρέπει να είναι πλήρως αναλυτική και πρέπει να δείχνει άμεσα τη λογική δομή των προτάσεων και από εκεί και πέρα τη δομή των φυσικών πραγμάτων⁴. Όμως λέει ότι, αν μπορούσαμε να συκροτήσουμε μια τέτοια γλώσσα, το λεξιλόγιο της θα είναι κατά βάθος προσωπικό για κάθε άνθρωπο. Δέχεται όμως ότι έτσι μπορούν να δημιουργηθούν προβλήματα στην καθημερινή επικοινωνία. Για το λόγο αυτό, λέει ότι μια ιδεώδης γλώσσα είναι ακατάλληλη για καθημερινή επικοινωνία.

1. Βλ. Χριστοδουλίδης, "Η Φιλοσοφία ως ανάλυση της Γλώσσας", Δευκαλίων, 15, (1974), 214.

2. Βλ. Rulon Wells, "Philosophy of Language" στο Philosophy in the Mid-Century του Klubansky, 139. Σχετικά Βλ. Χριστοδουλίδης, "Η Φιλοσοφία ως ανάλυση της Γλώσσας", Δευκαλίων, 15, (1974), 214.

3. Βλ. Χριστοδουλίδης, "Η Φιλοσοφία ως ανάλυση της Γλώσσας", Δευκαλίων, 15, (1974), 214. Πβ. G. Bergmann, "Two Criteria for an Ideal Language", PS XVI (1949), 71-74. του ίδιου "Logical Positivism: Language and Reconstruction of Metaphysics", στο Rivista Critica de Storia Della Filosofia VIII (1953), 453-81. Επίσης Βλ. R. Porty, "Metaphilosophical difficulties of Linguistic Philosophy", στο Philosophical Method, 134.

4. Βλ. Max Black, Language and Philosophy, 136-37.

Όμως στη συνέχεια της φιλοσοφίας του εργαζόταν με την υπόθεση ότι δημιουργηθεί μια λογικά τέλεια γλώσσα¹.

Ο Wittgenstein (ηρώμος), που έχει μια μεγάλη συσχέτιση με τη ομάδα της λογικής ανάλυσης, είναι δυνατόν να παρουσιασθεί ως υποστηρικτής μιας άποψης για την ιδεώδη γλώσσα. Ο Russell υποστηρίζει ότι στο *Tractatus*, ο Wittgenstein ήθελε να δημιουργήσει μια λογικά τέλεια γλώσσα². Όμως η άποψη αυτή είναι προβληματική όσον αφορά στη φιλοσοφία του Wittgenstein. Όπως υποστηρίζει ο W. T. Jones, ο Wittgenstein στο *Tractatus* ήθελε να εκφράσει την πραγματικότητα του κόσμου χωρίς να κατασκευάσει προτάσεις που δεν έχουν νόημα³. Μια προσπάθεια για τη συγκρότηση μιάς λογικά τέλειας γλώσσας στον Wittgenstein θα ήταν αδύνατη λόγω των μεθοδολογικών και γνωσιολογικών του αφετηριών. Γιατί ο ίδιος λέει ότι "στην πραγματικότητα όλες οι προτάσεις της κοινής γλώσσας μας έτσι όπως είναι, βρίσκονται σε τέλεια λογική τάξη"⁴. Με βάση την ιδέα αυτή ο Max Black υποστηρίζει ότι ο Wittgenstein δεν πρέπει να είχε πρόθεση, ούτε χρειαζόταν, να δημιουργήσει μια ιδεώδη γλώσσα⁵. Πολύ περισσότερο αυτό ισχύει για την ύστερη περίοδο της φιλοσοφίας του, κατά την οποία ρητά αποδέχεται, όπως χαρακτηριστικά λέει στις "Φιλοσοφικές Έρευνες",

1. B.A. Russell, *Logic and Knowledge: Essays 1901-1950*, R. C. Marsh (ed.), Allen & Unwin, London 1964 (1956¹), 198 όπου λέει ότι "I shall how ever assume that we have constructed a logically perfect language" Ο Russell είχε την άποψη ότι μια ιδανική γλώσσα είναι ακατάλληλη για την καθημερινή επικοινωνία. Όμως στη συνέχεια της φιλοσοφίας του λέει ότι κατασκεύασε μια λογική τέλεια γλώσσα και την χρησιμοποιούσε στη φιλοσοφία του. Δηλαδή κάνει μια διάκριση ανάμεσα στη γλώσσα της φιλοσοφίας και στην καθημερινή φυσική γλώσσα.

2. B.A. Russell στο προλόγο του *Tractatus* (σ.χ) όπου υποστηρίζει ότι "Mr. Wittgenstein is concerned with the conditions for a logically perfect language". Σχετικά B.A. Black, *Language and Philosophy*, 143.

3. B.A. Jones, *Western Philosophy* τομ. v, 365.

4. Wittgenstein, *Tractatus*, §. 5.5563.

5. B.A. Black, *Language and Philosophy*, 193.

ότι η αντίληψη για την ιδεώδη γλώσσα είναι παραπλανητική¹. Έτσι δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι ο Wittgenstein δημιούργησε ή ήθελε να δημιουργήσει μια ιδανική γλώσσα, διότι αυτό το εγχείρημα φαίνεται να είναι αντιφατικό με τις φιλοσοφικές επιδιώξεις του Wittgenstein. (ίδιος στην ύστερη περίοδο).

Εκτός από την προβληματική άποψη για τη λογικά τέλεια γλώσσα, ο Wittgenstein (πρώιμος) είχε πολλές άλλες σημαντικές απόψεις, οι οποίες επέδρασαν στη διαμόρφωση των απόψεων της ομάδας της λογικής ανάλυσης. Όπως υποστηρίζει συγκεκριμένα στο Tractatus, τα φιλοσοφικά προβλήματα δημιουργήθηκαν από την παρανόηση τη λογικής της γλώσσας². Υποθέτει ότι οι φιλόσοφοι στην ιστορία της φιλοσοφίας παρέλειψαν να καταλάβουν τη λογική δομή της γλώσσας. Αυτό αποτέλεσε τη ρίζα των προβλημάτων. Υποστηρίζει ότι "οι περισσότερες προτάσεις και τα ερωτήματα που έχουν διατυπωθεί για φιλοσοφικά ζητήματα δεν είναι εσφαλμένα αλλά α-νόητα. Γι'αυτό δεν μπορούμε καθόλου να απαντούμε σε τέτοιου είδους ερωτήματα αλλά μόνο να πιστοποιούμε πως είναι α-νόητα"³.

Σύμφωνα με τον Wittgenstein όλες οι προτάσεις που έχουν νόημα πρέπει να είναι εμπειρικές⁴. Η μεταφυσική η οποία δεν περιλαμβάνει εμπειρικές προτάσεις δεν έχει νόημα. Επίσης οι προτάσεις στη λογική και στα μαθηματικά είναι ταυτολογίες και δεν συνδέονται με τον εμπειρικό κόσμο ή δεν λένε τίποτα για τον εμπειρικό κόσμο⁵. Όμως δείχνουν τη συμβολική λογική βάση της

¹. Βλ. Wittgenstein, Φιλοσοφικές Έρευνες, §. 81.

². Βλ. Wittgenstein, Tractatus, στο πρόλογο του συγγραφέα σ.3 και §. 4.003.

³. Βλ. οπ.π. §. 4.003. Ο Ayer υποστηρίζει ότι ο Wittgenstein κατανοεί ότι η φιλοσοφία δεν είναι σώμα δόγματος, αλλά μια δραστηριότητα κρίσης και αξιολόγησης των προτάσεων των φυσικών επιστημών, που δείχνει ότι η μεταφυσική δεν έχει νόημα. Βλ. Twentieth Century, 112.

⁴. Βλ. Wittgenstein, Tractatus, §. 4.11 και §. 4.01.

⁵. Βλ. οπ.π. §. 4.461, §. 6.1 και §. 6.11.

χρήσσης και του κόσμου¹. Ο Wittgenstein δέχεται ήδη ότι η φιλοσοφία είναι κριτική της χρήσης. Αυτή όμως δεν είναι μια προσπάθεια να ανακαλύψει την πραγματικότητα του κόσμου όπως συμβαίνει στην επιστήμη. Γιατί η φιλοσοφία δεν είναι μια από τις φυσικές επιστήμες². Ο σκοπός της φιλοσοφίας είναι η λογική διασαφήση των σκέψεων³. Όπως πίστευε ο Wittgenstein, η χρήση μεταμφιέζει τη σκέψη, γιατί η κατανόηση της κοινής χρήσης είναι φοβερά πολυήλικη⁴. Φιλοσοφικά προβλήματα δημιουργούνται με τη βάση αυτή, δηλαδή που οφείλονται στην έλλειψη κατανόησης της λογικής δομής της χρήσης μας. Ο φιλόσοφος βοηθά τους ανθρώπους που έχουν δυσκολίες από τέτοια προβλήματα⁵. Με άλλα λόγια βοηθά τους ανθρώπους για να καταλάβουν ότι τα προβλήματα αυτά δεν είναι καθόλου προβλήματα και πως δεν έχουν απαντήσεις⁶. Ο καλύτερος τρόπος με τον οποίο μπορεί κάποιος να αντιμετωπίσει τέτοια προβλήματα, όπως πιστεύει ο ίδιος, δεν είναι τίποτα άλλο παρά μόνο η σιωπή⁷. Η επίδραση του Wittgenstein (πρώτου) στην ομάδα της λογικής ανάλυσης είναι πολύ μεγάλη και έχει προχωρήσει πιο πέρα από τους προκατόχους του (Moore και Russell).

1. Βλ. οπ.π. §. 6.12 και §. 6.22.

2. "Philosophy is not one of the natural sciences". Βλ. Wittgenstein, Tractatus, §. 4.111.

3. "Philosophy aims at the logical clarification of thought". Wittgenstein, Tractatus, §. 4.112.

4. Wittgenstein, Tractatus, §. 4.002.

5. Wittgenstein, Φιλοσοφικές Έρευνες §. 109 και §. 309.

6. Wittgenstein, Tractatus, §. 4.003.

7. οπ.π. §. 7.

ii. Ο Λογικός Θετικισμός.

Ο Λογικός Θετικισμός¹ είναι ένα σημαντικό φιλοσοφικό ρεύμα που έχει μεγάλη σχέση με την εξέλιξη της λογικής ομάδας της αναλυτικής φιλοσοφίας. Ο θετικισμός δέχτηκε περισσότερη επίδραση από τους κλασικούς εμπειριστές παρά από τον Russell ή τον Wittgenstein. Δηλαδή επηρεάστηκε από τους Hume, Auguste Comte, Ernest Mach, Gotlob Frege κ.α.². Όμως υπήρξε επίσης επίδραση του Tractatus στη φιλοσοφία αυτή³. Ο Carnap υποστηρίζει ότι ο λογικός θετικισμός και το Tractatus έχουν ήδη αναφερθεί στο ότι οι προτάσεις και οι έννοιες της γλώσσας, είναι δυνατόν να απορρίπτονται, αν δεν ταιριάζουν

¹. Ο Λογικός Θετικισμός είναι μια φιλοσοφική ομάδα που άρχισε περίπου το 1922 στη Βιέννη σαν μια οργάνωση φιλοσοφικών συζητήσεων. Αυτή η οργάνωση ονομάζεται ως ο **Κύκλος της Βιέννης**. Ο Morizh Schlick ήταν ο πρωτεργάτης του κύκλου. Γύρω από τη φιλοσοφική οργάνωση αυτή είχαν συγκεντρωθεί, μαθηματικοί, φιλόσοφοι, επιστήμονες, κοινωνιολόγοι κλπ. Δηλαδή ερευνητές από διάφορα πεδία και συζητούσαν τα προβλήματα του καθένος για να φθάσουν σε κάποιο κοινό συμπέρασμα. Δέχτηκαν ότι η επιστημονική μέθοδος είναι κατάλληλη για να λυθούν τα προβλήματα τους. Έδωσαν μεγάλη έμφαση στη θεωρία της επαλήθευσης. Γενικότερα όλοι ήθελαν να διώξουν τη μεταφυσική ειδικά από την φιλοσοφία και προσπάθησαν να θεμελιώσουν τη γνώση του κόσμου σε καθαρά επιστημονικό θεμέλιο. Βλ. Victor Kraft, Der Wiener Kreis, 1968, Ελλην. Μεταφ. Γιάννη Μανακός, Ο Κύκλος της Βιέννης, Αθήνα 1986. Για την εξέλιξη του κύκλου ιδικά Βλ. το κεφάλαιο Η Ιστορία του Κύκλου της Βιέννης, 15-24. Για μια αναλυτική βιβλιογραφία περί του λογικού θετικισμού Βλ. Ayer, (εκδ.) Logical Positivism, 381-446.

². Βλ. J Jaergenson, logical Empiricism, том. 11, νομ. 9, 10-11 όπου λέει ότι ο κύκλος της Βιέννης έχει περισσότερη σχέση με τους Αγγλούς εμπειριστές.

³. Ο Victor Kraft υποστηρίζει ότι η φόρμουλα της επαλήθευσης, δηλαδή "η σημασία μιας πρότασης καθορίζεται από την μέθοδο επαλήθευσης της", προέρχεται από τον Wittgenstein. Βλ. Ο κύκλος της Βιέννης, 41.

στην επιστημονική γλώσσα¹. Εννοεί ότι πρέπει να έχουν νόημα για να ταιριάζουν οι προτάσεις στη γλώσσα. Ο θετικισμός δέχεται ότι ο σκοπός της φιλοσοφίας είναι η λογική ανάλυση των επιστημονικών εννοιών και των προτάσεων, δηλαδή η λογική της επιστήμης². Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται ριζικά από τη μέθοδο της επαλήθευσης που ακολουθούν οι ίδιοι για την κρίση των προτάσεων. Θεωρούν ότι "η έννοια μιας πρότασης καθορίζεται από τη μέθοδο επαλήθευσης της". Σύμφωνα με την άποψη αυτή μια πρόταση μπορεί να έχει νόημα, μόνο αν περιέχει επαληθεύσιμο περιεχόμενο.

Ο λογικός θετικισμός δέχεται κυρίως ότι οι μεταφυσικές προτάσεις δεν έχουν νόημα. π.χ. ο Schlick υποστηρίζει ότι όταν εφαρμόζεται η μέθοδος επαλήθευσης στα μεταφυσικά προβλήματα, γίνεται φανερό ότι αυτά δεν έχουν νόημα, και ότι είναι ψεύδο-προλήματα (pseudo-Problems)³. Η απάρνηση της μεταφυσικής εκ μέρους των θετικιστών επιβεβαιώνει την επιστημονική κατεύθυνση της φιλοσοφίας τους.

Ο θετικισμός δέχεται ήδη ότι η φιλοσοφία είναι μια λογική ανάλυση της γλώσσας. Προσπαθεί να δώσει στις προτάσεις του την επίφαση

1. Βλ. Carnap, Logical Syntax, 321. Οι θετικιστές θεωρούν ότι η επιστημονική γλώσσα είναι η μοναδική γλώσσα που έχει νόημα· σημαίνει ότι οι προτάσεις της επιστημονικής γλώσσας συμπεριλαμβάνουν τα γεγονότα στον αντικειμενικό κόσμο, και είναι επαληθευσίμες. Με την άποψη αυτή μια πρόταση που δεν ταιριάζει στη γλώσσα σημαίνει ότι είναι μη-επαληθεύσιμη.

2. Βλ. Carnap, Logical Syntax, 280.

3. Βλ. M. Schlick, "Positivismus und Realismus", Erkenntnis 3 (1932). Αγγλ. Μεταφ. D. Rynin, "Positivism and Realism", στο Ayer, Logical Positivism, 88. Επίσης Βλ. Jones, Western Philosophy V, 220. Ο Schlick στο The Future of Philosophy (έβδομο Διεθνές Συνέδριο Φιλοσοφίας) Oxford, 1930, 115 λέει ότι Most of the so-called metaphysical propositions are no propositions at all, but meaningless combinations of words". Πιο αναλυτική συζήτηση με τον ίδιο τίτλο δημοσιεύθηκε στο P. A. Schlipp (εκδ.), Publications in Philosophy, том. I, Collage of the Pacific 1932. Το άρθρο αυτό δημοσιεύθηκε πάλι στο Schlick, Gesammelte Aufsätze, Vienna 1938 και στο D. J. Bronstein (εκδ.), Basic Problems of Philosophy, N.York 1947.

ανυπέρβλητης ακρίβειας διαμέσου του λογικού καθύμματος"¹. Γενικότερα ο λογικός θετικισμός προσπαθεί να μετασχηματίσει το φιλοσοφικό έργο σε έρευνα των επιστημονικών εννοιών και προτάσεων².

iii. Γλωσσική ανάλυση ή καθημερινή γλώσσα.

Η δεύτερη ομάδα στην αναλυτική φιλοσοφία είναι η **Γλωσσική Ανάλυση** (Linguistic Analysis) της καθημερινής γλώσσας. Το φιλοσοφικό ρεύμα αυτό δεν είχε κάποια οργάνωση όπως ο κύκλος της Βιέννης, ήταν ένα φιλοσοφικό κίνημα με πολύ ευρύ νόημα. Μια σημαντική πρόοδος της φιλοσοφίας αυτής σημειώνεται με τη φιλοσοφία του Wittgenstein στις Φιλοσοφικές Έρευνες του. Απομακρυνόμενος από τις προηγούμενες απόψεις³ του, στράφηκε στην προσέχηση της καθημερινής γλώσσας. Στο Tractatus είχε προσπαθήσει να καταλάβει τη λογική δομή της γλώσσας και να δοκιμάσει τη δυνατότητα μιας λογικής γλώσσας που θα μπορούσε να συγκροτεί την εμπειρική γνώση του κόσμου μέσα στη γλώσσα. Όμως στην ύστερη εποχή αρνήθηκε τις παλιές απόψεις και άρχισε να προσέχει την πραγματική χρήση της γλώσσας. Όπως υποστηρίζει, "η φιλοσοφία δεν επιτρέπεται με κανέναν τρόπο να αγχίζει την πραγματική χρήση της γλώσσας. Τελικά το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να την περιγράψει..... Όλα τα αφήνει όπως είναι"⁴. Τα φιλοσοφικά προβλήματα

1. Βλ. Del Negro, Die Deutsche Philosophie der Gegenwart, 1942, 8. Σχετικά Βλ. Kraft, Ο Κύκλος της Βιέννης, 23.

2. Σύμφωνα με τους θετικιστές, η λογική ανάλυση είναι μια διευκρίνιση επιστημονικών προτάσεων, που αποκαλύπτει την αληθινό γνωστικό περιεχόμενο τους. Βλ. Jones, Western Philosophy τμ. V, 222.

3. Οι απόψεις του Wittgenstein στις φιλοσοφικές έρευνες είναι εντελώς διαφορετικές από της παλιές (στο Tractatus). Όπως υποστηρίζει ο ίδιος, οι καινούργιες του απόψεις είχαν "κατεύθυνση αντίθετη προς τη φυσική τους ροπή.....". Βλ. Φιλοσοφικές Έρευνες, στο προλόγο σ.21.

4. Βλ. Wittgenstein, Φιλοσοφικές Έρευνες, §. 124.

γίνονται όταν η γλώσσα έχει σκόνη¹. Δηλαδή όταν μας διαφεύγει η πραγματική, καθημερινή χρήση της γλώσσας. Στις φιλοσοφικές Έρευνες η προσπάθεια του Wittgenstein είναι να ριθθούν τα φιλοσοφικά προβλήματα, δηλαδή τα προβλήματα που δημιουργούνται με τη μη-κατανόηση της πραγματικής χρήσης της γλώσσας².

Σύμφωνα με τον Wittgenstein μόνο μια προσεκτική περιγραφή³ της λειτουργίας της γλώσσας βοηθά να αποψύχουμε τα φιλοσοφικά προβλήματα. Όπως υποστηρίζει, "τα φιλοσοφικά προβλήματα ρύνονται όταν ρίξουμε μια ματιά στον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η γλώσσα μας. Τα προβλήματα ρύνονται όχι προσκομίζοντας νέες εμπειρίες αλλά συναρμολογώντας αυτό που μας είναι γνωστό από καιρό"⁴. Δηλαδή η ανάλυση της πραγματικής χρήσης της γλώσσας είναι ο καλύτερος τρόπος αποψυχής των φιλοσοφικών προβλημάτων.

Αυτήν τη γλωσσική αναλυτική άποψη δέχονται και άλλοι φιλόσοφοι όπως ο G. Ryle, J. Wisdom, J. L. Austin κ.α. Υποθέτουν ότι η γλωσσική ανάλυση είναι η μόνη διέξοδος για τη ρύση των φιλοσοφικών προβλημάτων. Έκαναν μεξάλλη προσπάθεια να εφαρμόσουν την γλωσσική ανάλυση στα φιλοσοφικά προβλήματα. π.χ. Η προσπάθεια του Ryle στο Concept of Mind είναι να εφαρμόσει την ανάλυση σ'ένα βασικό φιλοσοφικό πρόβλημα, αυτό της σχέσης του και σώματος (mind-body). Ο G. J. Warnock υποστηρίζει ότι ο γενικός σκοπός του Ryle (στο Concept of Mind) είναι παρόμοιος με τις απόψεις του Wittgenstein στην ύστερη φιλοσοφία του⁵.

1. οπ.π. §. 38.

2. Βλ. σχετικά Ayer, Twentieth Century, 149.

3. Βλ. Wittgenstein, φιλοσοφικές Έρευνες, §. 124.

4. οπ.π. §. 109.

5. Βλ. G. J. Warnock, English Philosophy Since 1900, (Home University Library 1958¹), Oxford Uni. Press, London 1969, 68 όπου λέει ότι "Wittgenstein said that philosophical problems are solved, not by giving new information but by arranging what we have always known. (βλ. φιλοσοφικές Έρευνες, §. 109). Ryle similarly writes (στο Concept

Ο Ryle πίστευε ότι η ανάλυση είναι το μόνο και συνοδικό έργο της φιλοσοφίας. Δηλαδή το έργο της φιλοσοφίας είναι να ανακαλύψει τις πηγές των γλωσσικών εκφράσεων που έρχονται από εσφαλμένες πλευρές των α-νοήτων θεωριών¹. Με τη γλωσσική ανάλυση θεωρούσε ότι θα μπορούσε να αποφύγει τις φιλοσοφικές δυσκολίες.

Η φιλοσοφική προσπάθεια του J. Wisdom είναι να καταλάβει, γιατί οι μεταφυσικοί φιλόσοφοι μίλησαν για τα φιλοσοφικά προβλήματα με τέτοιο αβυσνήθιστο τρόπο. Όπως πίστευε ο ίδιος, οι παραδοσιακοί φιλόσοφοι θεωρούσαν ότι το έργο της φιλοσοφίας είναι να δώσει απαντήσεις και να λύσει τα φιλοσοφικά προβλήματα. Όμως ο Wisdom δέχεται ότι αυτό δεν είναι ο σκοπός της φιλοσοφίας. Ο φιλόσοφος πρέπει να κατανοήσει τα προβλήματα και πρέπει να τα αφήσει να λυθούν μόνα τους. Δηλαδή τα προβλήματα αυτά θα εξαφανισθούν όταν κατανοήσουμε ότι προκύπτουν από κακή χρήση της γλώσσας.²

Ο Austin δέχεται επίσης ότι η γλωσσική ανάλυση είναι σημαντική στην έρευνα των φιλοσοφικών προβλημάτων. Θεωρεί ότι πολλά από αυτά που έλεξαν οι φιλόσοφοι, δεν είναι ψευδή αλλά παραπλανητικά και συγκεχυμένα. Για να αποφύχουμε τα προβλήματα αυτά πρέπει να έχουμε μια προσεκτική διασαφήνιση των μορφών και των εννοιών της καθημερινής γλώσσας³. Έτσι

of Mind, πρώτη παράγραφος) the philosophical arguments which constitute this book are intended not to increase what we know about mind, but to certify the logical geography of the knowledge which we already possess". Βλ. σχετικά Κ. Ι. Βουδούρης, Αναλυτική Φιλοσοφία: Η εξέλιξη της Αγγλικής αναλυτικής φιλοσοφίας κατά τον παροντά αιώνα, Αθήνα 1974, 244.

¹ Βλ. G. Ryle, Collected Papers (1 Critical Essays. 2 Collected Essays 1929, 1968), Hutchinson, London 1971, 2, 61. Επίσης Βλ. Βουδούρης, Αναλυτική Φιλοσοφία, 244.

² Βλ. J. Wisdom, "Philosophical Perplexity", PAS, τομ. XVI (1936) δημοσιεύθηκε πάρι του ιδίου Philosophy and Psychoanalysis, B. Blackwell, Oxford 1953 και στο J. O. Urmson, Philosophical Analysis, Oxford Uni. Press, London 1967 (1956¹), 173.

³ Βλ. K. T. Fann (εκδ.) Symposium on J. L. Austin, Routledge and Keganpaul, London 1969, 23. Βλ. επίσης Βουδούρης, Αναλυτική Φιλοσοφία, 331κε.

γενικά οι φιλόσοφοι που ανήκουν στο φιλοσοφικό ρεύμα της γλωσσικής ανάλυσης θεωρούν ότι η κοινή γλώσσα είναι το κατάλληλο μέσο της επικοινωνίας. Όμως πρέπει να προσέξουμε τη χρήση της γλώσσας, δηλαδή με ποιό τρόπο και σε ποιό πλαίσιο χρησιμοποιείται.

Όπως είπαμε οι άριστοι φιλόσοφοι που δεν ανήκουν σε καμία από αυτές τις δύο ομάδες έχουν κοινές απόψεις σε μερικά σημεία με την αναλυτική παράδοση. Η βασική παραδοχή που τους ενώνει είναι ότι η ανάλυση της γλώσσας είναι το βασικό αντικείμενο της φιλοσοφίας. π.χ. Ο Βρετανός φιλόσοφος A. J. Ayer προσέφερε κατά πολύ στην αναλυτική φιλοσοφία. Το βιβλίο του Language Truth and Logic (1936) έδωσε μεγάλη σημασία στη λογική και επιστημονική βάση της γλώσσας. Οι απόψεις του βιβλίου αυτού κατεύθυναν την προσοχή των φιλοσόφων βασικά στον λογικό θετικισμό. Ο Ayer θεωρεί ότι η γλώσσα καθύπτει ολόκληρο το αντικείμενο της φιλοσοφίας¹. Έστρεψε αυστηρά την προσοχή του στη λογική ανάλυση. Λέει ότι οι προτάσεις μπορεί να έχουν πραγματί νόημα, αν είναι είτε αναλυτικές είτε εμπειρικά επαληθεύσιμες². Πίστευε ότι μεταφυσική είναι μια φιλοσοφική πλάνη που δημιουργείται από τη μη κατανόηση της γλώσσας μας. Με το κριτικό έργο της φιλοσοφίας, πίστευε ότι θα μπορούσε να ξεχωρίζει τη μεταφυσική από τις εμπειρικές επιστήμες³. Έτσι μπορούμε να συμπεράνουμε ότι όλοι όσοι δέχονται την ανάλυση ως μέθοδο της φιλοσοφίας θεωρούν γενικά ότι είναι ο μοναδικός τρόπος για να αποφύγουμε τα φιλοσοφικά προβλήματα, και από εκεί και πέρα να κατανοήσουμε το πραγματικό νόημα των εμπειρικών προτάσεων που θεμελιώνει τη γνώση μας για τον εμπειρικό κόσμο. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι οι αναλυτικοί φιλόσοφοι έδωσαν σημασία στην εμπειρική γνώση, μέσα από την ανάλυση των προτάσεων που αναφέρονται στον κόσμο. Δηλαδή ο ρόλος της εμπειρίας στους αναλυτικούς φιλοσόφους πρέπει να

1. Βλ. Ayer, Language, 55. Επίσης του Black, Language and Philosophy, 142.

2. Βλ. Ayer, Language, 12.

3. ο.π., 65.

την κατανοηθεί στα πλαίσια της γλωσσικής ανάλυσης, η οποία είναι η μέθοδος της φιλοσοφίας τους.

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τη θέση της εμπειρίας στην προσωκρατική φιλοσοφία και στην αναλυτική φιλοσοφία πιο συγκεκριμένα. Το πρώτο και το δεύτερο κεφάλαιο στο πρώτο μέρος της έρευνας αυτής, ασχολούνται με την εξέταση των προσωκρατικών θέσεων. Στο δεύτερο μέρος θα μιλήσουμε συγκεκριμένα για τον Moore και τον Russell, που ήταν οι πρωτεργάτες της αναλυτικής φιλοσοφίας. Τους δύο αυτούς φιλοσόφους θεωρούμε ως αναλυτικούς φιλοσόφους με την πολύ ευρεία έννοια της ανάλυσης, δηλαδή ήταν αυτοί οι πρώτοι που έστρεψαν την προσοχή των φιλοσόφων στην ανάλυση των προτάσεων και του νοήματος της γλώσσας και μακριά από την ιδεαλιστική κληρονομιά του προηγούμενου αιώνα.

Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΩΣ ΑΡΧΗ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΕΙΝ

Στους προσυκρατικούς φιλοσόφους.
(από τον Θαλή ως τον Δημόκριτο).

ΜΕΡΟΣ Α'

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ ΩΣ ΑΡΧΗ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΕΙΝ ΣΤΟΥΣ ΠΡΩΤΟΥΣ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΥΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥΣ.

Είπαμε προηγουμένως ότι η προσωκρατική φιλοσοφία αποτελεί μια έρευνα για την αρχή, τη δομή και τη φύση του κόσμου. Πρόκειται για απόπειρα κατανόησης ολόκληρου του κόσμου με εμπειρικό τρόπο. Η έρευνα αυτή ήταν η πρώτη στο είδος της που συναντάται στην ιστορία της φιλοσοφίας¹. Οι Μιλήσιοι στοχαστές² ήταν οι πρώτοι που έδωσαν έμφαση στη μέθοδο αυτή όχι μόνο όσον

1. Βλ. Farrington, Greek Science, 41.

2. Το πρώτο φιλοσοφικό ρεύμα που διαμορφώθηκε στην Ελλάδα είναι εκείνο που λέγεται Σχολή της Μιλήτου. Οι εκπροσωποί της, ο Θαλής, ο Αναξίμανδρος και ο Αναξίμανης ήταν πρώτοι επιστήμονες που κατέληξαν σε ορισμένα γενικά συμπεράσματα για τη γένεση, τη δομή και τη λειτουργία του κόσμου με βάση τις παρατηρήσεις τους πάνω σε φυσικά φαινόμενα. Βλ. Βέικος, Προσωκρατικοί, 33. Σημαντικοί ιστορικοί της φιλοσοφίας, όπως ο Zeller, ο Guthrie, ο Burnet, ο Stace κ. υποστηρίζουν ότι η φιλοσοφία γεννήθηκε στο Μίλητο. Βλ. σχετικά C. J. Emlyn Jones, The Ionians and Hellenism, Routledge & Kegan paul, London 1980, 116 - 119. και την εργασία του Angello Juffras, "Milesian Philosophy and the Origins of Philosophy", στα πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Φιλοσοφίας (Σάμος 27-30/8/1988). Ο Gigon δέχεται ότι η Ελληνική φιλοσοφία αρχίζει με τον Ησίοδο. Der Ursprung der Griechischen Philosophie: Von Hesiod bis Parmenides, Basel, Stuttgart, Schwabe 1962² (1945¹), 42κκ. Βλ. σχετικά Βουδούρης, Προσωκρατική, 41.

αφορά τις παρατηρήσεις που έκαναν για τη φύση του κόσμου, αλλά και όσον αφορά τις εμπειρικές επιλογές στις οποίες τοποθέτησαν τις παρατηρήσεις τους. Επιπλέον οι ερμηνείες τους δείχνουν ότι ίσως είχαν διαμορφωθεί θετικές επιστημονικές βάσεις ήδη στην εποχή τους¹. Θα μπορούσαμε γενικά να πούμε, πως οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι είναι ειδικοί στην αναφορά τους στον κόσμο με εμπειρική ερμηνεία. Ο τρόπος που παρατήρησαν τα φαινόμενα της πραγματικότητας δείχνει την εμπειρική βάση της φιλοσοφικής σκέψης τους. Ιστορικές μαρτυρίες δηλώνουν ότι οι φιλόσοφοι που ταξίδεψαν στις ανατολικές χώρες έμαθαν τις μαθηματικές, αστρονομικές και διάφορες άλλες τεχνικές μεθόδους και προσπάθησαν να τις χρησιμοποιήσουν με δικούς τους τρόπους. Αυτό είχε επίδραση στη διαμόρφωση του εμπειρικού και επιστημονικού χαρακτήρα της προσωκρατικής φιλοσοφίας. "Η γνώση που αποκτούν από την επικοινωνία με τους άλλους λαούς θα τους βοηθήσει όχι να αρνηθούν την παράδοση (τη θρησκευτική παράδοση) τους, αλλά να την υπερβούν, δηλαδή να προχωρήσουν σε πιο σύνθετες και πιο εκκοσμικευμένες μορφές ζωής"².

Η κοινή άποψη που είχαν οι προσωκρατικοί για τον κόσμο επέδρασε στη διαμόρφωση πιο αναπτυγμένης κοινωνίας³. Η ερμηνεία της πραγματικότητας του κόσμου είχε υποβοηθήσει στην ανάπτυξη του δυτικού φιλοσοφικού στοχασμού⁴. Πραγματικά η αρχαία Ελληνική φιλοσοφική προσπάθεια είναι μια φυσική ή πραγματική εξήγηση του κόσμου, ερμηνεύει την

¹. Βλ. Farrington, Greek Science, 41.

². Βλ. Κύρκος, Διαφωτισμός και Σοφιστική, 11. Βλ. σχετικά L. Edelstein, The Idea of Progress, 11κε. και το έργο του G. R. Collingwood, The Idea of History, 17κε.

³. Βλ. Farrington, Greek Science, 93-94.

⁴. Βλ. Marshall Clagett, Greek Science in Antiquity, Collier Macmillan Publishers, London 1955, 41.

πραγματικότητα και τη μεταβολή των πραγμάτων¹ του κόσμου ή γενικά βοηθά στην απόκτηση γνώσης για τον εμπειρικό κόσμο².

A. Ο ΘΑΛΗΣ

Οι Ίωνες φιλόσοφοι ήταν οι πρώτοι που διατύπωσαν αυτή τη φιλοσοφική άποψη. Ο Θαλής³ ήταν ο πρώτος φιλόσοφος που ανακάλυψε τη φυσική φιλοσοφία, ο γενάρχης της φιλοσοφίας περί φύσεως, και γενικότερα της Ελληνικής φιλοσοφίας⁴. Η μαρτυρία του Αριστοτέλη «Θαλής μὲν ὁ τῆς τοιαύτης ἀρχηγὸς

1. Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 3, 983 ζκε.

2. Βλ. Popper, "Presocratics", στο Furley-Allen, Studies I, 130.

3. Για τον Θαλή βλ. τα σχετικά κεφάλαια στα βασικά έργα για τους προσωκρατικούς, όπως του Guthrie, Greek Philosophy, I, Burnet, Early Greek Philosophy, Zeller-Nestle, Philosophie Griechen, H. Diels-W. Kranz, Die Fragmente der Vorsokratiker, Kirk-Raven, Presocratic κλπ. Ειδικά βλ. τις μελέτες των E. Amelinau, "La Cosmogonie de Thales et les doctrines de l'Egypte", Revue de l'histoire des religions, 62 (1910) 1-36. T. Ballauf, "Vom Ursprung: Interpretationen zu Thales und Anaximanders Philosophie", Tijdschr. Philosophie 15 (1953) 18-70. A. de Ganage, "Recherches sur le philosophe Thales, Memoires de Litterature", t.x. (1731-1733) 1-20. F. Dicker, De Thalete Milesio, Diss- Inaug, Halle 1865. D. R. Dicks, "Thales", Class. Quart. N. S. 9 (1959), 294-309. H. Diels, "Thales ein Semite", AGPh. 2 (1889) 165- 170. Επίσης βλ. X. A. Τέζας, Θαλής ο Μιλήσιος: Από την αρχαία παράδοση ως τη σύγχρονη έρευνα, διδ. διατρ. (ανεκδ.) Γιάννινα 1986. και του ίδιου Ο Θαλής ο Μιλήσιος και οι Αρχές των Επιστημών: Η όδός προς τη φιλοσοφία, Ιωάννινα 1990. Μια πλήρη βιβλιογραφία για τον Θαλή αναφέρει ο Τέζας στα έργα του.

4. Πβ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 3, 983 b 20: «Θαλής μὲν ὁ τῆς τοιαύτης ἀρχηγὸς φιλοσοφίας». DK. A 7 = Ευσέβιος Χρον (α) I. 12: «Θαλής Μιλήσιος πρώτος φυσικός φιλόσοφος...». (b) 35. 1: Thales milesius ex amyis filius primus physicus philosophus. DK A 1,40. 2= Σούδας (Z 25 - 30 Αυσ. Λεξικό του Ησυχίου, Z 31- s 73, Αυσ A 1): «Θαλής ὁ φυσικός φιλόσοφος». Βλ. και M. L. West, Early Greek Philosophy and the Orient, Oxford, Clarendon Press 1971, 208. Cherniss, "The Characteristics and Effects of Presocratic

φιλοσοφίας» (Μεταφ. Α 3, 983 b 20) λέει ότι ο Θαλής υπήρξε ο πρώτος εκπρόσωπος και αρχηγός της φυσικής φιλοσοφίας, είχε σαν αποτέλεσμα να δεχτούν οι περισσότεροι φιλόσοφοι σαν αναμφισβήτητη αλήθεια στην ιστορία της φιλοσοφίας¹.

Οι στοχαστές στην Ιωνική σχολή δεν είχαν την ίδια άποψη για την υλική ή φυσική πραγματικότητα, π.χ. Ο Θαλής δέχεται ότι πραγματική αρχή όλων των πραγμάτων είναι το ύδωρ, «ὕδωρ φυσὶν εἶναι»², αλλιᾶ για τον Αναξίμανδρο είναι το άπειρον, «ἀρχὴν τε καὶ στοιχεῖον εἶρηκε τῶν ὄντων τὸ ἄπειρον»³. Σύμφωνα με τον Αναξίμανδη ο αέρας είναι η αρχική ουσία του κόσμου, «ἀρχὴν τῶν ὄντων ἀέρα»⁴. Ἐτσι άρχισαν οι Ἴωνες φιλόσοφοι να εξηχούν την καταγωγὴ ή την αρχή

Philosophy", Furley-Allen, Studies 1, 2. Guthrie, Greek Philosophy, 1, 45. Stace, Greek Philosophy, 20. Burnet, Early Greek Philosophy, 40. Kirk-Raven, Presocratic, 83. και Βουδούρης, Προσωκρατική, 42. Τέζας, Θαλής, 15 (σημ. 2) και 29 (σημ. 6) και του ίδιου Αρχές των Επιστημών, 20.

¹. Βλ. Burnet, Early Greek Philosophy, 40. Stace, Greek Philosophy, 20. Βουδούρης, Προσωκρατική, 42. Τέζας, Θαλής, 15-18 και 55κκ. του ίδιου Αρχές των Επιστημών, 22κκ. Ο Βέικος όμως πιστεύει ότι ο Θαλής δεν συγκαταλέγεται ανάμεσα στους πρωταφιλοσόφους αλλά ανάμεσα στους σοφούς. Βλ. Προσωκρατικοί, 37. Για την αμφισβήτηση του Θαλή ως φιλοσόφου στην αρχαία Ελληνική φιλοσοφία και στη σύγχρονη εποχή, βλ. Τέζας, Θαλής, 135-168. και του ίδιου Αρχές των Επιστημών, 36.

². Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 3, 983 b 21. DK. Α 1 = Διογ. Α. Ι. 27: «ἀρχὴν δὲ τῶν πάντων ὕδωρ ὑπεστήσατο». Βλ. και Guthrie, Greek Philosophers, 27.

³. Βλ. DK. Α 9 = Σιμπλ. φυσ. 24, 13 (z 2-8 aus Θεόφρ. φυσ. δοξ. απ. 2, Diels, Doxographi 476). DK. Α 10 = Ψευδό. Πλάουτ. Στρωμ. 2. DK. Α 11 = Ινπόλ. Ανερ. 1, 6, 1-2. Βλ. και Βέικος, Προσωκρατικοί, 40. Guthrie, Greek Philosophy, 1, 76. O'Conner, Western Philosophy, 3. Stace, Greek Philosophy, 22.

⁴. Βλ. DK. Β 2 = Αέτιος. Ι. 3, 4 και Αριστοτ. Μεταφ. Α 3 984 α 5. Επίσης DK. Α 5 = Σιμπλ. φυσ. 24, 26. [(Θεόφρ. φυσ. δοξ. απ. 2) Diels, Doxographi, 476.]. DK. Α 1 = Διογ. Α. ΙΙ, 3: «Ἀναξίμανης... ἀρχὴν ἀέρα εἶπεν.» DK. Α 6 = Πλάουτ. Στρωμ. 3 (Diels, Doxographi, 579): «Ἀναξίμανης δὲ φασὶ τὴν τῶν ὄλων ἀρχὴν τὸν ἀέρα εἶπεῖν.» Α 7 = Ινπολ. Ανερ. 1, 7. (Diels, Doxographi, 560 w 11): «ἀέρα ἄπειρον ἔφη τὴν ἀρχὴν εἶναι.» Βλ. και Βέικος, Προσωκρατικοί, 56. O'Conner, Western Philosophy, 3. Stace, Greek

του κόσμου με τα εμπειρικά δεδομένα. Το σημαντικό είναι η προσπάθεια που κατέβαλαν να συγκροτήσουν τη γνώση των εμπειρικών δεδομένων με βάση τις αισθητηριακές αντιλήψεις. Είναι η πρώτη προσπάθεια να εξηγήσει ο άνθρωπος την πραγματικότητα μέσα στο εμπειρικό κόσμο.

Είπαμε ότι ο Θαλής ονομάζεται πρωτεργάτης της Ελληνικής φιλοσοφίας, γιατί εσκαινιάζει για πρώτη φορά μια καινούργια οπτική για τον κόσμο. Μερικοί στοχαστές διατείνονται ότι από τον Θαλή αρχίζει η φυσική φιλοσοφία στον Ελληνικό χώρο¹. Ο Αριστοτέλης τον χαρακτηρίζει ως εμπειρικό μονιστή², γιατί δέχεται ως μοναδική αρχή του κόσμου το ύδωρ, «τὸ δ' ὕδωρ ἀρχὴ τῆς φύσεως»³. Ερμηνεύοντας την άποψη του Αριστοτέλη, ο Cherniss αμφισβητεί

Philosophy, 22 - 28. Guthrie, Greek Philosophy, I, 121, 123, 131. και Kirk-Raven, Presocratic, 158.

¹. Βλ. West, Greek Philosophy and the Orient, 208. C. H. Kahn, Anaximander and the Origins of Greek Cosmology, N.York, London 1964 (1960¹), 3. Ελλην. Μεταφ. Ν. Γιανναδάκης, Ο Αναξίμανδρος και οι Αρχές της Ελληνικής Κοσμολογίας, (Φιλόσοφος Λόγος), Αθήνα 1982, 1: λέει ότι ο Θαλής είναι εκείνος που πρώτος απεκάλυψε την περί φύσεως ιστορίαν. Βλ. και Τέζας, Θαλής, 19 και 41. O. Gigon, Ursprung, 42 - 44. παρατηρεί ότι ο Θαλής ύπηρξε ο πρώτος, αυτός που έγραψε για τη φύση. Πβ. A. Rey, La Science dans l'Antiquite, II, La Jeunesse de la Science Grecque, Paris, 1933, 56. F. Krafft, Geschichte der Naturwissenschaft, I. Die Begründung einer Wissenschaft von der Natur durch die Griechen, Freiburg, Rombach 1971, 83-85 89- 93.

². Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 3, 983 b 20, Α 3, 984 α 3. Βλ. και Cherniss, "Effects of Presocratic", Furley-Allen, Studies I, 3. Stace, Greek Philosophy, 20. O'Conner, Western Philosophy, 3.

³. Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 3, 983 b 27. του ιδίου Περί Ουρ. Β 13. 294 α 28: «αἱ δ' ἐφ' ὕδατος κείσθαι. τοῦτον γὰρ ἀρχαιότατον παρελήφαμεν τὸν λόγον ὃν φασὶν εἶπειν Θαλῆν τὸν μιλῆσιον...Βλ. και Θεόφρ. Φυσ.δοξ. απ. 1. Πλουτ. Αρέσκ. I. 3: «Θαλῆς ὁ Μιλῆσιος ἀρχὴν τῶν ὄντων ἀπεφήνατο τὸ ὕδωρ». Επίσης Βλ. Αλέξ. Αφρ., Εἰς Μεταφ. Α 3, 983 b 6. Σιμπλ. Φυσ. I. 2, 184 b 15. Σιμπλ. Περί Ουρ. 303 b 4. Φίλοπ. Εἰς τα Περί Ψυχ. I. Φίλο. Εἰς Φυσ. I, 2, 184 b 15. Βλ. και Τέζας, Θαλής, 55κε. Burnet, Greek Philosophy, 47. Diels, Doxographi, 475.

το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης υποστήριξε αυτή την άποψη στηριζόμενος στα λόγια του Θαλή, ότι η γή επιπλέει επάνω στο νερό¹.

Οι πληροφορίες του Αριστοτέλη μας οδηγούν στο συμπέρασμα, πως ο Θαλής ήταν ο πρώτος φιλόσοφος με τον οποίο γεννιέται φυσική φιλοσοφία. Ο Πλάτων τον χαρακτηρίζει ως έναν από τους επτά σοφούς², ενώ ο Ηρόδοτος τονίζει ότι ο Θαλής ήταν αυτός που βοήθησε τους Ίωνες στο να σχηματίσουν ένα ομοσπονδιακό κράτος³. Εκτός από αυτές τις πληροφορίες, το όνομα του Θαλή συνδέεται με μια δραστηριότητα στο χώρο της αστρονομίας και σ' αυτόν αποδίδεται η πρόβλεψη μιας έκλειψης ήλιου⁴. Η αστρονομική ενασχόληση του

1. Πβ. Αριστοτ. Περί ουρ. Β 13, 294 α 30: ὡς διὰ τὸ πλωτὴν εἶναι μένουσαν ὡσερ ξύλον ἢ α τοιοῦτον ἕτερον (καὶ γὰρ τούτων ἐπ' ἄερος μὲν οὐθὲν πέφυκε μένειν, ἀλλ' ἐφ' ὕδατος), ὁ Αριστοτέλης γνωρίζει το λόγο γιατί η γή πλέει πάνω στα νερά, όπως ο ίδιος δηλώνει, από την προφορική παράδοση. Βλ. και Βέικος, Προσωκρατικοί, 36.

2. Βλ. Πλατ. Πορ. τομ Β, 600 α: «'Ἄλλ' οἷα δὴ εἰς τὰ ἔργα σοφοῦ ἀνδρὸς πολλαὶ ἐπίνοιαι καὶ εὐμήχανοι εἰς τέχναις ἢ πᾶνας ἄλλας πράξεις λέγονται ὡσερ αὐτὸ Θάλεω τὸ περί τοῦ Μιλήσιου...». Στο Προταχ. 343 α: «Τούτων ἦν καὶ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος» DK. Α 1, 40. 2 = Σούδα. (Ζ 25-30 Λεξικό του Ησαχίου Ζ 31 s, 73. 2 Aus Α 1): «Πρῶτος δὲ Θαλῆς τὸ τοῦ σοφοῦ». Βλ. και DK. Α 1 = Διογ. Λ. 1. 22. Σχετικά Βλ. Βουδούρης, Προσωκρατική, 43. Βέικος, Προσωκρατικοί, 37. Τέζας, Θαλής, 38. Kirk-Raven, Presocratic, 74. Stace, Greek Philosophy, 21. K. Freeman, The Presocratic Philosophers, Basil Blackwell, Oxford 1964, 44.

3. Βλ. Ηρόδοτ. Ι. 74, 75, 170. Σχετικά Βλ. Α. Ι. Παπαθιάς, "Η Ναυτική Αστρολογία του Θαλή", Ε.Φ.Ε. τομ 2, Τεύχος 6, (Σεπτ. 1985), 279-81.

4. Βλ. DK. Α 1, 40. 5 = (Ηρόδοτ. Ι. 74) «Θαλήν δὲ Εὐδήμος ἐν ταῖς Ἀστρολογικαῖς ἱστορίαις τὴν γενομένην ἔκλειψιν τοῦ ἡλίου προειπεῖν φησί». DK. Α 1, 40. 2: «ἐκλείψεις τε καὶ ἰσημερίας κατεῖληφεν.... Θαλῆς ὁ φυσικὸς φιλόσοφος ἐπὶ Δαρείου προειπὼν τὴν τοῦ ἡλίου ἔκλειψιν». DK. Α 1 = (Διογ. Λ. 1. 23) «δὲ κατὰ πᾶνας πρῶτος ἀστρολογῆσαι καὶ ἡλιακὰς ἐκλείψεις καὶ τροπὰς προειπεῖν». Ο Τέζας στο ἔργο του Ἀρχές των Επιστημῶν, 107-133, αναφέρει μια πλήρη εικόνα και πλούσια βιβλιογραφία για την αστρολογική γνώση του Θαλή. Βλ. σχετικά, Βέικος, Προσωκρατικοί, 36. Βουδούρης, Προσωκρατική, 43. Kirk-Raven, Presocratic, 79. C. H. Kahn, "Anaximander and the Arguments Concerning the ἀπειρον at the Physics 203 b 4-15", Festschrift Ernst Kapp,

δείχνει την πρακτική πλευρά της φιλοσοφίας του. Η προσπάθεια αυτή όμως δεν θεμελιώνεται σε κάποια επιστημονική θεωρία που συνδέεται με πραγματική αιτιότητα, αλλά βασίζεται καθαρά σε εμπειρικές παρατηρήσεις¹.

Σύμφωνα με μια πληροφορία που προκύπτει από τις κωμωδίες του, Αριστοφάνη, ο Θαλής ασχολήθηκε με καταμετρήσεις και μηχανικά έργα². Επίσης άλλες πληροφορίες αναφέρουν ότι ο Θαλής ήταν αυτός που έκανε γνωστή στην Ελλάδα την Αιγυπτιακή γεωμετρική μέθοδο³, και αυτός που ασχολήθηκε με αστρολογία και ναυτιλία⁴.

Οι πληροφορίες μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε, ότι ο Θαλής ήταν ένας πρακτικός φιλόσοφος που ασχολήθηκε με διάφορες τέχνες. Δεν ήταν μόνο σοφός στην ποιητική τέχνη αλλά επιπλέον κατείχε πολύτιμες πρακτικές και

Hamburg (1958), 76. Burnet, Early Greek Philosophy, 42-43. Stace, Greek Philosophy, 21. Cherniss, "Effects of Presocratic", Furley-Allen, Studies 1, 4.

¹. Βλ. Kirk-Raven, Presocratic, 80.

². Βλ. Αριστοφάνης, Νεφ. 180 και Θρυ. 1009. Σχετικά Βλ. Τέζας, Αρχές των Επιστημών, 107κε. Cherniss, Effects of Presocratic, Furley-Allen, Studies 1, 4. Guthrie, Greek Philosophy, 1, 46-49. Burnet, Early Greek Philosophy, 41 - 44.

³. Βλ. DK. A 11, Πρόκλος ΕΙΣ ΕΥΚΛ. 653. (Εύδημος, Γεωμετρική Ιστορία, σπ. 84): «ὥσπερ οὖν παρὰ τοῖς Φοίνεϊν διὰ τὰς ἐμπορείας καὶ τὰ συναλλάγματα τὴν ἀρχὴν ἔλαβαν ἢ τῶν ἀριθμῶν ἀκριβὴς γνῶσις, οὕτω δὴ καὶ παρ' Αἴγυπτίους ἡ γεωμετρία διὰ τὴν εἰρημένην αἰτίαν εὗρηται. Θαλῆς δὲ πρῶτον εἰς Αἴγυπτον ἐλθὼν μετήγαγεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν θεωρίαν ταύτην...». DK. A 1 = Διογ. Λ. 1. 24: «παρὰ τῶν Αἴγυπτίων γεωμετρῶν μαθόντα φησὶ Παμφίλη (σπ. 1, FHG. III 520) πρῶτον καταγράψαι κύκλου τὸ τρίγωνον ὀρθογώνιον καὶ θύσαι βούνη». Βλ. σχετικά, Sambursky, Physical World, 12. Τέζας, Αρχές των Επιστημών, 74 σημ. 3 και 76, 83. Τις μαρτυρίες για την επίσκεψη του Θαλή στην Αίγυπτο αναφέρει ο Τέζας στο έργο του, Θαλής 29 σημ. 8.

⁴. Βλ. DK. A 1, Διογ. Λ.: «πρῶτος ἀστρολογῆσαι» DK. A 9 = DK. b 1 = Πλάτων. Θεαιτ. 174 α: «ὥσπερ καὶ Θαλῆς ἀστρονομούντα» και DK. B 1 = Θεόφραστος. Φυσ. δοξ. 1, Diels, Doxographi, 475. Επίσης Βλ. και Cherniss, Aristotle's Criticism, 3. του ίδιου Effects of Presocratic, Furley-Allen, Studies 1, 4. Τέζας, Αρχές των Επιστημών, 107.

τέχνικες γνώσεις, αστρονομικές, μαθηματικές κλπ.¹ Από την άλλη πλευρά είναι ο πρώτος που εισήγαγε την έρευνα της φύσης και του κόσμου στην Ελληνική φιλοσοφία. Στη φιλοσοφία του Θαλή η εμπειρική βάση της γνώσης φανερώνεται από τις κοσμολογικές του απόψεις².

Οι πληροφορίες του Αριστοτέλη επιβεβαιώνουν ότι ο Θαλής συνέλαβε εμπειρικά την αρχή ότι ουσία του κόσμου είναι το ύδωρ και ότι όλα τα άλλα δημιουργήματα προήρθαν από αυτό. Ο Θαλής κατέληξε την άποψη αυτή από τα φαινόμενα που παρατηρούσε, όπως ότι η τροφή όλων των ζώων είναι υγρή, ότι η φύση όλων των σπερμάτων είναι υγρή, ότι το ίδιο το θερμό γίνεται από το ύδωρ και ζεί μ' αυτό. Το παρακάτω απόσπασμα είναι ενδεικτικό:

«λαβὼν ἴσως τὴν ὑπόληψιν ταύτην ἐκ τοῦ πάντων ὄρεῖν τὴν τροφὴν ὑγρὰν οὖσαν καὶ αὐτὸ τὸ θερμὸν, ἐκ τούτου γινόμενον καὶ τούτω ζῶν (τὸ δ' ἐξ οἷ γίγνεται, τοῦτ' ἐστὶν ὄρχη πάντων)- διὰ τε δὴ τοῦτο τὴν ὑπόληψιν λαβὼν ταύτην καὶ διὰ τὸ πάντων τὰ σπέρματα τὴν φύσιν ὑγρὰν ἔχειν»³.

Ο Burnet υποστηρίζει ότι η άποψη αυτή είναι πραγματικά υλιστική, και θεμελιώνεται με βάση τις εμπειρικές παρατηρήσεις⁴. Όμως σύμφωνα με τις άλλες πληροφορίες η άποψη του Θαλή «τὸ δ' ὕδωρ ὄρχη τῆς φύσεως» δεν

¹. Βλ. Ηρόδοτ. Ι. 74, και Διόγ. Λ. Ι. 23. 24. Βλ. σχετικά Βέικος, Προσωκρατικοί, 62. Η ανάπτυξη των επιστημών αυτών διαβεβαιώνεται και από την ανάπτυξη της εμπειρικής γνώσης. Βλ. Τέζας, Αρχες των Επιστημών, 22 και 76κε.

². Τις γνώσεις μας για την κοσμολογία του Θαλή οφείλουμε βασικά στις πληροφορίες του Αριστοτέλη. Πβ. Μεταφ. Α 3, 983 b 6κε. Περί ουρ. Β 13, 294 α 28κε. Περί Ψυχ. Α 2, 405 α 19κε. και Α 5, 411 α 7κε.

³. Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 3, 983 b 21. Σχετικά Βλ. Βέικος, Προσωκρατικοί, 37. Guthrie, Greek Philosophers, 32.

⁴. Βλ. Burnet, Early Greek Philosophy, 40. W.A. Shibles, Models of Ancient Greek Philosophy, Vision Press, London 1971, 20. και Popper, "Presocratics" Furley-Allen, Studies I, 132κε.

διατυπώνεται για πρώτη φορά¹. Το σημαντικό είναι πως ο Θαλής ήταν αυτός που χαρακτήρισε το ύδωρ ως αρχική αιτία του κόσμου. Ο Αριστοτέλης ρέει τα εξής: «Θαλής μέντοι λέγεται ούτως αποφήνασθαι περί της πρώτης αίτιας»². Χαρακτηρίζοντας τον Θαλή ως εμπειρικό μονιστή, ο Αριστοτέλης δικαιολογεί την άποψη του, ότι η γή, τα ζώα και τα φυτά έγιναν από το ύδωρ. «γίνονται δ' ἐν γῆ καὶ ἐν ὑγρῷ, τὰ ζῷα καὶ τὰ φυτὰ διὰ τὸ ἐν γῆ μὲν ὕδωρ»³. Με τη διατύπωση μιας τέτοιας άποψης, ο Θαλής προσπάθησε να δώσει πραγματικά μια εμπειρική εξήγηση για τον κόσμο, ότι δηλαδή έχει μια εμπειρική γνώση για τον κόσμο.

Οι μαρτυρίες αυτές φανερώνουν ότι Θαλής παρουσίασε μια καινούργια άποψη για τον κόσμο, η οποία άνοιξε πραγματικά το δρόμο στην εμπειρική έρευνα. Όμως η κοσμολογία περιλαμβάνει και μερικές μεταφυσικές απόψεις. Σύμφωνα με πληροφορίες, ο Θαλής ήταν ο πρώτος που έλεγε ότι η ψυχή είναι

¹. Ο Αριστοτέλης αναφέρει στο έργο του Μετά τα Φυσικά (Α 3, 983 b 27κε.), ότι στην παραδοσιακή θεολογία το νερό κράτησε μια σημαντική θέση. Λέει τα εξής: «οἷσι δὲ πνευ οἷ καὶ τοὺς παμπάλαιους καὶ πολὺ πρὸ τῆς νῦν γενέσεως καὶ πρώτους θεολογήσαντας οὕτως οἶονται περὶ τῆς φύσεως ὑπολαβεῖν Ἰσκαριόν τε γὰρ καὶ Τηθῦν ἐποίησαν τῆς γενέσεως πατέρας, καὶ τὸν ὄρκον τῶν θεῶν ὕδωρ». Ο Guthrie, (Greek Philosophy, I, 58), υποστηρίζει ότι η κοσμολογία των Βαβυλωνίων είχε δεχτεί την σπουδαιότητα του νερού. Ο Kirk, ("Science and the Presocratics", Furley-Allen, Studies I, 114) υποστηρίζει ότι η άποψη του Θαλή, διαμορφώθηκε όχι από τις παρατηρήσεις, όπως έλεγε ο Popper ("Presocratics", Furley-Allen, Studies I, 132), αλλά και από τις μυθολογικές απόψεις που υπήρχαν τότε. Όμως ο Burnet, (Early Greek Philosophy, 26) παρατηρεί ότι η ιδέα αυτή δεν είναι καθαρά μυθολογική, βασίζεται σε βιολογικές και παλαιοντολογικές (paleontological) παρατηρήσεις.

². Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 3, 984 α 2. Α 1, 982 α 2. Α 2, 982 b 1-2. Ρέει στο 982 b 9-10. «δεῖ γὰρ αὐτὴν τῶν πρώτων ἀρχῶν καὶ αἰτῶν εἶναι θεωρητικὴν». Βλ. του ίδιου Μεταφ. Α 3, 983 α 24-32. 983 b 3-4, 7-13 και 17-18. Γ 1, 1003 α 23-24. Κ 3, 1060 b 30-31. Βλ. σχετικά, Burnet, Greek Philosophy, 47. Cherniss, "Effects of Presocratic" Furley-Allen, Studies I, 3. Guthrie, Greek Philosophy, I, 55. Kirk-Raven, Presocratic, 83κε. Τέζας, θαλής, 101.

³. Βλ. Αριστοτ. Περί γενεσ. φθορ. 762 α 18.

αθάνατη. «πρῶτον εἶπεν φασιν ἀθανάτους τὰς ψυχάς»¹, ενώ σύμφωνα με τη δοξογραφική παράδοση, θεωρούσε επίσης ότι οι κινητικές δυνάμεις των πραχμάτων είναι ζωικές λειτουργίες. Ἐλεγε ότι ο μαγνήτης είναι ἐμψυχος, γιατί το σίδηρο μπορεί να κινείται με αυτόν². Ο Αριστοτέλης και ο Ιππίας υποστηρίζουν ότι ο Θαλής έδωσε ψυχή στα άψυχα αντικείμενα. «Ἀριστοτέλης δὲ καὶ Ἰππίας φασὶν αὐτὸν καὶ τοῖς ἀψύχοις μεταδιδόναι ψυχὴν, τεκμαιρόμενον ἐκ τῆς λίθος τῆς μαγνήτιδος καὶ τοῦ ἡλέκτρου»³.

Στην κοσμοθεωρία του Θαλή γίνεται δεχτό ότι ο κόσμος προέρχεται από το ύδωρ, συντηρείται με το ύδωρ και η γή επιπέει πάνω στο ύδωρ. Η μεταβολή του κόσμου οφείλεται στη δύναμη της ψυχής. Η ψυχή έχει όμως αυτοκινούμενη φύση. «ψυχὴν φύσιν ἀεικίνητον ἢ αὐτοκίνητων»⁴. Δηλαδή η κίνηση της εξηγείται από τη δύναμη των φυσικών πραχμάτων. Ὅμως η άποψη αυτή, στη

¹. Βλ. DK. A 1, Διογ. Λ. 1. 24. Σχετικά βλ. Βέικος, Προσωκρατικοί, 37. Τέζας, Θαλής, 121κε. Cherniss, Effects of Presocratic, Furley-Allen, Studies I, 4.

². Βλ. Αριστοτ. Περί Ψυχ. 405 α 19-21: «Ἔοικε δὲ καὶ Θαλῆς ἐξ ὧν ἀπομνημονεύουσι κινητῶν π τὴν ψυχὴν ὑπολαβεῖν εἶπερ τῶν λίθων ἔφη ψυχὴν ἔχειν ὅτι τῶν σίδηρον κινεῖ» Βλ. και Kirk-Raven, Presocratic, 94. Burnet, Early Greek Philosophy, 48.

³. Βλ. DK. A 1 Διογ. Λ. 1. 24. Αριστοτ. Περί Ψυχ. I 2, 405 α 19. Βέικος, Προσωκρατικοί, 37. Βουδούρης, Προσωκρατική, 43. Με την άποψη αυτή του Θαλή, μερικοί μελετητές πίστευαν ότι ο Θαλής είχε ανακαλύψει τον ηλεκτρισμό και το μαγνητισμό. Βλ. Τέζας, Άρχές των Επιστημών, 36. Σχετικά βλ. Ε. Σ. Σταμάτης, Επιστημονικά Ἐργασία, Ἄρθρα, том. Α, Αθήνα 1972, 405. του ίδιου Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι, Αθήνα 1966, 24. Δ. Δ. Κωστάκης, Οι Πρωτοπόροι της Επιστήμης και η Γένεσις του κόσμου, (κοσμολογικά θέματα, 3) Αθήνα 1976², 19κε. Τέζας, Θαλής, 121-129, 255-58. και επίσης βλ. G. S. Kirk-J. E. Raven-M. Schofield, The Presocratic Philosophers: A Critical History with a Selection of Texts, Cambridge Uni. Press, London 1983 (1957¹), 95-98. Ελλην. Μεταφ. Δ. Κουρτόβικ, Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι, Αθήνα 1988, 106-109.

⁴. Βλ. DK. A 22 α, Αέτ. VI, 2, 1. (386 α 10). Στοβ. I. 49, (Diels, Doxographi, 386 b 2-3). Πβ. Θεοδώρητος, Ἑλληνικῶν Θεραπευτικῆ Παθημάτων ἢ Εὐαγγελικῆς ὀληθείας ἐξ Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπίγνωσις, εκδ. I, Raeder, Stuttgart, B. G. Teubner 1969, V, 17. Τέζας, Θαλής, 121κε.

συνέχεια της φιλοσοφίας του παίρνει μια θεϊκή φύση. Αυτή η ερμηνεία εκπηγάει από τη σκέψη του Θαλή ότι όσα τα πράγματα είναι γεμάτα από Θεούς. «Θαλής ᾤθη πάντα πλήρη Θεῶν εἶναι»¹. Ο Θεός αυτός χαρακτηρίζεται ως ο νους του κόσμου². Οι θεολογικές απόψεις του Θαλή οφείλονται στην αδυναμία του να ξεφύγει από την παραδοσιακή θεολογία, ή από τη μυθολογία. Όμως οι κοσμολογικές απόψεις του είναι βέβαιον ότι είναι καινούργιες. Οι εμπειρικές έρευνες των ουρανίων σωμάτων είναι μια σημαντική πλευρά της φιλοσοφίας του Θαλή που δείχνει την αξιοπιστία της εμπειρικής παρατήρησης. Συμπερασματικά, η φυσική έρευνα του Θαλή για τον κόσμο και το πρόβλημα της πηγής της γνώσης άνοιξε τον δρόμο στους οπαδούς του για να ερευνήσουν περαιτέρω την εμπειρική πραγματικότητα.

Β' Ο ΑΝΑΞΙΜΑΝΔΡΟΣ.

Ο Αναξίμανδρος³ προσπαθεί να προχωρήσει πιο πέρα πάνω στην εμπειρική βάση που κληρονόμησε από τον Θαλή. Αποσκοπεί στην εξήγηση και

¹. Βλ. Αριστοτ. Περί Ψυχ. Α 5, 411 α 7κε. Πλάτων, Νομ. 10. 899 b: «ἔσθ' ὅσας ταῦτα ὁμολογῶν ὑπομενεῖ μὴ Θεῶν εἶναι πλήρη πάντα». Βλ. και Kirk-Raven, Presocratic, 94κε.

². Βλ. DK. A 23: Αέτ. Ι, 7, 11: «Θαλής νοῦν τοῦ κόσμου τῶν Θεῶν». Σχετικά Βλ. Kirk-Raven, Presocratic, 95.

³. Για τον Αναξίμανδρο Βλ. σχετικά κεφάλαια των έργων για την προσωκρατική φιλοσοφία, όπως του Zeller-Nestle, Philosophie der Griechen, Guthrie, Greek Philosophy, I. Burnet, Early Greek Philosophy, Kirk-Raven, Presocratic. κλπ. Επίσης Βλ. H. B. Gottschalk, "Anaximander's Apeiron", Phronesis, 10 (1965) , 37-53. Uno Hülscher, "Anaximander and the Beginning of Greek Philosophy", στο Hermes 81 (1953), 255-77. και στο Furley-Allen, Studies I, 281-322. C.H. Kahn, "Anaximander" Festschrift Ernst Kapp, (1958), 19-29. G. S. Kirk, "Some Problems in Anaximander", QJ. N.S. 5 (1955) 21-38. και στο Furley-Allen, Studies I, 323-49. Nicholas Rescher, "Cosmic Evolution in Anaximander", Studium Generale II (1958) 718-31. και στο ίδιου

ερμηνεία του κόσμου, δηλαδή στην αναζήτηση της φύσης και της καταγωγής του¹. Σύμφωνα με τον Αναξίμανδρο η αρχική ουσία του κόσμου ήταν το άπειρον. Ο Σιμπήικιος περιγράφει ως εξής αυτή την υπόθεση του Αναξίμανδρου:

«Αναξίμανδρος μὲν Πραξιόδου Μιλήσιος Θαλοῦ γενόμενος διάδοχος καὶ μαθητὴς ἀρχὴν τε καὶ στοιχείον εἶρηκε τῶν ὄντων τὸ ἄπειρον, πρῶτος τοῦτο τοῦνομα κομίσας τῆς ἀρχῆς. λέγει δ' αὐτὴν μήτε ὕδωρ μήτε ἄλλο τι τῶν καλουμένων εἶναι στοιχείων, ἀλλ' ἑτέραν τινα φύσιν ἄπειρον, ἐξ ἧς ὅπαντα γίνεσθαι τοὺς οὐρανοὺς καὶ τοὺς ἐν αὐτοῖς κόσμους. ἐξ ὧν δὲ... ἢ γενεαίς ἐστὶς τοῖς οὐαί, καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι κατὰ τὸ χρεῶν. διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίειν ἀλλήλους τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν ποιητικωτέρους οὕτως ὀνόμασιν αὐτὰ λέγων»².

Από την εποχή του Αριστοτέλη δόθηκαν πάμπολλες εξηγήσεις για το Αναξίμανδρειο άπειρο. Οι πληροφορίες του Αριστοτέλη ήνε ότι το άπειρο είναι

Essays in Philosophical Analysis, Pittburgh Uni. Press 1969, 3-32. Paul Seligman, The Apeiron of Anaximander, The Athlone Press London 1962. Friedrich Solmsen, "Anaximander's Infinite: Traces and Influences" AGP 44 (1962), 109-31. C. J. Cassen, "Anaximander" Hermes 90 (1962) 159-172. Θ. Βέικος, Κοσμοδοξία και Κοσμική Δικαιοσύνη στην Αρχαία Ελληνική Διανόηση: 1. Αναξίμανδρος, Θεσσαλονίκη 1969.

¹. Βλ. W. A. Heidel, "Anaximander's Book, The earliest known as geographical treatise", Proc. Ame. Acad. Arts and Science, Vol. 56, νούμε. 7 (Απρίλ. 1921). Επίσης Βλ. Kahn, Anaximander, 7.

². Βλ. DK. A 9 = Σιμπλ. φυσ. 24. 13. Σχετικά Βλ. Αριστοτ. φυσ. Γ 203 b 6: «ὅπαντα γὰρ ἢ ἀρχὴ ἢ ἐξ ἀρχῆς, τοῦ δὲ ἀπείρου οὐκ ἔστιν ἀρχή». DK. B 1 = Σιμπλ. φυσ. 24. 13: «Ἄναξίμανδος ἀρχὴν... εἶρηκε τῶν ὄντων τὸ ἄπειρον» DK. A 1: Διογ. Α. 11, 1-2: «Ἄναξίμανδρος Πραξιόδου Μιλήσιος, οὗτος ἔφρασκεν ἀρχὴν καὶ στοιχείον τὸ ἄπειρον» DK. A 10 = Πλούτ. Στρωμ. 2, (Diels, Doxographi, 579) «τὸ ἄπειρον φάναι τὴν πᾶσαν αἰτίαν ἔχειν τῆς τοῦ παντὸς γενεσεώς τε καὶ φθορᾶς». DK. A 11= Ινπορ. Αναίρ. 16, 1-2. Diels, Doxographi, 559 w 10: «οὗτος ἀρχὴν ἔφη τῶν ὄντων φήσιν τινα τοῦ ἀπείρου.... οὗτος μὲν ἀρχὴν καὶ στοιχείον εἶρηκε τῶν ὄντων τὸ ἄπειρον». Βλ. επίσης, Βέικος, Προσωκρατικοί, 40. Βουδούρης, Προσωκρατική, 47. Kirk-Raven, Presocratic, 99. Guthrie, Greek Philosophy I, 76. O'Conner, Western Philosophy, 3. Stace, Greek philosophy, 22. Burnet, Early Greek Philosophy, 54.

μίγμα ορισμένων μορφών ύλης, είναι αθάνατο, ανώθητρο, και αυτό που κυβερνάει τα πάντα. Ο Αριστοτέλης διατυπώνει την άποψη αυτή στο έργο του Φυσικά, ως εξής: «τοῦ δὲ ἀπειροῦ.....εἴη γὰρ εἶν αὐτοῦ πέρας. ἔα δὲ καὶ ἀγένητον καὶ

ἄφθαρτον ὡς ἀρχή τις οὐσα. τὸ τε γὰρ γενόμενον ἀνάγκη τέλος λαβεῖν, καὶ τελευτὴ πάσης ἐστὶ φθορᾶς. διὸ καθάπερ λέγομεν, οὐ ταύτης ἀρχή, ἀλλ' αὐτῶν ἄλλων εἶναι δοκεῖ καὶ περιέχειν ὅπαντα καὶ πάντα κυβερνᾶν.....ἀθάνατον γὰρ καὶ ἀνώλεθρον¹.

Μερικοί μελετητές χαρακτηρίζουν το άπειρο ως αυτό που δεν έχει πέρατα., ως απεριόριστό², αλλή και κάτι ποιοτικά άόριστο, ως απροσδιόριστο³. Επίσης είναι το πηήθος που αποτελείται άόριστα από εξωτερικά μέρη⁴. Σύμφωνα με μια άλλη ερμηνεία, άπειρο σημαίνει χωρίς σύνορα ή όρια, αυτό που δεν έχει ορισμό⁵. Έτσι το άπειρο μπορούσε να σημαίνει, ένα χώρο χωρίς εξωτερικά όρια., δηλαδή αυτό που δεν μπορεί να προσπεραστεί ή να διαπεραστεί απ'άκρου εις άκρον⁶. Το άπειρο είναι ένα κυκλικός ή σφαιρικός χώρος⁷, και κάτι που δεν έχει εσωτερικά

¹. Βλ. DK. A 15 = Αριστοτ. φυσ. Γ 4, 203 b 6κε. Μεταφ. Α 2,1069 b 22. Πβ. φυσ. Α 4, 187 α 21κε: «'Ανοξιμανδρός φησι, καὶ ὅσοι δ' ἐν καὶ πολλὰ φασιν εἶναι....ἐκ τοῦ μίγματος γὰρ καὶ οὗτοι ἐκκρίνουσι τᾶλλα». DK. Β 2 = Ιηπόλ. Ἀναίρ. Ι. 6. Ι: «ταύτην (φύσιν πὰρ τοῦ ἀπειροῦ) αἰδίων εἶναι καὶ ἀγήρω». Βλ. σχετικά, Kirk-Raven, Presocratic, 119. Guthrie, Greek Philosophy, Ι, 83.

². Βλ. Burnet, Early Greek Philosophy, 58. Heidel, Anaximander's Book, 212-234. W. Jaeger, Die Theologie der frühen Griechischen Denker, Stuttgart 1953, 35. H. Diels, "Anaximandros von Milet", Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum 26 (1923), 70. Zeller-Nestle, Philosophie der Griechen, Ι, 272. και Βέικος, Προσωκρατικοί, 41.

³. Βλ. P. Tannery, Pour l'histoire de la Science Hellene: De Thales a Empedocle, 2η εκδ. Paris 1930 (1887¹) 97κε. B. wisniewski, "Sur la Signification de l'apeiron d'Anaximandre", REG, 70 (1957), 53κε. και O. Gilbert, "Die meteorologischen Theorien des Griechischen" Altertums, Leipzig 1909, 39κε.

⁴. Βλ. Cherniss, Aristotle's Criticism, 377.

⁵. Βλ. Kirk-Raven, Presocratic, 109.

⁶. Βλ. Kahn, Anaximander, 232.

⁷. Βλ. Cornford, Principium, 176.

όρια, μια πρωταρχική, δηλαδή χαώδης κατάσταση, ή ένα αζεδιάλυτο συγκεχυμένο μίγμα¹.

Με την ερμηνεία του απείρου, που έδιναν οι διάφοροι στοχαστές φαίνεται ότι τα πάντα είναι μέσα στο άπειρο². Όπως παρατηρεί ο Guthrie δεν υπάρχει καμία αμφιβολία, πως όλοι όσοι μίλησαν για το άπειρο είχαν το πρόβλημα, αν το άπειρο είναι μια μοναδική ουσία ή είναι κάποια ανάμιξη όλων των στοιχείων³. Ο Θεόφραστος υποστηρίζει ότι το άπειρο του Αναξίμανδρου δεν είναι μια ουσία όπως το ύδωρ ή κάτι άλλο, αλλά είναι κάτι σύνθετο από όλα⁴. Ο Gigon παρατηρεί ότι η ιδέα του απείρου δεν είναι μια καινούργια έννοια αλλά μια εξέλιξη του χάους του Ησιόδου⁵.

Συμπεραίνουμε από όλα αυτά τα στοιχεία ότι το άπειρο του Αναξίμανδρου, φαίνεται να είναι μια φυσική ουσία από την οποία εξαρτάται η εξήγηση της ύπαρξης του κόσμου. Όμως με τη δυσκολία που είχε στο να δώσει ένα σαφή προσδιορισμό της φύσης του απείρου ο Αριστοτέλης κατέληξε να

1. Βλ. Guthrie, Greek Philosophy I, 86.

2. Βλ. Cornford, Principium, 178. όμοια στο Cherniss, Aristotle's Criticism, 377κ. και G. Vlastos, "Equality and Justice in Early Greek Cosmologies", Classical Philology 42 (1947), 156-78. και στο Furley-Allen, Studies I, (56-91) 79κ. Πβ. Αριστοτ. φυσ. 4, 187 α 21-22.

3. Βλ. Guthrie, Greek Philosophy I, 87, σημ. 2. Σχετικά βλ. Cherniss, Aristotle's Criticism, 375-79. J. B. McDiarmid, "Theophrastus on the Presocratic Causes", Harvard Studies in Classical Philology, τομ. 61 (1953), 100. και στο Furley-Allen, Studies I, (178-238). Kirk-Raven, Presocratic, 130.

4. Βλ. Β 1 και Α 9 = Συμπλ. φυσ. 24. 13 (θεοφρ. φυσ. βόξ. σπ. 2, Diels, Doxographi, 476). Βλ. και Αριστοτ. φυσ. Α 4, 187 α 20: «ὥσπερ Ἀναξίμανδρός φησι καὶ ὅσοι δ' ἔν καὶ πολλὰ φασιν εἶναι». Βλ. και Cherniss, "Effects of Praesocratic", Furley-Allen, Studies I, 8.

5. Βλ. Gigon, Ursprung , 30, 61. Cherniss, Effects of Presocratic, Furley-Allen, Studies I, 8.

αποδώσει μια θεϊκή φύση στο άπειρο «αὐτὸ εἶναι τὸ θεῖον»¹. Ο Αναξίμανδρος όμως δεν είναι βέβαιον ότι αποδίδει αναγκαστικά κάποια θεϊκή φύση στο άπειρο. Μια τέτοια άποψη ωστόσο μπορεί να δημιουργείται εξαιτίας της ενεργητικής φύσης του απείρου, όπως βεβαιώνουν οι πληροφορίες. Έτσι λοιπόν η έννοια του απείρου δεν μειώνει την εμπειρική βάση της φιλοσοφίας του Αναξίμανδρου που θεμελιώνεται σ' αυτή την έννοια.

Ο Αναξίμανδρος θέλει να χωνύσει τον κόσμο και οι κοσμογονικές του απόψεις επιβεβαιώνουν την εμπειρική του θεώρηση. Σύμφωνα με τον Αναξίμανδρο η ζωή προήλθε από την άψυχη ύλη². Θεωρεί ότι η ζωή δημιουργήθηκε από το ύδωρ. «τὰ δὲ ζῶια γίνεσθαι (ἐξ ὑγροῦ) ἐξαμιζομένου ὑπὸ τοῦ ἡλίου. τὸν δὲ ἄνθρωπον ἐτέρω ζῶιω γεγονέναι, τουτέστιν ἰχθύι, παραπλήσιον κατ' ἀρχάς»³. Επίσης θέλει ότι ο πρώτος άνθρωπος εξελίχθηκε από τα άλλα ζωντανά όντα. «ἐπ' φυσίν ὅτι κατ' ἀρχάς ἐξ ἀλλοειδῶν ζῶων ὁ ἄνθρωπος ἐγεννήθη»⁴ Η κοσμογονική θεωρία του Αναξίμανδρου δίνει μια φυσική εξήγηση της γῆς

¹. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του Αριστοτέλη το άπειρο είναι αυτοδύναμο και περιέχει πάντα και κυβερνά τα πάντα. Με τη βάση αυτή έδωσε μια θεϊκή μορφή στο άπειρο. Βλ. DK. A 15 = Αριστοτ. φυσ. Γ 4, 203 b 6κ. Το άπειρο είναι αρχή των πάντων, δημιουργεί τα πάντα, και τα πάντα φθείρονται σ' αυτό. Βλ. DK. A 14 = Αέτ. Άρεσκ. 1. 3. 3. (Diels, Doxographi, 277). DK. A 9 = Σιμπλ. φυσ. 24, 13 [(θεόφρ. φυσ. δοξ. απ.2 (Diels, Doxographi, 476)]. DK. A 10 = Πλάτ. Στρωμ. 2 (Diels, Doxographi, 579). DK. A 11 = Ιννοβ. Αναίρ. 1. 6, 1-7 (Diels, Doxographi, 559). Βλ. σχετικά Βέικος, Προσωκρατικοί, 40κ. Βουδούρης, Προσωκρατική, 50-51. Cherniss, Effects of Presocratic, Furley-Allen, Studies I, 9. Kirk-Raven, Presocratic, 104κ.

². Βλ. DK. A 11 και 30.

³. Βλ. DK. A 11 = Ιννοβ. Αναίρ. 1. 6. 6. Επίσης Βλ. DK. A 30 = Αέτ. V. 19, 4 (Diels, Doxographi, 430): «ἐν ὑγρῶι γεννηθῆναι τὰ πρώτα ζῶια». Σχετικά Βλ. Kirk-Raven, Presocratic, 141κ.

⁴. Βλ. DK. A 10 = Πλάτ. Στρωμ 2 (Diels, Doxographi, 579). DK. A 30 = Censorinus, de die nat. 4. 7, (Diels, Doxographi, 430): "A. Milesius videri sibi ex aqua terraue calefactis exortos esse sive pisces sue piscibus simillima animalia" Βλ. σχετικά Kirk-Raven, Presocratic, 141.

(γεωγραφική, εθνολογική και πολιτισμική) και της αρχή της¹. Δεν δέχεται όμως την άποψη του Θαλή ότι η γή επιπλέει πάνω στο νερό. Πιστεύει ότι η γή δεν στηρίζεται σε τίποτα άλλο, αλλά μένει στο κέντρο του κόσμου μετέωρη και ότι ισορροπεί προς όλα τα άλλα σώματα έχοντας σχήμα σφαιρικό. «τὴν δὲ γῆν εἶναι μετέωρον ὑπὸ μηδενὸς κρατούμενην μένουσαν δὲ διὰ τὴν ὁμοίαν πάντων ἀπόστασιν»². Ο Αριστοτέλης τόνισε ότι η ίση απόσταση της γῆς ως πρὸς τα ἄλλα πράγματα κρατᾶει την ισορροπία της. «εἰαὶ δὲ π.νες οἱ διὰ τὴν ὁμοιότητά φασιν αὐτὴν (τὴν

γῆν) μένειν, ὡσπερ τῶν ὀρχαίων Ἄναξιμανδρος, μᾶλλον μὲν γὰρ οὐθὲν ἄνω ἢ κάτω ἢ εἰς τὰ πλάγια φέρεσθαι προσήκει τὸ ἐπὶ τοῦ μέσου ἰδρυμένον καὶ ὁμοίως πρὸς τὰ ἔσχατα ἔχουν»³.

Σύμφωνα με τον Αναξίμανδρο, η γή έχει ένα κυκλικό σχήμα καθώς και μια κυκλική κίνηση. «τὸ δὲ σχῆμα αὐτῆς γυρὸν, στρογγύλον, κίον λίθωι παραπλήσιον»⁴. Υποστηρίζοντας τις μαρτυρίες αυτές οι σύγχρονοι μελετητές αναφέρουν ότι ο Αναξίμανδρος είναι ο πραγματικός αρχηγός της φυσικής φιλοσοφίας και της επιστήμης⁵. Λένε ότι σχεδίασε τον πρώτο χάρτη του κόσμου καθώς και το χάρτη της ουράνιας σφαίρας. Επίσης προσαρμόσε το γινώμονα για τη μέτρηση των ωρών της ημέρας και των ετησίων μεταλλασχών της πορεία του ἡλίου. Ο Αναξίμανδρος αφού κατασκεύασε ένα σφαιρικό πρότυπο των ουρανών και τοποθέτησε τη γή στο κέντρο, ἔχινε εισηγητής του πρώτου γεωκεντρικού προτύπου για το σύμπαν⁶. Είναι αξιοσημείωτο πως οι μελετητές τονίζουν ότι πρέπει να θεωρούμε ότι ο Αναξίμανδρος είναι φυσικός και επιστήμονας και όχι

¹ Βλ. Cherniss, Effects of Presocratic, Furley-Allen, Studies 1, 6.

² Βλ. DK. A 11 = Ἰννοῦ. Ἀναίρ. 1. 6. 3. Επίσης Βέικος, Προσωκρατικοί, 64.

³ Βλ. Αριστοτ. Περὶ Οὐρ. B 13, 295 b 10, Βλ. και Burnet, Early Greek Philosophy, 65.

⁴ Βλ. DK. A 11 = Ἰννοῦ. Ἀναίρ. 1. 6. 3.

⁵ Βλ. Διόγ. Α. 1. 13. Σχετικά Βλ. Βέικος, Προσωκρατικοί, 37. Βουδούρης, Προσωκρατική, 45-46. Cherniss, Effects of Presocratic, Furley-Allen, Studies 1, 6. του ἰδίου Aristotle's Criticism, 3. Guthrie, Greek Philosophy, 1, 45.

⁶ Βλ. DK. A 6. Επίσης Βουδούρης, Προσωκρατική, 45-46.

μεταφυσικός¹. Με τον όρο επιστήμη εννοούμε βεβαίως (αυτή την εποχή) απλά μια πιο ορθολογική γνώση, που προκύπτει από τις απόπειρες να δωθούν γενικές εξηγήσεις του κόσμου ως σύνολου².

Γ' Ο ΑΝΑΞΙΜΕΝΗΣ

Ύστερα από τον Αναξίμανδρο, ο Αναξίμενης³ προχώρησε με βάση τη φυσική φιλοσοφία της Ιωνικής σχολής. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο αυτό, ο αέρας είναι η πραγματική ουσία από την οποία δημιουργήθηκαν τα πάντα,⁴ και στην καταστροφή φτάνουν πάλι σ' αυτόν. Ο αέρας κρατά ολόκληρο τον κόσμο. Από το

1. Βλ. 42κε. και Βέικος, Προσωκρατικοί, 38. Όμως ο F. Nietzsche, Die Philosophie im tragischen Zeitalter der Griechen, Werke in drei Bänden, (εκδ., K. Schlechte), München 1956, 367. και ο F. M. Cornford, From Religion to Philosophy: A Study in the origins of Western speculation, N.York & Evenston 1957, (1912¹) 147, λένε ότι είναι δύσκολο να δεχτούμε τον Αναξίμανδρο σαν καθαρό φυσικό φιλόσοφο.

2. Βλ. Βέικος, Προσωκρατικοί, 38.

3. Για τον Αναξίμενη βλ. τα σχετικά κεφάλαια στα βασικά έργα για την προσωκρατική φιλοσοφία. Συγκεκριμένα βλ. J. Longrigg, "A Note on Anaximenes' Fragment 2, (Diels-Kranz)", Phronesis 9 (1964), 1-4. S. Schwabl, "Anaximenes und die Gestirne", Wiener Studien 79 (1966), 33-38. P. Brind Amour, "Note sur Anaximene Diels Frag. 13 A 14 (Aetius II 14, 3)", Revue Philosophique 43 (1969), 96-97. C. J. Classen, "Anaximenes", Real Encyclopädie, Suppl. 12, 1970, 69 - 71. J. Kłowski, "Ist der Aer des Anaximenes als eine Substanz konzipiert?", Hermes 100 (1972), 131-142.

4. Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 3, 984 α 5. DK. Α 5 = Σιμπλ. Φυσ. 24, 26 (θεόφρ. Φυσ. δοξ. απ. 2, Diels, Doxographi, 476). DK. Α 1 = Διόγ. Λ. II. 3: «'Αναξίμενης... οὗτος ἀρχὴν ἀέρα εἶπεν». DK. Α 6 = [(Πλούτ. Στρωμ. 3 (Diels, Doxographi, 579)]: «'Αναξίμενης δὲ φασὶ τὴν πῶν ὄλων ἀρχὴν τὸν ἀέρα εἶπεν». Βλ. και DK. Α 7 = Ιννόςθ. Αναίρ. I, 7 (Diels, Doxographi, 560). DK. Α 9 = Κικέρων. acad. II 37, 118. Επίσης βλ. Βέικος, Προσωκρατικοί, 56. Guthrie, Greek Philosophy, I, 121-22. Kirk-Raven, Presocratic, 143. O'Conner, Western Philosophy, 3. Stace, Greek Philosophy, 22.

ατμοσφαιρικό περιβάλλον που περικλύει τη γή οδηγήθηκε ο Αναξιμένης στην άποψη, πως ο αέρας περιέχει όλην τον κόσμο σαν μια άπειρη μάζα. «ὅλον ἢ ψυχὴν, φησίν, ἢ ἡμετέρα ἀήρ οὖσα συγκρατεῖ ἡμᾶς, καὶ ὅλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀήρ περιέχει»¹. Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Αναξιμένη τα πράγματα δημιουργούνται με τὴν πύκνωση καὶ αραίωση τοῦ αέρα. «γενεσθαι τε τα πάντα κατὰ τὴν πύκνωσιν τούτου (ἀέρος) καὶ πάλιν ἀραιώσιν»². Ἡ γῆ, ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη καὶ τὰ ἄλλα οὐράνια σώματα δημιουργήθηκαν με τὸν ἴδιο τρόπο καὶ παραμένουν στὸν αέρα χάρις στο πηλατύ σχῆμα τους³. Ἐτσι παρουσιάζοντας τὴν ἀρχικὴ οὐσία ὡς αέρα ὁ Αναξιμένης ἔσπευσε νὰ δώσει μιὰ λύση ὅσον ἀφορᾷ τὴ μεταβολὴ ἢ τὴν κίνηση τοῦ κόσμου. Ἡ κίνηση στὴ θεωρία τοῦ χαρακτηρίζεται ὡς αἰώνια φύση. «τὴν γὰρ μὴν κίνησιν ἐξ αἰῶνος ὑπάρχειν»⁴ «κίνησιν δὲ καὶ οὕτως αἰδίων ποιεῖ»⁵. Με αὐτὴ τὴ θέση ὁ Αναξιμένης προσπαθεῖ νὰ ἐπιβεβαιώσει τὴ φυσικὴ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου ποὺ διατύπωσαν οἱ προκατόχοι τοῦ. Γενικά με αὐτὴ τὴν οἰοκλήρωμένη προσπάθεια, οἱ Μιλήσιοι φιλόσοφοι θέλησαν νὰ οἰκοδομήσουν μιὰ γνώση γιὰ τὸν κόσμο ποὺ νὰ βασίζεται στὴν ἐμπειρία.

1. Βλ. DK. B 2 = Αέτ. I.3.4. (Diels, *Doxographi*, 278). Kirk-Raven, *Presocratic*, 158 καὶ Guthrie, *Greek Philosophy*, I, 131.

2. Βλ. DK. A 6 = Πλούτ. Στρωμ. 3 (Diels, *Doxographi*, 579, καὶ DK. B 1: Πλούτ. (de Prim. ap. 7, 947 f): «Ἀναξιμένης ὁ Παλαιὸς ὡτετὸ μῆτε τὸ ψυχρὸν ἐν οὐσίαι μῆτε τὸ θερμὸν ἀπολείπωμεν, ἀλλὰ πάθη κοινὰ τῆς ὕλης ἐπιγιγνώμενα ταῖα μεταβολαῖς: τὸ γὰρ συσσελλόμενον αὐτῆς καὶ πυκνούμενον ψυχρὸν εἶναι φυσικόν, τὸ δ' ἀραιὸν καὶ τὸ χαλαρὸν θερμόν» Βλ καὶ Kirk-Raven, *Presocratic*, 140-51.

3. Βλ. DK. A 7 = Ἰνπόλ. *Αναίρ.* I.7.4: «τὴν δὲ γῆν πλατεῖαν εἶναι ἐπ' ἀέρος ὄχουμένην, ὁμοίως δὲ καὶ ἥλιον καὶ σελήνην καὶ τὰ ἄλλα ἄστρα πάντα πύρινα ὄντα ἐποχεῖσθαι τῷ ἀέρι διὰ πλάτος». Βλ καὶ DK. A 20: Αέτ. III.11,3. Ἀριστοτ. *Περί Οὐρ.* B 13, 294 b 13. Ἐπίσης βλ. Kirk-Raven, *Presocratic*, 154.

4. Βλ. DK. A 6 = Πλούτ. Στρωμ. 3 (Diels, *Doxographi*, 574).

5. Βλ. DK. A 5 = Σιμπλ. *φυσ.* 24, 26. καὶ DK. A 10 = Κικέρων *Nat. Deorl.* 10, 26: "Anaximenes aera deum statuit eumque gigni esseque immensum et infinitum et semper in motu"

2. Ο ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ ΚΑΙ Η ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΤΗΣ.

Ύστερα από τους Ίωνες φυσικούς, στη φιλοσοφία του Ηρακλείτου συναντάμε σημαντικές απόψεις για την εμπειρική γνώση του κόσμου. Ο φιλόσοφος αυτός αναγνωρίζεται κυρίως ως φυσικός μονιστής αν και υπάρχουν

¹ Περὶ της φιλοσοφίας του Ηρακλείτου βλῆτε τα αντίστοιχα κεφάλαια στα σημαντικότερα ἔργα για τους προσωκρατικούς φιλοσόφους. Επίσης Βλ. G. S. Kirk, Heraclitus: The Cosmic Fragment, Cambridge 1962 (1954¹), (Ελλην. Μεταφ. Νίκος Γιαννοδάκης, Ηράκλειτος: Τα Κοσμικά Αποσπάσματα, τομ. Ι, Αθήνα 1985). Του ιδίου "Natural Change in Heraclitus", Mind 60 (1951), 35-42. M. Marcovich, Heraclitus: Greek Text with a Short Commentary, Merida, Venezuela, Los Andes. Uni. Press, 1967. C. H Kahn, The Art and the Thought of Heraclitus, Uni. Press, Cambridge 1979. J. Barnes, The Presocratic Philosophers: Thales to Zeno, τομ. Ι, Routledge & Kegan Paul, London 1982 (1979¹). του ιδίου "A New Look at Heraclitus", APQ Ι, (1964) 189-203. G Vlastos, Greek Cosmologies, του ιδίου Theology, και επίσης του ιδίου "On Heraclitus", AJP 76,(1955), 337-68, και στο Furleg-Allen, Studies Ι, 413- 429. H. Frankel, A Thought Pattern in Heraclitus. και του Uno Hölscher, "Paradox Simile and Gnostic Utterance in Heraclitus", στο Mourelatos, (εκδ.) The Presocratics: A Collection of Critical Essays, Anchor Books, Garden City, N.York 1974, 229-240. D. Wiggung, "Heraclitus' Conceptions of Flux, Fire and Material Persistence" και του E. Hussey, "Epistemology and Meaning in Heraclitus", στο Language Logos (εκδ.) M Schofield-Martha Nussbaum, Cambridge Uni. Press 1982. K. Reinhardt, "Heraclitea", Hermes 77 (1942), 225-48. του ιδίου "Heraklits Lehre vom Feuer", Hermes, 77 (1942) 1-27. H Diels, Herakleitos, Berlin 1909. E. N. Ρούσσος, Ηράκλειτος: Τα Αποσπάσματα, Αθήνα 1971. Μια πλήρη βιβλιογραφία για τον Ηράκλειτο δημοσίευσε ο Ρούσσος στο Heraklit Bibliographie, Darmstadt 1971.

διαφορετικές απόψεις μεταξύ των συγχρόνων μελετητών χι' αυτόν¹. Σύμφωνα με τον Ηράκλειτο το πύρ είναι η αρχική ουσία του κόσμου. Τα πάντα δημιουργούνται από αυτό και στη διάλυση τους καταλήγουν πάλι σ' αυτό.

«Ίππασος δὲ ὁ Μεταποντῖνος καὶ Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος ἔν και οὗτοι καὶ κινουμένον καὶ πεπερασμένον, ἀλλὰ πῦρ ἐποίησαν τὴν ἀρχήν, καὶ ἐκ πυρὸς ποιοῦσι τὰ ὄντα πυκνῶσαι καὶ μακρῶσαι καὶ διαλύουσι πάλιν εἰς πῦρ.»²

Κατὰ τον Ηράκλειτο ο κόσμος δεν ἔχει ποτέ αρχή, ούτε θὰ ἔχει ποτέ τέλος, επίσης δεν τον δημιούργησε ούτε κανείς από τους θεούς, ούτε κανένας από τους ανθρώπους. Υπήρχε προαιώνια, υπάρχει και θὰ υπάρχει πάντοτε, γιατί είναι αιώνια ζωντανή φωτιά που ανάβει και σβήνει, σύμφωνα με ορισμένους νόμους.

«κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν,

1. Ο Ηράκλειτος είναι κοσμολόγος που οδηγεί την Ιωνική φυσική στο κορύφωμά της. Βλ. K. Reinhardt, Parmenides und die Geschichte der Griechischen Philosophie, 2η εκδ. Frankfurt AM Main 1959, 202κε. Επίσης Β. Snell, "Die Sprache Heraklitos", Hermes 61 (1926), 361. Ο Ηράκλειτος δεν είναι φυσικός σαν τους άλλους Ίωνες φιλοσόφους. Βλ. Teichmüller, Neus Studien, I, 4κε. Diels, Heraklitos, IX. και P. M. Schuhl, Essai sur la Formation de la Pensée Grecque, (2η έκδ.) Paris 1949, 276κε. Είναι ένας ηθικός φιλόσοφος. Βλ. Gigon, Der Ursprung, 198. Ο Ηράκλειτος είναι ο πρώτος υπαρξιστής. Βλ. F. Brecht, Heraklits Versuch über den Ursprung der Philosophie, Wuppertal, 1949, 132. Είναι θεολόγος. Βλ. P. Tannery La Science Hellene, 168κε. Είναι υλοζωιστής. Βλ. Zeller-Nestle, Philosophie der Griechen, I, 922. Είναι μυστικιστής. Βλ. Cornford, Religion to Philosophy, 184.

2. Βλ. DK. A 5 = Αριστοτ. Μεταφ. A 3 984 α 7 και Σιμπλ. φυσ. 23, 33 (θεόφρ. φυσ. 60ξ. σπ. 1, Diels, Doxographi, 475). Επίσης Βλ. Αέτ. I, 3, 11. (Diels, Doxographi, 283): «Ἡράκλειτος καὶ Ἱππασος ὁ Μεταποντῖνος ἀρχὴν τῶν ἀπάντων τὸ πῦρ, ἐκ πυρὸς γὰρ τὰ πάντα γίνεσθαι καὶ εἰς πῦρ πάντα τελευτῶν λέγουσι». Βλ. σχετικά McDiarmid, Theophrastus, 185. O'Conner, Western Philosophy, 3. Kirk-Raven, Presocratic, 200κε. Stace, Greek Philosophy, 22, 78. και Βέικος, Προσωκρατικοί, 78κε.

ἀλλ' ἦν ἀεὶ καὶ ἔσαν καὶ ἔσται πῦρ ἀείζων, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα»¹.

Σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ο κόσμος σαν μια σβημένη φωτιά, δηλαδή σαν ένα νεκρό σώμα². Έτσι ο κόσμος είναι αιώνιος. Το πρόβλημα στον Ηράκλειτο έγκειται στο πως μπορούμε να έχουμε γνώση για τον κόσμο. Προηγουμένως οι Ίωνες φιλόσοφοι έδωσαν προσοχή στην παρατήρηση του κόσμου, δηλαδή στην αισθητηριακή πρόσληψη του. Όμως ο Ηράκλειτος αμφισβητεί τις αισθητηριακές αντιλήψεις. Τον φαινομενικό κόσμο δεν τον βλέπει σαν πραγματικό κόσμο, γιατί πίστευε ότι η πραγματική φύση του κόσμου κρύβεται μόνη της. «φύσις δὲ καθ' Ἡράκλειτον κρύπτεσθαι φιλεῖ»³.

Ακόμη σύμφωνα με τη θεωρία της κίνησης του Ηρακλείτου δεν είναι δυνατόν να έχουμε γνώση για τον κόσμο⁴. Υποστηρίζει ο Guthrie ότι η γνώση πάντα ζητά μια σταθερή κατάσταση⁵. Όμως με τη θεωρία της ροής του Ηρακλείτου δεν μπορούμε να έχουμε καμία σταθερότητα του κόσμου, γιατί ο κόσμος πάντα βρίσκεται σε κίνηση. Τίποτα δε μένει στάσιμο. «ἄν ἡγούιντο τὰ ὄντα ἴεναι τε πάντα καὶ μένειν οὐδέν»⁶

1. Βλ. DK. B 30 = Κλήμ. Στρώμ. Υ. 105. Σχετικά βλ. Βέικος, Προσωκρατικοί, 78κε. Kirk-Rawen, Presocratic, 199.

2. Πβ. Reinhardt, Parmenides, 163κε. του ίδιου "Heraklits Lehre vom Feuer" στο Yermachtnis der Antike, Gottingen 1960, 21κε. Επίσης του G. S. Kirk, Ecyprosis in Heraclitus, Phronesis 4 (1959) 73-76. και Βέικος, Προσωκρατικοί, 79.

3. Βλ. DK. B 123, θεμιστιος 5. 69 και Kirk-Raven, Presocratic, 193.

4. Υπάρχουν μπερδεμένες μαρτυρίες για τη θεωρία της ροής (κίνησης) του Ηρακλείτου. Ο Πλάτων πιστεύει ότι ο Ηράκλειτος και οι άλλοι φυσικοί φιλόσοφοι πήραν την ιδέα αυτή από τον Όμηρο. Βλ. Κρατ. 402 b, Θεαιτ. 152 e, 161 d και 180 c. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η μεταβολή των πραγμάτων βρίσκεται και στους προγενεστέρους φιλοσόφους. Βλ. Μεταφ. A 3, 983 b 8.

5. Guthrie, Greek Philosophers, 88.

6. Βλ. Πλάτ. Κρατ. 401 d.

«πάντα χωρεῖ καὶ οὐθέν μὲνει, καὶ ποταμοῦ ῥοῆ ἀπεικάζων τὰ ὄντα λέγει ὡς
 δις ἐς τὸν αὐτὸν ποταμὸν οὐκ ἂν ἐμβαίης»¹

Με το ἐπιχείρημα τοῦ ποταμοῦ ἐδείξε ὅτι κάθε πρᾶγμα στὸν κόσμο ἀλλιάζει
 συνεχῶς καὶ δὲν μπορούμε νὰ δοῦμε κάποια σταθερότητα σ' αὐτόν. Βλέπουμε
 ἀπλῶς ὅτι ὁ ποταμὸς εἶναι φαινομενικά ἴδιος, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἀλλιάζει
 συνεχῶς, καθὼς φέρνει ὄλο καὶ καινούργια νερά, παραμένει ὅμως ὁ ποταμὸς ἴδιος
 με τὸν εαυτό του, γιατί ἡ κίνηση του εἶναι ἴδια πάντοτε ἢ γιατί τὸ ὄνομα του
 ποταμοῦ δὲν ἀλλιάζει². Μήπως ἡ ταυτότητα αὐτὴ ἐξηγεῖται ἐδῶ ἀπὸ τὸ γεγονός
 πως ἡ ροὴ εἶναι σταθερὴ,³ ἢ γιατί ἡ ροὴ αὐτὴ ἔχει ἓνα σταθερὸ μέτρο;⁴

Αὐτὴ ἡ θεωρία τῆς κίνησης ὁδηγεῖ τὸν Ἡράκλειτο νὰ συμπεράνει ὅτι ὁ
 αἰσθητὸς κόσμος δὲν εἶναι πραγματικὸς καὶ ὅτι ὅλα τὰ πρᾶγματα βρίσκονται σὲ
 κίνηση. Ὅμως αὐτὴ ἡ κίνηση βρίσκεται καὶ πέρα ἀπὸ τὴν ἀντίληψη μας⁵. Για τὸν
 Ἡράκλειτο οἱ αἰσθήσεις δὲν εἶναι καλοὶ μάρτυρες γιὰ τὴν πραγματικὴ γνώση τοῦ
 κόσμου. «κακοὶ μάρτυρες ἀνθρώποιον ὀφθαλμοὶ καὶ ὄτα βαρβάρους ψυχὰς ἔχόντων»⁶

1. Βλ. Πλάτ. Κρατ. 402 α. Το ἴδιο ἐπιχείρημα ἀναφέρεται καὶ σὲ ἄλλες πληροφορίες.
 Βλ. Πλάτ. Θεαιτ. 152 ε ἰ. Ἀριστοτ. Περὶ Οὐρ. Γ 1, 298 b 30. Φυσ. θ 3, 253 b 24κε.
 Μεταφ. Α 5, 987 α 32. Γ 4, 1010 α 13. Κ 6, 1063 α 22, 35. DK. Β 12 = Ἄρεος
 Δίδυμος. στὸν Εὐσεβ. Εὐ Προπ. XV. 20, ἀν.91. Πλούτ. de et 18, 392 b. Βλ. σχετικὰ τὰ
 ἔργα τοῦ Kirk-Raven, Presocratic, 196κε. Guthrie, Greek Philosophy I, 450. Burnet,
Greek Philosophers, 146. B. Russell, The Presocratics. Ἐλλην. Μεταφ. Οἱ
Προσωκρατικοί, 98. Stace, Greek Philosophy, 74. καὶ Βέικος, Προσωκρατικοί, 77κε.

2. Βλ. Σενέκα, E.P. 58, 23.

3. Βλ. Reinhardt, Parmenides, 17.

4. Βλ. Kirk, Heraclitus, 377. καὶ Βέικος, Προσωκρατικοί, 78.

5. Βλ. Ἀριστοτ. Φυσ. θ 3, 253 b 9: «καὶ φασὶ τινες κινεῖσθαι τῶν ὄντων οὐ τὰ μὲν τὰ
 δ' οὐ, ἀλλὰ πάντα καὶ ἀεὶ ἀλλὰ λανθάνειν τοῦτο τὴν ἡμετέραν αἴσθησιν». Βλ. καὶ τοῦ
 ἰδίου Μεταφ. Γ 5, 1010 α 13. Α 6, 987 α 32. καὶ DK. Β 6 = Ἀριστοτ. Μετεορ. Β 2, 355
 α 13. Σχετικὰ βλ. Kirk-Raven, Presocratic, 202κε. καὶ Guthrie, Greek Philosophy I,
 451.

6. Βλ. DK. Β 107 = Σέξτ. Ἐμπ. VII, 126. Βλ. Σχετικὰ Kirk-Raven, Presocratic, 189κε.
 Cherniss, "Effects of Presocratic", Furley-Allen, Studies I, 15. καὶ A. P. Cavendish,
Early Greek Philosophers στὸ Western Philosophy, (εκδ.) O'Conner, 4.

Η αμφιβολία του Ηρακλείτου για τις αισθητηριακές αντιλήψεις, μπορούμε να πούμε ότι οδήγησε την Ελληνική σκέψη προς τον Ιδεαλισμό, γιατί η ιδέα αυτή δείχνει ότι για να καταλάβει κάποιος την πραγματικότητα του κόσμου πρέπει να εξετάσει την “ψυχή” του. Όμως η ψυχή για τον Ηράκλειτο δεν είναι κάτι το ξεχωριστό από τον φαινομενικό κόσμο, παρά ένα άλλο πρόσωπο της κοσμικής πορείας σαν το νερό ή τη χή που αλλιάζει και πάλι φτάνει στην ίδια μορφή του ύδατος¹. Σύμφωνα με μια άλλη αντίληψη της ψυχής, αυτή είναι καμωμένη από το πύρ, και δεν συνδέεται μόνο με το σώμα, αλλά με ολόκληρο τον κόσμο². Σύμφωνα με τη γνώμη του, όλα στον κόσμο συμβαίνουν με την αρμονία του λόγου, ή ο κόσμος κατευθύνεται από το λόγο. «.....γινομένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον»³. «ὦι μάλιστα διηλεκτῶς ὁμιλοῦσι λόγοι τῶι τὰ ὅλα διοικοῦνα»⁴. Η Ηρακλείτεια έννοια του λόγου είναι περίεργη και φαίνεται δυσνόητη. Λέει ότι άκουσε όχι εμένα αλλά το λόγο «οὐκ ἔμοῦ, ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας»⁵

1. Βλ. DK. B 12 = Ἄρειος Διδ. Εὐσεβ. Εὐ. Προπ. XV, 20 (Diels, Doxographi, 471) «Ἡράκλειτος βουλόμενος γὰρ ἐμφανίσαι, ὅτι αἱ ψυχαὶ ἀναθυμιώμεναι νοεραὶ αἰεὶ γίνονται, εἴκασεν αὐτὰς τοῖς ποταμοῖς λέγον οὕτως: Ποταμοῖσι τοῖσιν αὐτοῖσιν ἐμβαίνουσιν ἕτερα καὶ ἕτερα ὕδατα ἐπαιεῖ· καὶ ψυχαὶ δὲ ἀπὸ τῶν ὑγρῶν ἀναθυμιῶνται». B 36 = Κλημ. Στρώμ. VI, 16: «ψυχῆσιν θάνατος ὕδαρ γενέσθαι, ὕδαρ δὲ θάνατος γῆν γενέσθαι, ἐκ γῆς δὲ ὕδαρ γίνεται, ἐξ ὕδατος δὲ ψυχή». Βλ. και Cherniss, Effects of Presocratic. Furley-Allen, Studies I, 16.

2. Βλ. Kirk-Raven, Presocratic, 206κκ. και Βέικος, Προσωκρατικοί, 90. Για την έννοια της ψυχής στον Ηράκλειτο Βλ. M. C. Nussbaum, "Ψυχή in Heraclitus", Phronesis 17 (1973), 1-16 και 153-169. Η έννοια της ψυχής στην αρχαιότερη χρήση συνδέεται με τη νόηση. Βλ. E.N. Ρούσσος, Ηράκλειτος: Περί Φύσις. Αθήνα 1986, 46.

3. Βλ. DK. B 1 = Σεξτ. Μαθημ. II. 132.

4. Βλ. DK. B 72.

5. Βλ. DK. B 50 = Ιηπόλ. Αναίρ. IX, 9. Η λέξη λόγος στον Ηράκλειτο δηλώνει διαφορετικές έννοιες, δηλαδή όπως π.χ. προφορική έκφραση της σκέψης(B 87 και 108). Διδασκαλία (B 1, 50 και 108), περιεχόμενο του βιβλίου ή θεωρία ή αλήθεια (B 1, 50), κοσμικός νόμος (B 1, 2 και 72), μέτρο ή αναλογία(B 31, 45 και 115), Βλ. σχετικά Ρούσσος, Ηράκλειτος, 18. Βέικος, Προσωκρατικοί, 63. Guthrie, Έλληνες

Ο Ηράκλειτος υποστηρίζει ότι οι αισθήσεις αντιπροσωπεύουν διαφορετικούς κόσμους για τον καθένα.

«Ἡράκλειτος μὲν οὖν φησιν εἶναι τὸ πᾶν διαιρετὸν ἀδιαίρετον, γενητὸν ἀγένητον, θνητὸν ἀθάνατον, λόγον αἰῶνα..... ἔσταν ἔν πάντα εἶναι» ὁ Ἡράκλειτος φησι»¹

Όμως η αληθινή πραγματικότητα ή όπως λέει ο Ηράκλειτος, ο λόγος δεν μπορεί να είναι κατ'αυτόν τον τρόπο διαφορετικός, γιατί ο λόγος είναι κοινός για όλα τα πράγματα και πρέπει να κατανοείται με τη διάνοια². Πιστεύει ότι μόνο αυτός ο δρόμος οδηγεί στην πραγματική γνώση του κόσμου.

Αναμφισβήτητα η φιλοσοφία του Ηρακλείτου κατέχει μια σημαντική θέση στην προσωκρατική έρευνα της γνώσης. Οι Έλληνες φιλόσοφοι υποστήριξαν ότι η εμπειρία είναι η πραγματική βάση της γνώσης. Ωστόσο δεν εξέτασαν προσεκτικά τη φύση της εμπειρίας. Ο Ηράκλειτος όμως με τη θεωρία της ροής ανέδειξε τα προβλήματα που δημιουργούνται από την εμπειρία. Γιατί σύμφωνα μ'αυτόν ο κόσμος αλλιάζει συνέχεια, πώς λοιπόν μπορούμε να έχουμε γνώση για έναν κόσμο που βρίσκεται σε διαρκή κίνηση; Έτσι τελικά αμφισβήτησε ο ίδιος την αισθητηριακή αντίληψη (απ. 107), λέγοντας ότι οι αισθήσεις δεν είναι καλοί μάρτυρες για την εμπειρική γνώση.

Το σημαντικό από τη θεωρία του Ηρακλείτου είναι η αμφισβήτηση της εμπειρίας που άνοιξε νέους δρόμους στην Ελληνική φιλοσοφία και γενικά στη δυτική φιλοσοφία. Η αμφισβήτηση της εμπειρίας από τον Ηράκλειτο φάνηκε να

Φιλόσοφοι, 51. Kirk-Raven, Presocratic, 188κκ. Kirk, Heraclitus, 37-44. Marcovich, Heraclitus, 8. Cavendish, "Greek Philosophy", στο O'Conner, Western Philosophy, 4. και Thomson, First Philosophers, 275.

1. Βλ. DK. B 50 = Ινπόλ. Αναίρ. IX 9.

2. Βλ. DK. B 2 = Σεξτ. Εμπ. Μαθημ. VII 133: «διὸ δεῖ ἐπισθεῖν τῶι (ἔννῳι, τουτέστι τῶι) κοινῶι· ἔννός γάρ ὁ κοινός, τοῦ λόγου δ' ἔόντος ἔννοῦ ζώουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἰδίαν ἔχοντας φρόνησιν». Βλ. και DK. B 72, 101, 107. Σχετικά Βλ. Cherniss, Effects of Presocratic, Furlley-Allen, Studies I, 21. και Guthrie, Greek Philosophers, 44κκ.

οδηγεί τον Ελληνικό στοχασμό στον Ιδεαλισμό. Όμως στη θεωρία του Ηρακλείτου η έννοια του νοου δεν είναι ορθό να συμπεράνουμε ότι εκφράζεται από μια ιδεαλιστική οπτική, αλλά μάλλον ότι είναι ένας άλλος τρόπος θεώρησης του εμπειρικού κόσμου.

3. Ο ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΛΕΑΤΕΣ.

Η ΔΥΣΠΙΣΤΙΑ ΣΤΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗΣ.

Μια νέα φιλοσοφική σχολή, που ονομάζεται Ελεατική σχολή αναπτύσσεται από τον Παρμενίδη¹. Ο Παρμενίδης ήταν μαθητής του Ξενοφάνη² και ο ιδρυτής του φιλοσοφικού αυτού ρεύματος³. Οι φιλοσοφικές του κατευθύνσεις είναι καινούργιες και διακρίνονται σαφώς από την προγενέστερη σκέψη.

Στην Παρμενίδεια θεωρία της γνώσης η πραγματικότητα είναι αντικείμενο της διάνοιας, χωρίς όμως τη συνδρομή των αισθητηριακών αντιλήψεων. Τα αντικείμενα των αισθήσεων θεωρούνται ότι είναι απλώς ονόματα

¹. Για τον Παρμενίδη βλ. τα σχετικά κεφάλαια στα βασικά έργα για τους προσωκρατικούς. Συγκεκριμένα βλ. E. Zeller-R. Randolph, Filosofia die Greci, 157-59. W. Burkert, "Das Proömium des Parmenides und die Katabasis des Pythagoras", Phronesis 14, (1969), 1-30. F. Montgomery, "Elements of Eleatic ontology", JHP 7, (1968), 111-132. και στο Mourelatos, Presocratics, 241-270. J. Barnes, Presocratic Philosophers. Mourelatos, The Route of Parmenides, Yale Uni. Press 1970. M. M. Mackenzie, "Parmenides' Dilemma", Phronesis 27 (1982), 1-12. G. E. L. Owen, "Plato and Parmenides on the Timeless Present", Monist 50 (1966), 317-40. και στο Mourelatos, Presocratics, 271-292. G. E. M. Anscombe, "Parmenides' Mystery and Contradiction", PAS 69 (1968-69), 125-32. J. Barrington, "Parmenides: The Way of Truth", JHP 11 (1973), 287-98. Για μια πλήρη βιβλιογραφία για τον Παρμενίδη βλ. Mourelatos, Presocratics. Επίσης βλ. την επιλογή βιβλιογραφία από τον E. N. Ρούσο στο Δευκαλίων 11 (1974) και 33/34 (1982).

². βλ. DK. A 1 = Διόγ. Α. ΙΧ. 21.

³. βλ. Βέικος, Προσωκρατικοί, 97.

που δεν έχουν πραγματική ύπαρξη¹. Η θέση αυτή χαρακτηρίζει τον μεταφυσικό χαρακτήρα της φιλοσοφίας του Παρμενίδη, και ειδικά η απάρνηση των αισθητηριακών αντιλήψεων για τη γνώση, βεβαιώνει ότι ο φιλόσοφος απομακρύνεται από την φυσική έρευνα που άρχισε από τον Θαλή. Όμως η φιλοσοφία του Παρμενίδη επιδρά στη μεταγενέστερη φιλοσοφία και θα μεταμορφώσει τη νατουραλιστική έρευνα του κόσμου. Οι άμεσοι διάδοχοί του άρχισαν να αποκαθιστούν την πραγματικότητα στον αντιληπτό κόσμο. Ακόμη ήθελαν να ανακαλύψουν την αιτία της μεταβολής του κόσμου. Σύμφωνα με τους προγενεστέρους φιλοσόφους, η κίνηση είναι μια ιδιότητα των πραγμάτων. Ύστερα όμως από τον Παρμενίδη άρχισαν να σκέφτονται ότι η κίνηση έχει την αιτία στις εξωτερικές δυνάμεις², όπως η Φιλία και το Νείκος του Εμπεδοκλή³, ο νους του Αναξαγόρα⁴ κλπ.

Ο Παρμενίδης αναγνωρίζεται ως ο πρόδρομος του Ιδεατισμού⁵. Όμως από την φιλοσοφία του αναπτύσσονται και εμπειρικές απόψεις. Αυτό επιβεβαιώνεται με την άποψη του ότι η πραγματικότητα δεν δημιουργείται από το μη-ον, γιατί το μη-ον δεν υπάρχει και δεν μπορούμε να το σκεφτόμαστε, είναι έξω από την σκέψη. Λέγει ότι η πραγματικότητα είναι κάτι που πρέπει να είναι το αντικείμενο της σκέψης.

«παύτων δ' ἔστι νοεῖν τε καὶ οὐνεκον ἔσσι νόημα,
οὐ γὰρ ὄνευ τοῦ ἔόντος, ἐν ᾧ πεφασσμένον ἔσται,
εὐρήσεις τὸ νοεῖν. οὐδὲν γὰρ (ἦ) ἔσται ἢ ἔσται
ἄλλο πάρεξ τοῦ ἔόντος, ἐπεὶ τὸ γε Μῆϊρ' ἐπέδησεν
οὐδ' ἄκίνητόν τ' ἔμεναι. πῶι πάντ' ὄνομα(ο) ἔσται,

1. Βλ. DK. B 8, I. 38 = Σιμπλ. φυσ. 146.7. Επίσης Kirk-Raven, Presocratic, 279κε.

2. Thomson, First Philosophers, 308κε.

3. Πβ. DK. A 28 = Σιμπλ. φυσ. 25.21.

4. Βλ. DK. B 12 = Σιμπλ. φυσ. 164. 24 και 156. 13.

5. Αντίθετα ο Burnet λέει ότι ολόκληρος ο υλισμός θεμελιώνεται στην άποψη της πραγματικότητας του Παρμενίδη. Early Greek Philosophy, 182.

ὅσα βροτοὶ κατέθεντο πεποιθότες εἶναι ἀληθῆ,
 γίνεσθαι τε καὶ ὄλλυσθαι, εἶναί τε καὶ οὐχί,
 καὶ τόπον ἀλλάσσειν διὰ χρόα φανὸν ἀμείβειν».¹

Δηλαδή, μπορούμε να σκεφτόμαστε μόνο κάτι που υπάρχει. Μόνη η σκέψη δεν υφίσταται χωρίς την ύπαρξη των πραγμάτων. Τα αντικείμενα των αισθήσεων (γένεση, μεταβολή, καταστροφή, κλπ.) είναι απλώς ονόματα, που θεωρούν οι άνθρωποι ότι είναι αληθινά. Το ον επιπέδον είναι ακίνητο και ὄλον, ο φιλόσοφος δεν δέχεται την κίνηση και τη μεταβολή των πραγμάτων.

Ο Παρμενίδης ξεκινώντας από μια μεθοδολογική εξήγηση δηλώνει τα εξής:

καὶ δ' ἄγ' ἐγὼν ἔρέω, κόμισαι δὲ σὺ μῦθον ἀκούσας,
 αἵπερ ὁδοὶ μόναι διζήαιός εἰσι νοῆσαι.
 ἢ μὲν ὅπως ἔσαν τε καὶ ὡς οὐκ ἔσσι μὴ εἶναι,
 πειθοῦς ἔσσι κέλευθος ('Αληθείη γὰρ ὀπηδεῖ),
 ἢ δ' ὡς οὐκ ἔσαν τε καὶ ὡς χρεῶν ἔσσι μὴ εἶναι,
 τὴν δὴ τοι φράζω παναπευθεῖα ἔμμεν ἀταρπὸν.
 οὔτε γὰρ ἂν γνοίης τό γε μὴ ἔόν (οὐ γὰρ ἀνωστών)
 οὔτε φράσαις»²

Ο Παρμενίδης πιστεύει ότι υπάρχουν δύο μέθοδοι που μπορεί να ακολουθήσει κανείς κατά την έρευνα της αλήθειας: η μια δυνατότητα είναι να προϋποθέσει ότι το είναι **ἔσαν** και η άλλη ότι το είναι **οὐκ ἔσαν**. **Ἔσαν ἢ οὐκ ἔσαν** είναι η μεθοδολογική αφετηρία του ὄλου οντολογικού επιχειρήματος του Παρμενίδη. Είναι από τη μια η μέθοδος της πειθοῦς, που ακολουθεί την αλήθεια, και από την άλλη η άτοπη μέθοδος που επιβάλλει την ανάγκη ύπαρξης του μη ὄντος. Έτσι η θεωρία του Παρμενίδη λέει ότι το είναι και αυτό που σκέφτεται κάποιος

1. Βλ. DK. Β 8 = Σιμπλ. φυσ. 146. 7. Επίσης Βέικος, Προσοκρατικοί, 100. Guthrie, Greek Philosophy II, 20κκ. Kirk-Raven, Presocratic, 269κκ. Montgomery, "Eleatic ontology", στο Mourelatos, Presocratics, 245 και 266κκ.

2. Πβ. DK. β 2 = Πρόκλ. Τιμ. I, 345, 18.

είναι το ίδιο. Είναι αδύνατον να σκέφτεται κάποιος το μη ον γιατί αυτό δεν υπάρχει, και δεν θα μπορούσε να το εκφράσει¹. «χωρή τὸ λέγειν τε νοεῖν τ' ἔόν ἔμμεναι. ἔσα γὰρ εἶναι, μηδὲν δ' οὐκ ἔσταν. τά σ' ἐγὼ φροῦζεσθαι ἄγωγα»²

Σύμφωνα με τον Παρμενίδη αυτό το ον είναι ολόκληρα ομογενές και συνεχές. Είναι αγέννητο, ανώθητρο, ακίνητο και σταθερό, δεν έχει καμία αρχή ή κανένα τέλος³. Εάν είχε μια αρχή, αυτή θα βρισκόταν έξω από τον εαυτό του, αλλιώς δεν επιτρέπεται να αναφερθεί κανείς στο μη ον ως υποτιθέμενη αρχή του όντος, γιατί το μη ον δεν είναι ούτε νοητό ούτε δυνατό να εκφραστεί. Το απόσπασμα ἄρει τα εξής:

«αὐτὰρ ἀκίνητον μεγάλων ἐν πείρασσι δεσμών
 ἔσταν ἀναρχον ἄπαιστον, ἐπεὶ γένεσις καὶ ὄλεθρος
 τήλε μάλ' ἐπλάχθησαν, ἀπώσε δὲ πίσυρας ἀληθείης.
 ταῦτόν τ' ἐν ταῦτῳ τε μένον καθ' ἑαυτὸ τε κείται
 χούτως ἔμπεδον αἴθι μένει. κρατερὴ γὰρ Ἄνάγκη
 πείρατος ἐν δεσμοῖσιν ἔχει, τὸ μιν ἀμφίς ἔεργει,
 οὐνεκεν οὐκ ἀτελεύτητον τὸ ἔόν θέμις εἶναι.
 ἔσαι γὰρ οὐκ ἐπιδευές. (μὴ) ἔόν δ' ἂν παντὸς ἐδεύτο»⁴.
 «οὐδὲ διαιρετὸν ἔσταν, ἐπεὶ πᾶν ἔσταν ὁμοῖον ·
 οὐδέ τι τῆι μᾶλλον, τὸ κεν εἶργαι μιν συνέχεσθαι
 οὐδέ τι χειρότερον, πᾶν δ' ἔμπλεκόν ἔσταν ἑόντος.
 τῷ ξυνεχές πᾶν ἔσταν ἔόν γὰρ ἑόντι πελάζει»⁵.

¹. Βλ. Kirk-Raven, *Presocratic*, 269κε. G. E. L. Owen, "Eleatic Questions", στο M.C. Nussbaum, (εκδ.) *Logic, Science and Dialectic*, Ithaca, Cornell Uni. Press 1986, 3-26. και Βέικος, *Προσωκρατικοί*, 100.

². Πρ. Β 6 = Συμπλ. *φυσ.* 117.2.

³. Βλ. Ε. Ν. Ρούσσος, "Σχεδιάγραμμα Ιστορικής Εισαγωγής στους Ελεάτες", *Δευκαλίων* 33/34 (1982), 52.

⁴. DK. Β 8, 1. 26 = Συμπλ. *φυσ.* 145,27.

⁵. DK. Β 8, 1. 22 = Συμπλ. *φυσ.* 145. 23.

Σύμφωνα με τον Παρμενίδη το ον δεν έχει κίνηση. Αυτό επιβεβαιώνεται πάρα όταν λέγει ότι το ον δεν έχει αρχή ούτε τέλος. Εάν υπήρχε τέρμα, αυτό θα αποτελούσε μια κίνηση που έχει και μια αρχή. Άρα συμπεραίνει ότι το ον είναι άναρχο, παραμένει μόνο στο αιώνιο παρόν. Είναι μια τέλεια σφαίρα (εὐκύκλου σφαίρης ἐναλίγκιον ὄγκω¹) που δεν έχει κίνηση.

Αυτό το ον όπως το θεωρεί ο Παρμενίδης, είναι παντού το ίδιο, δεν μπορεί να είναι εδώ πιο πολύ και πιο ισχυρό και εκεί πιο λίγο και πιο αδύνατο, γιατί είναι το όλο γεμάτο κατά το ίδιο τρόπο από ον, που είναι ομοιογενές, ισόρροπο και ισοδύναμο από παντού². Ο Παρμενίδης υποστηρίζει ότι αυτό μόνο είναι η αλήθεια που μπορεί να γίνει αντικείμενο της σκέψης. Αυτό το ολότελο ον δεν ταυτίζεται με τη ύλη που εννοούν οι φυσικοί φιλόσοφοι. Αυτό δεν είναι αντικείμενο της αίσθησης αλλά της νόησης³.

Σύμφωνα με τον Παρμενίδη υπάρχει μια αναγκαστική διαφορά μεταξύ των αντικειμένων των σκέψεων και των αισθήσεων. Λέγει ότι η σκέψη είναι αβοήθητη από τις αισθήσεις ως προς την πραγματικότητα. Γιατί η αλήθεια είναι σαν σφαίρα, μοναδική, αδιαίρετη, ομοιογενής, χωρίς χρόνο και που δεν έχει αλλαγή και μεταβολή επίσης. Αυτό σημαίνει ότι δεν έχει οποιεσδήποτε αντιληπτικές ποιότητες η αλήθεια⁴. Όμως οι αισθήσεις δείχνουν αντίθετες ποιότητες στον αντικειμενικό κόσμο. Και κατά τη γνώμη του Παρμενίδη, το λάθος που κάνουν οι άνθρωποι είναι να αποδέχονται την ύπαρξη αυτών των

1. DK. B 8, 1.43 = Σιμπλ. φυσ. 146. 15.

2. ο.π. Σιμπλ. φυσ. 145.23. Βλ. και B. Russell, History of Western Philosophy, G. Allen & Unwin, London 1962 (1946¹), 66. (Ελλην. Μεταφ. Αιμ. Χουμούζιος, Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας, Αθήνα, (χχ.).

3. Βλ. Burnet, Greek Philosophy, 54. Mourelatos, Route of Parmenides, 70. R. Mason, "Parmenides and Language", Ancient Philosophy, τομ. VIII (1988), 151.

4. Βλ. Kirk-Raven, Presocratic, 279. πβ. DK. B 8 = Σιμπλ. φυσ. 146.7.

αντιληπτικών αντιθέσεων¹. Ο Παρμενίδης αποφεύγει να μπερδέψει τις αντιληπτικές αντιθέσεις των αισθητών πραγμάτων από αυτές των νοητών.

Έτσι ο φαινομενικός κόσμος ή η γύρω μας φύση χωρίζεται από την πραγματική αλήθεια, όπως ονομάζεται το *ον*². Αυτό μπορούμε να το κατανοήσουμε μόνο με τη συνείδηση. Εκτός από το *ον* δεν υπάρχει γνώση. Οι αισθητηριακές αντιλήψεις δεν μας οδηγούν στην αλήθεια. Κατά την άποψη αυτή, το *ον* είναι ολότελα διαφορετικό από τον φαινομενικό κόσμο. Όπως διαπιστώνει ο Παρμενίδης, ο αντιληπτός κόσμος διαχωρίζεται από την πραγματικότητα³.

Η διδασκαλία του Παρμενίδη φαίνεται ότι είναι αντίθετη από την διδασκαλία του Ηρακλείτου. Ειδικά οι απόψεις για την κίνηση του κόσμου οδηγούν τη φιλοσοφία του Παρμενίδη στον ιδεαλισμό και απομακρύνουν από τη φυσική έρευνα του κόσμου που είχε αρχίσει με τους Ίωνες φιλοσόφους. Όμως οι πληροφορίες του Αριστοτέλη βεβαιώνουν ότι ο Παρμενίδης δεν πέρασε στον ιδεαλισμό⁴. Αλλά για τις ιδέες του Παρμενίδη ανέκυψαν πολλαζήματα. Ο Πλάτων έβλεπε για τον Παρμενίδη και για τους οπαδούς του ότι είναι σταματητές του κόσμου, (οί του όλου στασιῶται⁵). Ο Πλάτων είχε μια παρόμοια άποψη για την άρνηση της μεταβολής του κόσμου. Από την άλλη πλευρά η δυσπιστία των εμπειρικών δεδομένων ή η άρνηση των αισθητηριακών αντιλήψεων, δείχνει μια μεταφυσική ροπή στη φιλοσοφία του Παρμενίδη. Πρίν ο Πλάτων φθάσει στη μεταφυσική διατύπωση της θεωρίας του για τον ιδανικό κόσμο είχε διδαχτεί

1. βλ. DK. B 85.

2. βλ. DK. B 8, 34 και Αριστοτ. Μεταφ. 1001 α 33κε. ἔν ὅπῃνα εἶναι τα ὄντα τοῦτο εἶναι τό ὄν"

3. βλ. Θεοδωρίδης, Ελληνική Φιλοσοφία, 64.

4. βλ. Αριστοτ. Περί Ουρ. A 188 α και Μεταφ. A 3, 986 b 30κε.

5. βλ. Πλάτ. Θεαιτ. 181 α.

πολλά από τον Παρμενίδη¹. Δηλαδή πριν από τον Πλάτωνα ο Παρμενίδης είχε σχηματίσει μια υψηλή ιδέα για την πραγματικότητα, που αυτός ο κόσμος των αισθητών δεν θα μπορούσε να φτάσει. Έτσι η σκέψη του Παρμενίδη στάθηκε αποφασιστική για την μεταγενέστερη φιλοσοφία και η έρευνα του φυσικού κόσμου συνδέθηκε με την αναγκαιότητα της Παρμενίδειας αλήθειας.

Οι άλλοι εκπρόσωποι της Ειρατικής σχολής δεν έχουν πολλά κοινά σημεία στη φιλοσοφία τους. Απλώς προπάθησαν να υποστηρίξουν τις ιδέες του Παρμενίδη, εναντίον του πλουραλισμού και της μεταβολής του κόσμου². Ο Ζήνων³ αναφέρει μια λογική δικαιολογία για να αποδείξει την αδυναμία της φυσικής φιλοσοφίας που στηριζόταν στην κίνηση. Ο Ζήνων ξεκινά λοιπόν, με βάση τη φιλοσοφία του Παρμενίδη και απορρίπτει όλες τις ιδέες που δέχονται την πολλαπλότητα, την κίνηση και την αλλαγή του κόσμου. Θεωρεί ότι η πραγματικότητα είναι μια και μοναδική, όπως ο δάσκαλός του ο Παρμενίδης⁴. Ακολουθεί μια διαλεκτική μέθοδο για να υποστηρίξει τις απόψεις του⁵.

¹. Βλ. Πλάτ. Σοφιστ. 237 α και Θεάιτ. 183 ε Βλ. σχετικά Βέικος, Προσωκρατικοί, 166κε.

². Βλ. Πλάτ. Παρμεν. 127 α και 128 β

³. Οι ιστορικοί της προσωκρατικής φιλοσοφίας αναφέρουν αρκετές πληροφορίες για τον Ζήωνα. Εκτός από τα σχετικά κεφάλαια στα βασικά έργα, για τον Ζήωνα Βλ. N. B. Booth, "Were Zeno's Arguments a Reply to Attacks upon Parmenides?", Phronesis, I (1957), 1-9. του ιδίου "Zeno's Paradoxes", JHS, 78 (1957), 189-201. H. D. P. Lee, Zeno of Elea: A text with translation and notes, Amsterdam, Hakkert 1967 (19361). C. Salmon Wesley, (εκδ.) Zeno's Paradoxes, N. York, Bobbs-Merrill, 1970. G. Vlastos "A Note on Zeno's Arrow", Phronesis, 11 (1966), 3-18. και στο Furley-Allen, Studies τ. II. του ιδίου "Zeno's Race Course", JHP, 4 (1966), 95-108. και στο Furley-Allen, Studies τ. II. H. Frankel, "Zeno of Elea's Attacks on Plurality", AJP, 63 (1942).

⁴. Βλ. DK. A 4: «Ζήνων ὁ Ἐλεότης Παρμενίδου μαθητής».

⁵. Ο Αριστοτέλης λέει ότι ο Ζήνων είναι ο ιδρυτής της διαλεκτικής μεθόδου: «Ἀριστοτέλης δ' ἐν τῷ Σοφιστῇ φησι πρῶτον Ἐμπεδοκλέα ρήτορικὴν εὐρεῖν Ζήωνα δὲ διαλεκτικὴν». Βλ. Διογ. Λ. VIII, 57. Σχετικά Βλ. Βέικος, Προσωκρατικοί, 117. και Kirk-Raven, Presocratic, 287.

Κατ' αρχήν προσπαθεί να αρνηθεί την πολλαπλότητα. Λέγει ότι εάν η πραγματικότητα είναι πολλή και δεν είναι ένα, τότε αυτά τα πολλά πρέπει να είναι απείρως μικρά και απείρως μεγάλα.

«οὕτως εἰ πολλά ἐστίν, ἀνάγκη αὐτὰ μικρά τε εἶναι καὶ μεγάλα, μικρὰ μὲν ὥστε μὴ ἔχειν μέγεθος, μεγάλα δὲ ὥστε ἄπειρα εἶναι»¹.

Υποστηρίζει ότι αν υπάρχει πολλαπλότητα, τότε τα μικρά που πρέπει να υπάρχουν δεν θα έχουν καθόλου μέγεθος και τα μεγάλα θα πρέπει να είναι απείρως μεγάλα. Από την άλλη πλευρά αν υπάρχει πολλαπλότητα, όσα όντα υπάρχουν, αυτά είναι, και δεν μπορεί να είναι πιο πολλά ή πιο λίγα από αυτά. Αν υπάρχουν μόνο τα όντα που υπάρχουν, τότε αυτά πρέπει να είναι περιορισμένα.

«εἰ πολλά ἐστίν, ἀνάγκη τοσαῦτα εἶναι ὅσα ἐστὶ καὶ οὔτε πλείονα αὐτῶν οὔτε ἐλάττωνα. εἰ δὲ τοσαῦτά ἐστίν ὅσα ἐστὶ, πεπερασμένα ὂν εἴη»²

Επίσης η πολλαπλότητα δείχνει απειρότητα, γιατί υπάρχουν πολλά. Αυτή η αντίφαση οδήγησε τον Ζήνων να συμπεραίνει ότι η πολλαπλότητα δεν μπορεί να υπάρχει. Ακόμη ο Ζήνων θεωρεί ότι δεν μπορεί να υπάρχουν μονάδες στα πράγματα που υπάρχουν. Ο πλουραλισμός δέχεται ότι τα πράγματα είναι μια σύνδεση των μονάδων³. Όμως ακολουθώντας τον δασκάλο του, ο Ζήνων λέγει ότι η πραγματικότητα είναι το μοναδικό ον όχι όμως κάποια πολλαπλότητα⁴.

Τα επιχειρήματα εναντίον της κίνησης δείχνουν την προσπάθεια που έκανε ο Ζήνων να υπερασπιστεί την άποψη του δασκάλου του. Αναφέρει τέσσερις αποδείξεις για το θέμα αυτό⁵.

¹. DK. B 1 = Σιμπλ. φυσ. 140, 34 και Αριστοτ. Μεταφ. B 4, 1001 b 1κε. Βλ. και Βέικος, Προσωκρατικοί, 118.

². DK. B 3 = Σιμπλ. φυσ. 140, 29. Βλ. και θ. Βέικος, "Τα Ζηζώνεια Παράδοξα και Μαθηματικές Καντιανές Αντινομίες", Δευκαλίων 11, (1974), 324κε.

³. DK. A 21 = Σιμπλ. φυσ. 99, 13 και Φιλώπ. φυσ. 49, 9.

⁴. Βλ. Εύδημ. στον Σιμπλ. φυσ. 97, 12. Σχετικά Βλ. Kirk-Raven, Presocratic, 290.

⁵. DK. a 25 = Αριστοτ. φυσ. Z 9, 233 a 21.

(α) Πρώτον λέει ότι για να κάνει ένα σώμα ορισμένο δρόμο πρέπει πρώτα να διανύσει το μισό του δρόμου. Πάλι για να διανύσει το μισό δρόμο πρέπει πιο πριν να διανύσει το μισό αυτού του μισού¹. Με άλλα λόγια σε περιορισμένο χρόνο δε μπορεί κανείς να περάσει απείρους χώρους.

(β) Δεύτερο επιχείρημα λέει ότι ο Αχιλλέας δε θα φτάσει τη χελώνα, αν αυτή βρίσκεται πίσω πιο μπροστά από αυτόν, γιατί όταν ο Αχιλλέας θα φτάσει στη θέση Α', η χελώνα θα έχει φτάσει στη θέση Β'².

(γ) Τρίτον λέει ότι το βέλος που ρίχτηκε από το τόξο, κάθε στιγμή στέκεται, γιατί σε κάθε στιγμή βρίσκεται μόνο σε ένα και το ίδιο σημείο και μένει ακίνητο σ' όλο το χρονικό διάστημα που βαστάει το τρέξιμο του. Συμπέρανε ότι το βέλος αδρανεί σε κάθε στιγμή που βαστάει το πέταγμα του σ' όλο το χρονικό διάστημα που τρέχει³.

(δ) Το τελευταίο επιχείρημα δηλώνει ότι ίσα διαστήματα σε ίση ταχύτητα έπρεπε να διανύονται ισόχρονα. Και όμως βλέπουμε ένα σώμα που κινείται περνάει μπροστά από ένα άλλο, αν το άλλο αυτό σώμα έχει αντίθετη φορά, δύο φορές πιο γρήγορα παρά αν στεκόταν⁴.

¹. Βλ. DK. A 25 και Αριστοτ. Φυσ. Z 9 239 b 11 και Z 2, 233 a 21. Βλ. και G. Calogero, Studien Über den Eleatismus Darmstadt, 1970, 135-36. Βέικος, Προσωκρατικοί, 119κε. και του ιδίου "Ζηνώχεια Παράδοξα", Δευκαλίων 11, (1974), 325κε. O. A Grunbaum, Modern Science and Zeno's Paradoxes, Wesleyan Uni. Press, 1967, 100.

². Βλ. DK. A26. Αριστοτ. Φυσ. Z 9, 239 b 14κε. Σχετικά βλ. Βέικος, "Ζηνώχεια Παράδοξα", Δευκαλίων 11, (1974), 324κε. Grunbaum, Zeno's Paradoxes, Wesleyan Uni. Press 1967, 100. Lee, Zeno, 26-27.

³. Βλ. DK. A 27. Αριστοτ. Φυσ. Z 9, 239 b 30. Σχετικά βλ. Βέικος, "Ζηνώχεια Παράδοξα", Δευκαλίων 11, (1974), 328-29. Vlastos, Zeno's Arrow, 3-18. Lee, Zeno, 28-34.

⁴. Βλ. DK. A 28. Αριστοτ. Φυσ. Z 9, 239 b 33. Βλ. Σχετικά Βέικος, "Ζηνώχεια Παράδοξα", Δευκαλίων 11, (1974) 329-30. Kirk-Raven, Presocratic, 295κε. Guthrie, Greek Philosophy II, 94. Lee, Zeno, 35-36.

Από τα επιχειρήματα αυτά συμπεραίνει ότι η κίνηση είναι αδύνατη. Επίσης φαίνεται ότι αυτά θεμελιώνονται βασικά στη τυπική λογική. Είναι αμφισβήτητο ότι τα επιχειρήματα του Ζήνωνα επιβεβαιώνουν την άποψη του εναντίον του πλουραλισμού και της κίνησης. Γιατί οι αποδείξεις ήταν καθαρά συλλογιστικές, όχι όμως πρακτικές. Δεν είναι υπερβολή αν πούμε ότι η προσπάθεια του Ζήνωνα ήταν μια σοφιστική κριτική της υλιστικής φιλοσοφίας. Και από την άλλη πλευρά είναι και μια προετοιμασία του δρόμου προς τον ιδεαλισμό.

Ο Μέλισσος¹ είναι ο επόμενος φιλόσοφος της ελεατικής σχολής, που ακολουθεί τους προκατόχους του και είχε σχεδόν ίδιες απόψεις για τον κόσμο. Όπως ο Παρμενίδης έτσι και αυτός υποστηρίζει ότι το ον ή πραγματικότητα δεν έχει αρχή ούτε τέλος. «ἀρχὴν τε καὶ τέλος ἔχον οὐδὲν οὔτε ἄϊδιον οὔτε ἄπειρόν ἐσάν»² Ο Μέλισσος πιστεύει ότι η πραγματικότητα είναι απεριόριστη, δεν μπορεί να είναι περιορισμένη, γιατί όλα έχουν αρχή και τέλος, εκτός από αυτά που είναι αιώνια και απεριόριστα³. Αναφέροντας μια δικαιολογία, γιατί η πραγματικότητα είναι μια και μοναδική, λέει ότι αν δεν είναι μια, μπορεί να περιορίζεται από κάτι άλλο. Επίσης αν υπάρχουν περισσότερα από ένα, αυτά πάλι δεν μπορεί να είναι απεριόριστα, γιατί μπορεί να περιορίζονται το ένα από το άλλο. Άρα συμπεραίνει ότι η πραγματικότητα είναι μια και μοναδική⁴. Όπως είναι φανερό η φιλοσοφία του Μέλισσου δεν έχει να παρουσιάσει κάποια καινούργια άποψη εκτός από την αποδοχή των ιδέων των προκατόχων του.

Αν επιτρέπεται να μιλήσουμε γενικά για τους Ελεάτες φιλοσόφους, είναι φανερό ότι αυτοί βόδισαν σ' ένα διαφορετικό δρόμο από τους

1. Για τον Μέλισσο βλ. τα σχετικά κεφάλαια στα βασικά έργα για τους προσωκρατικούς. Επίσης βλ. A. Graeser, "The Argument of Melissus", Athens, Hellenic Society for Humanistic Studies, Studies and Researches 22, (1972). N. B. Booth, "Did Melissus Believe in Incorporeal Being", AJP 79 (1958), 61-65.

2. DK. B 4 = Σιμπλ. φυσ. 110. 3.

3. Σιμπλ. φυσ. 103. 3. Επίσης βλ. Βέικος, Προσωκρατικοί, 128.

4. βλ. DK. B 5 = Σιμπλ. φυσ. 110. 5 και DK. B 6 = Σιμπλ. Περί Ουρ. 557. 16.

προγενέστερους στην Ελληνική φιλοσοφία. Από την Ιωνική σχολή οι φιλόσοφοι προσπάθησαν να ερευνήσουν τον φυσικό κόσμο με βάση τις αισθητηριακές αντιλήψεις. Όμως από τον Ηράκλειτο, οι φιλόσοφοι αμφισβήτησαν τη γνώση που στηρίζεται στην αίσθηση, με βάση τη μεταβολή του κόσμου. Απαντώντας στο πρόβλημα αυτό οι Ειρατές φιλόσοφοι απέφυγαν να εμπιστευτούν την αισθητηριακή αντίληψη ως μέσο της γνώσης για τον εμπειρικό κόσμο. Η γνώση, σύμφωνα με αυτούς εξαρτάται μόνο από την σκέψη. Βλέπουμε ότι από αυτούς και τον Ηράκλειτο άρχισε μια δυσπιστία στα εμπειρικά δεδομένα, που θεμελιωνόταν στην αδυναμία των αισθήσεων. Η προσπάθεια αυτή των Ειρατών οδήγησε τη φιλοσοφία σ' ένα μεταφυσικό επίπεδο, που μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί την αρχή της μεταφυσικής στην Ελληνική φιλοσοφία.

4. ΟΙ ΠΥΘΑΓΟΡΕΙΟΙ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΣΤΗ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΗ ΑΦΑΙΡΕΣΗ.

Ύστερα από τους Μιλήσιους φιλοσόφους εμφανίζεται η Πυθαγορεία φιλοσοφία¹ που παρουσιάζει μια καινούργια βάση για τη γνώση στον προσωκρατικό στοχασμό. Ο Πυθαγόρας φέρεται να είναι ο αρχηγός και ο ιδρυτής της φιλοσοφικής αυτής σχολής. Ο αριθμός ήταν το βασικό θέμα της φιλοσοφίας των Πυθαγορείων. Ο αριθμός είναι και η αλήθεια στην φιλοσοφική σκέψη τους. Προσπάθησαν να εξηγήσουν τα πάντα με τους αριθμούς. Έβλεπαν ότι τα στοιχεία των αριθμών είναι ήδη τα στοιχεία των πραγμάτων, δηλαδή είναι τα δεδομένα που υπάρχουν στον κόσμο. Έβλεπαν τα όντα ως μιμήσεις των αριθμών. «και μεν Πυθαγόρειοι μιμήσαι τὰ ὄντα φασὶν εἶναι τῶν ἀριθμῶν»² Πραγματικά οι αριθμοί

¹. Για τον Πυθαγορισμό βλ. τα σχετικά κεφάλαια στα βασικά βιβλία για τους Προσωκρατικούς. Συγκεκριμένα βλ. Walter Burkert, Lore and Science in Ancient Pythagoreanism, Αγγλική Μεταφ. L. Miner, Harvard Uni. Press, Cambridge 1972. F. M. Cornford, "Mysticism and Science in Pythagorean Tradition", CQ 16, (1922), 137-50, CQ 17 (1923), 1-12. W. A. Heath, A History of Greek Mathematics, I, Clarendon Press, Oxford 1921, W. A. Heidel, "The Pythagoreans and Greek Mathematics", AJP 61 (1940), 1-33. και στο Furley-Allen, Studies I, 350-81. Eugene E. Helm, "The Vibrating String of the Pythagoreans", Scientific American, τομ. 27, 6 (Δέκμ. 1967), 92-103. J. M. Morrison, "Pythagoras of Samos", CQ N.S. 6 (1956), 135-56. J. A. Philip, "Pythagoras and Early Pythagoreanism", Rhœnix Suppl. vol 7, Uni. Toronto 1966. J. E. Raven, Pythagoreans and Eleatics, Amsterdam, Adolf M. Hakkert 1966 (1948¹). A. Melero, "Pythagorica", Emerita 39 (1971) 425-433.

². βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 6, 987 b 11. βλ. επίσης του ιδίου Μεταφ. Α 5, 986 a 1: «τὰ τῶν ἀριθμῶν στοιχεία τῶν ὄντων στοιχεία πάντων ὑπέλαβον εἶναι». Μεταφ. Ν 3, 1090 a 22 λέει τα εξής: «εἶναι μὲν ἀριθμοὺς ἐποίησαν τὰ ὄντα, οὐ χωριστοὺς δέ, ἀλλ' ἐξ ἀριθμῶν τὰ ὄντα». Μεταφ. Μ 6, 1080 b 2: «(…ὡς ἐκ τῶν ἀριθμῶν ἐνυπαρχόντων ὄντα τὰ αἰσθητά». βλ. επίσης Μεταφ. 1080 b 17κε. και 1083 b 11, 17 και 1090 a 32κε. 987 b 27. Φυσ. Γ4, 203 a 6-7. Pp. W. D. Ross, Aristotle's Metaphysics, 541. Σχετικά βλ.

είναι μαθηματικοί, όμως οι Πυθαγόρειοι δεν τους χώρισαν από τα πράγματα που αντιλαμβανόμαστε¹.

Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι οι αριθμοί αυτοί που αναφέρθηκαν δεν είναι μόνο συμβολικοί αλλά είναι και υλική αιτία των πραγμάτων. «φαίνονται δι και οὔτοι τὸν ἀριθμὸν νομίζοντες ἀρχὴν εἶναι και ὡς ὕλην τοῖς οὖσι»² Δηλαδή οι αριθμοί δέχεται ότι είναι η πραγματικότητα του κόσμου. «ἀριθμὸν εἶναι τὴν οὐσίαν πάντων»³. Σύμφωνα με τους Πυθαγόρειους μπορούμε να σκεφτόμαστε κάτι που δεν έχει χρώμα, γεύση ή βαρύτητα, όμως είναι αδύνατον να σκεφτεί κάποιος τον κόσμο χωρίς αριθμούς. Γιατί θεωρούν ότι οι αρχές των μαθηματικών είναι και αρχές του σύμπαντος⁴. Ο Αριστοτέλης⁵ προσθέτει ακόμη ότι φαίνονταν στους Πυθαγορείους πως από όλα στη φύση πρώτοι έγιναν οι αριθμοί. Ἐτσι πίστεψαν πως τα στοιχεία των αριθμῶν ἦταν στοιχεία ὄλων των ὄντων και πως ολόκληρος ο ουρανός είναι αρμονία και αριθμός.

Εκτός από τις μαθηματικές εξηγήσεις οι Πυθαγόρειοι είναι γνωστοί για τις θρησκευτικές και ηθικές απόψεις τους. Ειδικά ο Πυθαγόρας είναι γνωστό ότι δέχεται την αθανασία της ψυχής⁶. Πίστευε ότι η ψυχή μπορεί να μεταφερθεί

Βασ. Α. Κύρκος, "Ὁ Μεταφυσικός Ὑλισμός του Δημόκριτου: Μια νέα θεωρία για τον Κόσμο" στο Ὁ Αρχαῖος Ὑλισμός, Αθήνα 1985, 84. J. A. Philip, Pythagoras, 73κε. Guthrie, Greek Philosophy I, 299κε. W Bauer, Der ältere Pythagoreismus, Hildesheim, N.York 1976 (1879¹) 7κε. Burnet, Early Greek Philosophy, 286.

1. Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Μ 6, 1080 b 6 και Ν 3, 1090 a 20.

2. Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 5, 986 a 15 και 985 b 23κε.

3. Αριστοτ. Μεταφ. Α 5, 987 a 19. Α 8, 990 a 21. και DK. Β 2 = Στοβ. I.1 απ. 6: «πάντα τὰ πράγματα ἀπεικάζων τοῖς ἀριθμοῖς».

4. Αριστοτ. Μεταφ. Α 5, 985 b 24-26.

5. ση.η. Α 5, 986 a 1κε.

6. Βλ. Διογ. Α. VIII. 36 (Ξενοφ. Απο. 7 και I, 120) Ηρόδοτ. II, 123: Αναφέρουν ότι η ιδέα της μεταμψύχωσης είναι μια άποψη των Αιγυπτίων από τα παλιότερα χρόνια. Δεν αναφέρουν τα ονόματα αυτών που πίστευαν την ιδέα αυτή στην αρχαία Ελλάδα. Όμως οι πληροφορίες για τον Πυθαγόρα βεβαιώνουν ότι αυτός πίστευε την αθανασία της ψυχής. Βλ. DK. Α 8 Διογ. Α. VIII 4-5 και DK. Α 8 a = Πορφύριος στον Πυθαχ. 19:

σε άλλα σώματα ζώου ή και θεού. Οι περιπέτειες της ψυχής βαίνουν μέσα από όλο τον κόσμο, γιατί τα διάφορα σώματα, με τα οποία αυτή ντύνεται, αποτελούνται από όλα τα πράγματα που υπάρχουν μέσα στον κόσμο¹. Οι ηθικοί κανόνες των Πυθαγορείων δείχνουν το πρακτικό τους ενδιαφέρον για την ηθική.

Ο Πυθαγορισμός είναι δύσκολο να πούμε ότι δεχόταν κάποια εμπειρική αξία, γιατί οι μαθηματικές, ηθικές ή θρησκευτικές απόψεις των Πυθαγορείων δεν αναφέρονται σε κάποια βάση της εμπειρικής γνώσης. Όμως είναι ρηχικό να πούμε ότι η Πυθαγορική προσπάθεια είναι ένα άλλο μέσο που εξηχεί τον εμπειρικό κόσμο στην προσωκρατική φιλοσοφία. Η μαθηματική τους προνόθεση δεν ήταν μόνο μια συμβολική ή θεωρητική εξήγηση αλλά είναι συνδεδεμένη με τα υλικά στοιχεία του κόσμου². Έτσι λοιπόν η Πυθαγορική βάση της γνώσης δεν είναι μόνο μια ιδεαλιστική υπόθεση, είναι και εμπειρική, που μιλάει για την πραγματικότητα του εμπειρικού κόσμου με έναν άλλο τρόπο.

«φαίνεται γὰρ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰ δόγματα πρῶτος κομίσαι ταῦτα Πυθαγόρας». Σχετικά βλ. Kirk-Raven, *Presocratio*, 222κε.

¹. βλ. Βέικος, *Προσωκρατικοί*, 143.

². βλ. Αριστοτ. *Μεταφ.* Α 5 985 b 23κε. και 986 α 15.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Η ΥΛΙΚΗ ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ.

ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΣΥΜΒΙΒΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΦΟΡΑ ΤΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ ΣΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΩΝ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΩΝ.

1. (Α) Ο ΕΜΠΕΔΟΚΑΗΣ.

Ο επομένος φιλόσοφος με μεγάλη συμβολή στη προσωκρατική φυσική φιλοσοφία είναι ο Εμπεδοκλής¹. Οι ιστορικοί τον χαρακτήρισαν ως φυσικό επιστήμονα, γιατρό, και πολιτικό². Ο Αριστοτέλης τον αντιμετωπίζει σαν υλικό

¹. Για τον Εμπεδοκλή βλ. τα σχετικά κεφάλαια στα βιβλία για τη φιλοσοφία των προσωκρατικών. Επίσης βλ. D. J. Furley, "Empedocles and the Clepsydra", JHS 77 (1957), 31-34. και στο Furley-Allen, Studies, II, 265-274. Uno Hölscher, "Weltzeiten und Lebenszyklus, eine Nachprüfung der Empedocles- Doxographie", Hermes 93 (1965), 7-33. C. H. Kahn, "Religion and Natural Philosophy in Empedocles' Doctrine of Soul", AGP 42 (1960), 3-35. A. A. Long, "Thinking and Sense-Perception in Empedocles: Mysticism or Materialism", CQ, NS 16 (1966), 256-76. Denis Obrien, "Empedocles Cosmic Cycle", CQ, NS 17 (1967), 29-40. K. Reinhardt, "Empedocles, Orphiker und Physiker", CP 45 (1950), 170- 79. και στο Reinhardt, Vermächtnis der Antike. F. Solmsen, "Love and Strife in Empedocles' Cosmology", Prop. 10 (1965, 109- 48. και στο Furley-Allen, Studies II, 221-264. Μια πλήρη βιβλιογραφία για τον Εμπεδοκλή βλ. στο Δευκαλίων, том 11 (1974), 401-402.

². βλ. Βέικος, Προσωκρατικοί, 165. Βουδούρης, Προσωκρατική, 145. Η ποιητική δραστηριότητα του Εμπεδοκλή βασίζεται κυρίως στις μαρτυρίες του Αριστοτέλη. βλ. Μεταφ. A 3, 984 α 11. Επίσης βλ. DK. A 1 = Διογ. Λ. 51, VIII. 74. Σχετικά βλ. Kirk-Raven, Presocratic, 320-22. και Mary R. Wright, Empedocles: The Extant Fragments,

ηθουραήιστή¹, γιατί είχε αναφέρει τέσσερα ριζώματα² ως τα αρχικά υλικά στοιχεία του κόσμου³. Όμως με την παρουσία της Φιλίας και του Νείκου που σημαίνουν τη σύνδεση και το χωρισμό των τεσσάρων στοιχείων, έγιναν συνολικά έξι στοιχεία⁴. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η Φιλότητα του Εμπεδοκλή παίρνει τη φύση του ποιητικού αιτίου που συνδέει τα στοιχεία και από την άλλη μεριά τη φύση της υλικής αιτίας που είναι ένα μέρος του μίγματος αυτού⁵.

Σύμφωνα με τον Εμπεδοκλή τα στοιχεία αυτά είναι αιώνια. Τίποτα δεν προέρχεται από τίποτα και δεν θα φτάσει ποτέ σ'αυτό. «ἐκ τε γὰρ οὐδὲμ' ἔοντος ἀμήχανόν ἔστα γενέσθαι καὶ τ' ἔόν ἑξαπολέσθαι ἀνήνυστον καὶ ἄπυστον»⁶. Αυτά που υπάρχουν, υπάρχουν για πάντα, δεν υπάρχει χώρος να δημιουργηθεί ή να

Yale Uni. Press 1981, 6-8. Για την ιατρική του άσκηση Βλ. DK. B 112 = Διογ. Α. VIII, 62 και Κλημ. Στρώμ. VI, 30. Βλ. Σχετικά Kirk-Raven, Presocratic, 321.

¹. Βλ. Αριστοτ. Περί χέν. 315 α 3-25. 314 α 11-13. φυσ. Α 4, 187 α 20κε. Μεταφ. Β 4, 1001 α 13κε. Βλ. Σχετικά Cherniss, Aristotle's Criticism, 50κε.

². Βλ. DK. Α 28 = Σιμπλ. φυσ. 25, 21: «σωματικὰ στοιχεῖα ποιεῖ τέτταρα, πῦρ καὶ ἀέρα καὶ ὕδωρ καὶ γῆν, αἰδία μὲν ὄντα,»

³. Ο Αριστοτέλης έχοντας υπόψη του όλο το συζγράμμα του Εμπεδοκλή Περί φύσεως λέει πως ο φιλόσοφος αυτός ουσιαστικά παραδέχονταν δύο αρχικά στοιχεία και όχι τέσσερα. Τη φωτιά και τα άλλα τρία (χώρα (γή), νερό και αέρας) τα εννοεί χρησιμοποιώντας τα σε αντίθετα της φωτιάς και τα παρουσιάζει σαν ένα στοιχείο. Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 3, 984 α 1κε. και Α 4, 985 α - 985 β.

⁴. Βλ. DK. Α 28 = Σιμπλ. φυσ. 25, 21. Αριστοτ. Περί χέν. 314 α 16-17. Σχετικά Βλ. Kirk-Raven, Presocratic, 329κε.

⁵. Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 10, 1075 β 3κε. Θεοφρ. φυσ. δοξ. Απ. 3. Ο Θεοφράστος αναφέρει την ίδια άποψη με τον Αριστοτέλη, ότι δηλαδή Ο Εμπεδοκλής μερικές φορές αποδίδει τη δραστική δύναμη στη Φιλότητα και Νείκος και μερικές φορές στην ίδια τη θέση των τεσσάρων στοιχείων. Βλ. Σχετικά Diels, Doxographi, 477. H. Ritter-L. Preller, Historia Philosophiae Graecae, Editio Octava, Quam Luravit Eduardus, Wellmann, Gotha 1898, 166 β.

⁶. DK. Β 12.

διαλυθεί τίποτα¹. Τα στοιχεία που υπάρχουν στον κόσμο είναι αμετάβλητα και τέλεια². Όλα τα πράγματα στον κόσμο δημιουργήθηκαν από αυτά. Η Φιλία και το Νείκος δίνουν τις δυνάμεις που χρειάζονται σ' αυτή τη δημιουργία. Ο κόσμος και όλα τα ζωντανά όντα δημιουργούνται από τα ίδια στοιχεία. Όμως η δημιουργία αυτή είναι μια μεγάλη κοσμική πορεία, που γίνεται σταδιακά και σε μια χρονική διάρκεια³.

Η κοσμοθεωρία αυτή του Εμπεδοκλή φαίνεται να είναι λίγο διαφορετική από τους προγενέστερους φυσικούς φιλοσόφους στην Ελληνική αρχαιότητα. Ξέρουμε ότι πριν από αυτόν, οι φιλόσοφοι (Θαλής, Αναξίμανδρος, Αναξίμενης και Ηράκλειτος) είχαν δεχτεί ο καθένας ότι η πρωταρχική ουσία από την οποία δημιουργήθηκε ο κόσμος είναι μια. Ο καθένας είχε ένα δικό του στοιχείο που συνδέει με την κοσμική πορεία. Όμως ο Εμπεδοκλής προσπαθεί να αναφέρει πιο σωστά και τα τέσσερα στοιχεία σαν αρχικά. Όμως η κίνηση ή η μεταφορά των πραγμάτων δεν συντελείται με τις δυνάμεις των στοιχείων αυτών. Τη δύναμη αυτή έβαλε σε δύο άλλα στοιχεία που τα ονόμασε Φιλία και Νείκος και βρίσκονται μέσα στα πράγματα. Η κοσμική πορεία της εξέλιξης έγινε με τη ανάμιξη των τεσσάρων στοιχείων και την επίδραση των δυο αυτών δυνάμεων.

Η προσπάθεια του Εμπεδοκλή σημαίνει πάλι την μεταμόρφωση του υλισμού που αμφισβήτησαν οι Ελεάτες φιλόσοφοι. Η αποδοχή των αισθητηριακών αντιλήψεων επιβεβαιώνει πάλι την αξία της εμπειρίας στην Ελληνική φιλοσοφία. Εναντίον της αμφισβήτησης των αισθητηριακών δεδομένων από τον Ηράκλειτο, ο Εμπεδοκλής αναφέρει μια πλήρη ανάλυση της αντίληψης και συμπεραίνει ότι

1. DK. B 8.

2. Βλ. Αριστοτ. Περί γεν-φθορ. B 1, 329 b 1. Βλ. και Burnet, Early Greek Philosophy, 230. Guthrie, Greek Philosophy, 51.

3. Ο Αριστοτέλης και άλλοι αναφέρουν τις ιδέες του Εμπεδοκλή για την εξέλιξη των ζώων στα έργα τους. Βλ. DK. B 57 = Αριστοτ. Περί Ουρ. Γ 2, 300 b 30. και Σιμπλ. Περί Ουρ. 587. 1κε. DK. A 72 = Αέτ. V. 19. 5. DK. B 61 = Αίλιαν Περί Φύσ. Ζώων. XVI. 29. Βλ. σχετικά Kirk-Raven, Presocratic, 336κε.

η γνώση δημιουργείται με την αντίληψη¹. Λέει ότι η αντίληψη οφείλεται στα στοιχεία του σωματός που αντιλαμβανόμαστε και αυτό γίνεται στη συνάντηση των σωματικών στοιχείων με τα ίδια εξωτερικά στοιχεία. Γράφει ο Αριστοτέλης τα εξής: «ή δὲ γνώσις τοῦ ὁμοίου πᾶσι ὁμοίωι, ἵναίηι μὲν γὰρ, φησί, γαίαν ὀπώπασμεν, ὕδατι δ' ὕδαρ, αἰθέρι δ' αἰθέρα δῖον»²

Η αποδοχή των αντιλήψεων βεβαιώνει την εμπειρική βάση της γνώσης στη φιλοσοφία του Εμπεδοκλή. Παρουσιάζοντας μια φυσική φιλοσοφική σκέψη πετυχαίνει να αποκαταστήσει το κύρος του φυσικού κόσμου πολλαπλής πραγματικότητας. Ο κόσμος του δεν είχε καμία αρχή και κανένα τέλος. Η άποψη αυτή παρουσιάζεται με μια ιδιαίτερη εξήγηση, δηλαδή ο κόσμος ακολουθεί μια συνεχώς επανερχόμενη κυκλική πορεία με διαδοχική εναλλαγή ενότητας και πολλαπλότητας³.

(B). Ο ΑΝΑΞΑΓΟΡΑΣ

Ακολουθεί ο Αναξαγόρας⁴, ο πρώτος φιλόσοφος που γνώρισε την Ιωνική φιλοσοφία στους Αθηναίους. Ο διανοητής αυτός έχει σημαντικές απόψεις για το

1. Βλ. DK. A 86 = Θεόδωρ. Περί Αΐαθ 9. Βλ. και στο Kirk-Raven, Presocratic, 344.

2. DK. B 109 = Αριστοτ. Μεταφ. B 4, 1000 b 5κε. Σχετικά Βλ. Kirk-Raven, Presocratic, 343.

3. Βλ. Βέικος, Προσωκρατικοί, 182. Για την κυκλική πορεία του κόσμου του Εμπεδοκλή Βλ. DK. B 17.

4. Για τον Αναξαγόρα εκτός από τα σχετικά κεφάλαια στα κύρια βιβλία για την Προσωκρατική φιλοσοφία, υπάρχουν σημαντικές μελέτες όπως του A. L. Peak, "Anaxagoras and the Parts", CQ 20 (1926), 57-62. του ιδίου "Anaxagoras Predication as a Problem in Physics", CQ 25 (1931), 27-37. F. M. Cornford, "Anaxagoras Theory of Matter", CQ 24 (1930), 14-30, 83-95. και στο Furley-Allen, Studies II, 275-324. G. Vlastos, "The Physical Theory of Anaxagoras", Ph. Rev. 59 (1950) 31-57. στο Furley-Allen, Studies II, 323-353. Charles Mugler "Le Probleme D'Anaxagore," REGr. 69

θέμα μας, καθώς αυτός πρώτος έκανε διάκριση μεταξύ της ύλης και του πνεύματος. Ο Αναξαγόρας όμως δεν υποστήριξε ότι πρέπει να υπάρχει κινούσα αιτία χωριστά από την κινούμενη ύλη, ούτε πώς ό,τι δεν είναι ύλη, πρέπει να είναι πνεύμα¹. Το πνεύμα ή ο νους αναφέρεται ότι είναι η αιτία των πάντων.

«Νοῦν δὴ αὖ εἰπὼν ἐνεῖναι, καθόπερ ἐν τοῖς ζώοις, καὶ ἐν τῇ φύσει τὸν αἶπαν τοῦ κόσμου»²

«Ἀναξαγόρας τε γὰρ μηχανῇ χρῆται τῷ νῷ πρὸς τὴν κοσμοποιίαν, καὶ ὅταν ἀπορήσῃ διὰ τίν' αἰτίαν ἐξ ἀνάγκης ἐστί, τότε παρέλκει αὐτόν, ἐν δὲ τοῖς ἄλλοις πάντα μᾶλλον αἰτᾶται τῶν γιννομένων ἢ νοῦν,»³

Ο νους αυτός δεν είναι υθικός, αλλά δίνει κίνηση σε όλα τα άλλα πράγματα⁴. Υποστηρίζει ότι ο νους δίνει την αρχική κίνηση στον φυσικό κόσμο, επίσης ο κόσμος σχεδιάζεται από το νου. Όμως ο νους δεν είναι κάποιο μέρος της φύσης

(1956), 314-376. R. Mathewson, "Aristotle and Anaxagoras: An Examination of F.M. Cornfords Interpretation", CQ NS. 8 (1958), 67-81. Colin Strang, "The Physical Theory of Anaxagoras", Archiv für Geschichte der Philosophie (AGP) 45 (1963) 101-118. Michael Stokes, "On Anaxagoras", AGP 47 (1965), 1-19. J. E. Raven, The Basis of Anaxagoras' Cosmology, CQ. NS 4 (1954), 123-37. M. E. Reesor, "The Meaning of Anaxagoras", CP 55 (1960), 1-18. του ιδίου "The Problem of Anaxagoras", CP 58 (1963), 29-33. Βλ. τη βιβλιογραφία για τον Αναξαγόρα στο Δευκαλίων, τομ. 11 (1974), 402-3.

¹. Βλ. Guthrie, Greek Philosophers, 55. Ελλην. Μεταφ. Έλληνες Φιλόσοφοι, 60.

². Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 3, 984 b 15κε. Ο Guthrie (Greek Philosophy II, 274) υποστηρίζει ότι ύστερα από την πρώτη κίνηση, ο νους αρχίζει να χωρίζεται από τα κινούμενα (ύλη) πράγματα. «Ἀναξαγόρας ἔπει ἤρξατο ὁ νοῦς κινεῖν, ἀπὸ τοῦ κινουμένου παντὸς ἀπεκρίνετο» Βλ. DK. B 13= (Σιμπλ. φυσ. 300, 27. Αριστοτ. φυσ. Β 2, 194 α 20.) Επίσης W. A. Heidel, "On Certain Fragments of the Presocratics", Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences [PAAAS], (1913), 731. Burnet, Early Greek Philosophy, 260. Kirk-Raven, Presocratic, 373.

³. Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 4. 985 α 18. και Πλάτ. Phaed 97 b 8.

⁴. Βλ. Αριστοτ. φυσ. θ 5, 256 b 24. και DK. B 12. Guthrie, Greek Philosophy II, 273κε.

ούτε κάποια δημιουργία από αυτήν¹. Έχει εντελώς διαφορετική φύση και παραμένει πια πέρα από την υθικότητα του κόσμου. Δηλαδή ο νους δεν συνδέεται με τη ύλη του κόσμου όπως τα αήθη πράγματα. «λέγει δὲ σαφῶς, ὅτι ἔν παντί παντός μοῖρα ἕνεστα πλὴν νοῦ, ἔσαν οἷσι δὲ καὶ νοῦς ἔν»²

Σύμφωνα με τον Αναξαγόρα ο νους είναι άπειρος και αυτοκυβερνάται, έχει γνώση για τα πάντα και συγκρατεί όλη την κυκλική πορεία του κόσμου.

«τὰ μὲν ἄλλα παντός μοῖραν μετέχει, νοῦς δὲ ἔσαν ἄπειρον καὶ αὐτοκρατὲς καὶ μέμικτοι οὐδενὶ χρήματα, ἄλλα μόνος αὐτὸς ἐπ' ἑωυτοῦ ἔσαν..... ἔσα γὰρ λεπτότατόν τε πάντων χρημάτων καὶ καθαρώτατον, καὶ γνώμην γε περὶ παντός πᾶσαν ἴσχει καὶ ἰσχύει μέγιστον ἴ.... καὶ ὅσα γε ψυχὴν ἔχει καὶ τὰ μείζω καὶ τὰ ἐλάσσω πάντων νοῦς κρατεῖ»³

Μιλώντας για την φυσική πραγματικότητα ο Αναξαγόρας ρέει ότι οι υθικές αρχές είναι άπειρες. Όμως η αιτία της κίνησης και της χένεσης των πραγμάτων είναι ο μοναδικός νους. Η άποψη αυτή του Αναξαγόρα μας οδηγεί να υποθέσουμε δύο αρχές του κόσμου, δηλαδή, την υθική ουσία και την κινητική ή δημιουργική δύναμη, το νου.

«ὁ Ἄναξαγόρας τὸς μὲν ὑλικὰς ἀρχὰς ἀπείρους ποιεῖν, τὴν δὲ τῆς κινήσεως καὶ τῆς γενέσεως αἰτίαν μίαν τὸν νοῦν· εἰ δὲ τις τὴν μίξιν τῶν ἀπάντων ὑπολόβοι μίαν εἶναι φύσιν ὁρίστον καὶ κατ' εἶδος καὶ κατὰ μέγεθος,

¹. Σύμφωνα με τον Βέικο ο νους του Αναξαγόρα είναι μια καθαρή μορφή ύλης. Όμως διαφέρει με τη ύλη, γιατί είναι μόνος με τον εαυτό του. Και επενεργεί πάνω σε άλλα υθικά πράγματα. Όμως τίποτα δεν μπορεί να επενεργεί πάνω σ'αυτόν. Βλ. Προσωκρατικοί, 195.

². DK. B 11= Σιμπλ. φυσ. 164. 22. και Άριστοτ. φυσ. A 4, 187 α 32. και Cherniss, "Effects of Presocratic", Furley-Allen, Studies I, 24. Guthrie, Greek Philosophy, II, 286. Kirk-Raven, Presocratic, 376.

³. Βλ. DK. B 12 = Σιμπλ. φυσ. 164. 24 και 156. 13.Βλ. και Kirk-Raven, Presocratic, 372κε. Guthrie, Έλληνες Φιλόσοφοι, 60.

συμβαίνει δύο τὰς ὁρχὰς οὐτὸν λέγειν τὴν τε τοῦ ἀπειροῦ φύσιν καὶ τὸν νοῦν»¹

Από την ἀλήθη πλευρά ἴσχει ὅτι τα υπόλοιπα πράγματα ἔχουν συμμετοχή σε ὅλα τα πράγματα. «τὰ μὲν ἄλλα παντὸς μοῖραν μετέχει»² Μόνο ο νους εξαιρείται από αυτήν τη συμμετοχή, δηλαδή ο νους υπάρχει ἔξω από το μίγμα αυτό. «ἐν παντί παντὸς μοῖρα ἔνεσα ἡλὴν νοῦ»³

Σύμφωνα με τη θεωρία του Αναξαγόρα «ἐν παντί παντὸς μοῖρα» συμπεραίνουμε ὅτι στη μεταβολή των πραγμάτων υπάρχει καὶ ἡ δυνατότητα να μετέχει κάθε πράγμα σε ὅλα τα ἄλλα πράγματα⁴. Γιατί κάθε πράγμα μετέχει στα μέρη των πάντων. Ὅμως ἡ ἀρχὴ αὐτῶν των πάντων καὶ ἡ καταστροφή τους κανονίζονται ἀπὸ το νοῦ⁵. Ο νους ξέρει τὰ πάντα. «καὶ γνώμην γε περὶ παντὸς»⁶. Αυτό σημαίνει ὅτι ἡ γνώση για τὸν κόσμο οφείλεται στο νοῦ. Με τις ἀδυναμίες των αἰσθήσεων ἴσχει ὅτι δεν μπορούμε να φθάσουμε στην πραγματικότητα. «ὡς ἀσθενεῖς διαβάλλων τὰς αἰσθήσεις ὑπ' ἀφουρότητας αὐτῶν, (τῶν αἰσθησέων) φησὶν, οὐ δυνατοὶ ἔσμεν κρίνειν τὸ ἀληθές»,⁷

Σύμφωνα με τὸν Αναξαγόρα, ὁ φυσικὸς κόσμος εἶναι μόνο μια σκοτεινὴ ὄψη. «ὅμοι γὰρ τῶν ὀδηλῶν τὰ φαινόμενα»,⁸ Ὁ Αναξαγόρας σαν φυσικὸς

1. Βλ. DK. A 41 = Σιμπλ. φυσ. 27. 2. (θεόφρ. φυσ. δόξ. Ap. 4. Diels, Doxographi, 478.)

2. Βλ. DK. B 12 = Σιμπλ. φυσ. 164. 24. καὶ ἐπίσης DK. B 6: «πάντα παντὸς μοῖραν μετέχει». Ἐπίσης Βλ. Guthrie, Greek Philosophy II, 282κz.

3. Βλ. DK. B 11 = Σιμπλ. φυσ. 164. 22. καὶ Guthrie, Greek Philosophy II, 274.

4. Βλ. Ἀριστοτ. φυσ. 187 b 1: «διὸ φασὶ πᾶν ἐν παντί μεμῖχθαι, διὸ πᾶν ἐκ παντὸς ἑῶρων γινώμενον».

5. Βλ. DK. B 12 = Σιμπλ. φυσ. 164. 24. καὶ 156. 13. DK. B 13 = Σιμπλ. φυσ. 300. 31. Ἐπίσης Ἀριστοτ. φυσ. B 2, 194 a 20.

6. Βλ. DK. B 12. καὶ Σιμπλ. Περὶ Οὐρ. 608. 27-31. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει μια στενὴ σχέση μεταξύ τῆς γνώσης καὶ τῆς δυνάμης τοῦ νοῦ. Βλ. Περὶ Ψυχ. 429 a 19. Σχετικὰ Βλ. Guthrie, Greek Philosophy II, 273 καὶ 318κz.

7. Βλ. DK. B 21 = Σέξτ. Μαθημ. VII, 90.

8. Βλ. DK. B 21 α = Σέξτ. Μαθημ. II. 140. κατὰ τις ἐξηγήσεις των αἰσθητηριακῶν ἀντιλήψεων Βλ. DK. A 92 = θεόφρ. Περὶ αἰσθ. 27κz.

φιλόσοφος ή σαν πλουραλιστής έπρεπε να επιβεβαιώσει το κύρος της αισθητηριακής αντίληψης. Όμως στη φιλοσοφία του ο νους κράτησε πιο σημαντική θέση από τις αισθήσεις στη δημιουργία της γνώσης. Ο Αναξαγόρας ξεκίνησε από το δόγμα, πως ο νους είναι η κινητική αρχή όλου του κόσμου, όμως δεν παραδεχόταν ότι η αρχή αυτή είναι υπερφυσική ή εξωκοσμική. Δίδασκε ότι είναι συνδεδεμένη με την ύλη, ξεχώρισε μόνο ότι είναι το κινητικό αίτιο σ' όλη τη φύση του κόσμου. Ο χαρακτηρισμός αυτός του νου δεν δείχνει κάποια έννοια της αρχής των μεταφυσικών απόψεων. Δεν παραδεχόταν κάποια θεότητα με την έννοια του νου, εννοεί μόνο πως ο νους αποτελείται από ένα στοιχείο, όχι όμως ότι είναι ολότετα ανεξάρτητο από την ύλη. Η ύλη δεν είναι κάτι το νεκρό, είναι οργανωμένη από το νου. Αρνούνται την αυτόματη μηχανική και κινητική αντίληψη του κόσμου και ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε από το χάος ή το μη-ον, διατύπωσε την υλιστική κοσμοθεωρία, που θεμελιωνόταν σε τέσσερα στοιχεία. Με βάση την άποψη αυτή τον αναγνωρίζουμε ως υλιστή φιλόσοφο στην προσωκρατική φιλοσοφία.

(Γ) Ο ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΤΗΣ.

Ο Διογένης Απολλωνιάτης είναι φυσικός φιλόσοφος και σύγχρονος του Αναξαγόρα¹. Θεωρεί ότι η υλική ουσία του κόσμου είναι άπειρος και αιώνιος αέρας. «τὴν δὲ πᾶν πᾶντος φύσιν ἄερα καὶ οὕτως φησὶν ἄπειρον εἶναι καὶ αἰδίον»². Ο Διογένης πίστευε ότι όλα τα πράγματα στον κόσμο διαφοροποιήθηκαν από μια αρχική ουσία.

¹. Βλ. Διόγ. Α. ΙΧ. 57. και DK. Α 3 = Λεξ. Στεφαν. 106. 13, όπου αναφέρει ότι ο Διογένης είναι φυσικός φιλόσοφος.

². Βλ. DK. Α 5 = Σιμπλ. φυσ. 25. 1.(θεόφρ. φυσ. δοξ. Απ. 2.)

«τὸ μὲν ξύμπαν εἶπεν πάντα τὰ ὄντα ἄπὸ τοῦ αὐτοῦ ἑτεροιοῦσθαι καὶ τὸ αὐτὸ εἶναι»¹.

Σύμφωνα με τη γνώμη του Διογένη υπάρχουν αναρίθμητοι κόσμοι και το άπειρο κενό. Ο αέρας δημιουργεί όσα αυτά με πύκνωση και αραιώση. Δέχεται ότι τίποτα δεν μπορεί να δημιουργηθεί από το μη-ον ούτε η καταστροφή να φτάσει στο μη-ον.

«ἐδόκει δὲ αὐτῷ τάδε, στοιχείον εἶναι τὸν ἀέρα, κόσμους ἀπείρους καὶ κενὸν ἄπειρον· τὸν τε ἀέρα πικνουμενον καὶ ἀραιούμενον γεννητικὸν εἶναι τῶν κόσμων, οὐδὲν ἕκ τοῦ μὴ ὄντος γίνεσθαι οὐδὲ εἰς τὸ μὴ ὄν φθείρεσθαι»².

Ο ίδιος δέχεται ότι ο κόσμος σχεδιάζεται από ένα θεϊκό πνεύμα με τον καλύτερο τρόπο³. Όμως ο αέρας είναι η ουσία όθων των ζωντανών όντων. Είναι και η αρχική ουσία της ψυχής και της νόησης.

«ἔτι δὲ πρὸς τούτοις καὶ τάδε μεγάλα σημεῖα, ἄνθρωποι γὰρ καὶ τὰ ἄλλα ζῶα ὀνοπνέοντα ζῶει τῷ ἀέρι, καὶ τοῦτο αὐτοῖς καὶ ψυχὴ ἔσται καὶ νόησις»⁴

Θεωρεί ότι δεν υπάρχει τίποτα που δεν έχει ένα μέρος από τον αέρα.

«οὐδὲ ἓν ὃ τι μὴ μετέχει τούτου· μετέχει δὲ οὐδὲ ἓν ὁμοίως τὸ ἕτερον τῷ ἑτέρῳ ἀλλὰ πολλοὶ τρόποι καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀέρος καὶ τῆς νοησιός εἶναι»⁵.

Ο κόσμος του Διογένη βρίσκεται πάντα σε κίνηση, τα σώματα όσα δημιουργούνται με την πύκνωση και την αραιώση του αέρα και αποτελούν την κίνηση.

«Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης ἀέρα ὑφίσταται στοιχείον κινεῖσθαι δὲ τὰ πάντα ἀπείρους τε εἶναι τοὺς κόσμους, κοσμοποιεῖ δὲ οὕτως ὅτι τοῦ παντός

1. DK. B 2 = Σιμηλ. φυσ. 151. 31.

2. DK. A 1 = Διόγ. Α. IX. 57.

3. DK. B 3 = Σιμηλ. φυσ. 152. 13 Βλ. και Kirk-Reven, Presocratic, 433.

4. DK. B 4 = Σιμηλ. φυσ. 152. 18.

5. DK. B 5 = Σιμηλ. φυσ. 152.22.

κινουμένου, καὶ ἦι μὲν ἀραιοῦ ἦι δὲ πυκνοῦ γινομένου, ὅπου συνεκρίθησεν τὸ πυκνὸν συστροφῆι (τὴν γῆν) ποιῆσαι καὶ οὕτως τὰ λοιπὰ κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον, τὰ (δὲ) κουφότατα τὴν ἄνω τάξιν λαβόντα τὸν ἥλιον ἀποτελέσαι»¹.

Ο αέρας λειτουργεῖ σαν εξωτερικὴ δύναμη, που διαπερνά και ελέγχει ὅλη την κατασκευὴ του κόσμου.

Συμπερασματικά, ἡ κοσμολογία του Διοχένη αναφέρεται σ' ἓνα φυσικὸ μονισμό που δεν εἶναι κάτι καινούργιο σε σχέση τους προκατόχους του. Ειδικά δυσκολευόμαστε να χωρίσουμε τις ἀπόψεις του ἀπὸ τα κοσμολογικὰ συστήματα του Εμπεδοκλή, του Αναξιμένη και του Αναξαγόρα, καθώς επίσης και ἀπὸ τους ατομικούς φιλοσόφους. Ἡ κοσμολογικὴ θεωρία του τελικά εἶχε φτάσει σε ἓνα θεϊκὸ ἐπίπεδο,² λέγοντας πως ο αέρας εἶναι ζωτικὴ ἀρχὴ του κόσμου, ἡ διανοητικὴ και θεϊκὴ οὐσία που διαπερνά και διακοσμεῖ κατὰ τον καλύτερο τρόπο ὅλα τα πράγματα³.

Σαν ἓνας φυσικός μονιστής ο Διοχένης ὀφείλε να επιβεβαιώσει το κύρος της αισθητηριακῆς αντίληψης ως τον καλύτερο τρόπο της γνώσης για τον εμπειρικό κόσμο. Ὅμως σύμφωνα με τὴν κοσμολογικὴ θεωρία του δεν μπορούσε να το δεχτεῖ, γιατί ἡ ἀρχικὴ του οὐσία κράτησε μιὰ διανοητικὴ θεϊκὴ μορφή που σχεδιάζει τον κόσμο. Ὅμως τὴν φιλοσοφία του εἶναι δυνατόν να τὴν δεχτούμε σαν ἓνα στάδιο τῆς μεταμόρφωσης τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας στην Ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα.

1. DK. A 6 = Πλούτ. Στρωμ. 12. Diels, *Doxographi*, 583. Kirk-Raven, *Presocratic*, 438.

2. Βλ. Guthrie, *Greek Philosophy II*, 368. Jaeger, *Die Theologie*, 166.

3. Βλ. Βέικος, *Προσωκρατικοί*, 211. και Guthrie, *Greek Philosophy II*, 368κς.

2. ΟΙ ΑΤΟΜΙΚΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ.

Ο ΛΕΥΚΙΠΠΟΣ ΚΑΙ Ο ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ¹: Η ΥΛΙΚΗ ΣΥΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΤΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ.

Είναι δύσκολο να πούμε ότι η φιλοσοφική σχολή των Μιλησίων φιλοσόφων τελειώνει με τον Αναξίμανη. Έχουμε μαρτυρίες ότι αυτός που έδωσε μια πλήρη απάντηση στο πρόβλημα του Θαλή ήταν ίσως ένας από τους Μιλησίους. Αυτός ήταν ο Λεύκιππος². Οι ιστορικές μαρτυρίες χι' αυτόν το

¹. Για τον Λεύκιππο και τον Δημόκριτο βλ. τα σχετικά κεφάλαια στα βασικά έργα για τους προσωκρατικούς φιλοσόφους. Συγκεκριμένα βλ. Von Fritz, Philosophie und sprachlicher Ausdruck bei Demokrit, Plato und Aristoteles, Darmstadt 1966 (1938¹, N. York). D. J. Furley, Two Studies in the Greek Atomists, Princeton 1967. του ιδίου "The Atomists' Reply to the Eleatics" στο Mourelatos, Presocratics, 504-526. H. de Lee, "Democritus and Leucippus: Two notes on Ancient Atomism", L'Antiquite Classique 37 (1968), 620. 33. Luria Soloman, Demokrit, Leningrad 1970. G. Vlastos, "Ethics and Physics in Democritus", PR 54 (1945), 578-92. και 55 (1946), 53-64. και στο Furley-Allen, Studies II, 381-408. Helene Weiss, "Democritus Theory of Cognition" CQ 32 (1938), 47-56. βλ. και βιβλιογραφία στο Δευκαλίων, τμ. 11 (1974), 403-405.

². Ο Θεόφρατος λέει ότι ο Λεύκιππος είναι Ελεάτης ή Μιλήσιος. βλ. DK. A 8 = Θεόφρ. Φυσ. Θαξ. An. 8. (Diels, Doxographi, 483. Ritter-Preller, Philosophiae Graecae, 185). Ο Διοχένης γράφει ότι ο Λεύκιππος είναι Ελεάτης ή Αβδηρίτης. «Λεύκιππος Ἐλεάτης, ὡς δέ πᾶς, Ἀβδηρίτης, κατ' ἐνίους δὲ Μήλιος· οὗτος ἤκουσε Ζήνωνος» βλ. DK. A 1 = Διοχ. A. IX. 30. Όταν ο Burnet (Early Greek Philosophy, 330.) αναφέρει τη δυσκολία των μαρτυριών για την καταγωγή του Λευκίππου, υποστηρίζει ότι αυτός μπορεί να είχε γεννηθεί στα Ἄβδηρα ή στη Μίλητο. Ο Βέικος (Προσωκρατικοί, 212) λέει ότι πιο πιθανή είναι τη Μίλητος.

φιλόσοφο είναι αντιφατικές. Μερικοί σχολιαστές πιστεύουν ότι δεν υπήρξε φιλόσοφος με το όνομα Λεύκιππος¹. Ο Επίκουρος και ο Έρμαρχος είναι αυτοί που δεν αναφέρουν το όνομα του Λευκίππου ως ιστορικό πρόσωπο². Όμως ο Αριστοτέλης στην έρευνα των προκατοχών του σημειώνει το όνομα του Λευκίππου ως ιστορικό πρόσωπο, και τον δέχεται ως εισηγητή του ατομισμού. Ο Θεοφράστος είχε επιβεβαιώσει την άποψη του Αριστοτέλη³. Οι μαρτυρίες αυτές αναφέρουν ότι ο Λεύκιππος ήταν ο πρώτος φιλόσοφος του ατομισμού, ο Δημόκριτος όμως είχε πιο μεγάλη συμβοή στην καθιέρωση της ατομικής θεωρίας⁴. Το πρόβλημα που έχουμε εδώ είναι η δυσκολία να διακρίνουμε τους

¹. Βλ. E. Rohde, Kleine Schriften, Tübingen, Leipzig 1901, 194κε. Zeller-Nestle, Philosophie der Griechen, I, 1040κε. Αυτοί αμφισβητούν την ύπαρξη του Λευκίππου σαν ιστορικού προσώπου. Βλ. και Βέικος, Προσωκρατικοί, 212.

². Βλ. DK. A 2 = Διογ. Λ. X. 13. (Ritter-Preller, Philosophiae Graecae, 185 b) λέει ότι εξής: «ἀλλ' οὐδὲ Λεύκιππὸν πᾶσι γεγενῆσθαι φησι φιλόσοφον οὔτε αὐτὸς οὔτε Ἑρμαρχος, ὃν ἔμοι φασὶ (καὶ Ἀπολλόδωρος ὁ Ἐπικούρειος) διδάσκαλον Δημοκρίτου γεγενῆσθαι». Βλ. επίσης Kirk-Raven, Presocratic, 400. Burnet, Early Greek Philosophy, 330. Guthrie, Greek Philosophy II, 383. και Βέικος, Προσωκρατικοί, 212.

³. Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 4, 985 b 4κε. : «Λεύκιππος δὲ καὶ ὁ ἐταῖρος αὐτοῦ Δημόκριτος...» Βλ. και Αριστοτ. Περὶ χεν. φθωρ. Α 8, 325 α 2. DK. Α 8 = Συμπλ. φυσ. 28.

⁴. Ο Θεοφράστος, που υιοθέτησε τα πιο πολλά στοιχεία της φιλοσοφίας του από τον Λεύκιππο (και τον Αναξαγόρα), λέει ότι ο Λεύκιππος ήταν αρχαιότερος από τον Δημόκριτο. Επίσης ο Διογένης Απολλωνιάτης λέει ότι ο ίδιος πήρε μερικές ιδέες του από τον Αναξαγόρα και τον Λεύκιππο. Βλ. DK. Α 5 = Συμπλ. φυσ. 25.1 (Diels, Doxographi, 477, Θεόφρ. φυσ. δοξ. Απ. 2). Σύμφωνα με τις πληροφορίες του Κικέρωνα (DK. Α 11 = Κικέρων. Ακαδ. II. 37, 118), ο Λεύκιππος είναι ο πρώτος που παρουσίασε τα άτομα και το κενό, που δέχεται και ο Δημόκριτος αρχότερα. Ο Θεόφραστος συμφωνεί [DK. Α 8 = Συμπλ. φυσ. 28. 4 (Θεόφρ. φυσ.δοξ. Απ. 8. Diels, Doxographi, 483)] ότι ο Λεύκιππος είχε σχέσεις με τη φιλοσοφία του Παρμενίδη. Βλ. και Kirk-Raven, Presocratic, 402κε. Burnet, Early Greek Philosophy, 330κε. και Βέικος, Προσωκρατικοί, 212.

⁴. Βλ. Kirk-Raven, Presocratic, 402κε. C. Bailey, The Greek Atomists and Epicurus, Oxford 1928, 81. R. Brumbaugh, The Philosophers of Greece, George Allen & Unwin

δύο φιλοσόφους¹. Όμως η διδασκαλία της ατομικής θεωρίας ανήκει περισσότερο στον Δημόκριτο².

Η διδασκαλία των ατομικών φιλοσόφων κατέχει, στα πλαίσια της προσωκρατικής φιλοσοφίας, μια ξεχωριστή θέση, γιατί οι σκέψεις τους απομακρύνονται αισθητά από τις οντολογικές, τις πολιτικές και τις θρησκευτικές παραδόσεις, που ήταν ριζωμένες στην εποχή εκείνη.

Ο ατομισμός μπορούμε να πούμε ότι είναι μια πετυχημένη απάντηση στο πρόβλημα της πραγματικότητας του κόσμου. Στη διαμόρφωση της, η σκέψη αυτή δέχτηκε επιδράσεις από τους προγενέστερους φιλοσόφους. Οι πληροφορίες επιβεβαιώνουν ότι ο εισηγητής του ατομισμού, ο Λεύκιππος, είχε σχέσεις με τη φιλοσοφία του Παρμενίδη και του Ξενοφάνη:

«Λεύκιππος.....καιωνήσας Παρμενίδη της φιλοσοφίας ου την αὐτὴν ἐβόδισε Παρμενίδη και Ξενοφάνει περι πῶν ὄντων ὑδόν, ἀλλ' ὡς δοκεὶ τὴν ἐναντίαν»³.

Όμως η σκέψη του Λεύκιππου για τον κόσμο είναι εντελώς διαφορετική από αυτούς⁴. Όσον αφορά τον Παρμενίδη και τον Ξενοφάνη είχαν προσπαθήσει να εξηγήσουν τον κόσμο με μια μοναδική ουσία. Είπαν ότι η ουσία αυτή είναι

Ltd, London 1966, 80. M. Cleve, The Giants of Presocratic Greek Philosophy, τμ. II, The Hague, Martinus Nijhoff, Netherlands 1969, 398.

1. Ο διαχωρισμός των δύο φιλοσόφων είναι δύσκολος. Οι μαρτυρίες μέσα τον θεωράστο αγνοούν τον Λεύκιππο. Μια προσπάθεια να περιγράψει χωριστά τις ιδέες των δύο φιλοσόφων φαίνεται στο Diels-Kranz, Die Fragmente der Vorsokratiker Griechisch στα κεφάλαια 67, 68. Ο Bailey, (Greek Atomists) έχει ήδη προπαθήσει να χωρίσει τους δύο φιλοσόφους. Σχετικά Βλ. J. B. Wilbur-J. H. Allen, The World of the Greek Philosophers, Prometheus Books, N, York 1979, 186κε.

2. Βλ. Fritz K. Von, Sprachlicher Ausdruck, 21. Επίσης, Kirk-Raven, Presocratics, 404κε. και Α. Γιανναράς, Αρχαίοι Ατομικοί Φιλόσοφοι, Αθήνα 1976. 38.

3. Βλ. DK. A 8 = Σιμπλ. Φυσ. 28. 4 [θεόφρ. Φυσ. δοξ. Απ. 8 (Diels, Doxographi, 483)]

4. Το αποσπάσμα λέει ότι ο Λεύκιππος δέχτηκε επιδράσεις από τη φιλοσοφία του Παρμενίδη, κοιτάζει όμως αντίθετα από αυτόν. Για περισσότερες πληροφορίες Βλ. και Ritter-Preller, Philosophiae Graecae, 185 και Kirk-Raven, Presocratic, 400.

«ἀκίνητον, καὶ ἀγένητον καὶ πεπερασμένον».¹ Ενώ σύμφωνα με τον Λεύκιππο (και τον Δημόκριτο) η αρχική ουσία που δημιουργεί τα πάντα είναι απεριόριστη και μεταβλητή². Ο Λεύκιππος και ο Δημόκριτος ονόμασαν τα στοιχεία από τα οποία δημιουργήθηκε ο κόσμος ως το “πλήρες” και το “κενόν”. Το πλήρες είναι το “ον” και το κενό είναι το “μη-ον”.

«Λεύκιππος δὲ καὶ ὁ ἑταῖρος αὐτοῦ Δημόκριτος στοιχεῖα μὲν τὸ πλήρες καὶ τὸ κενὸν εἶναι φασί, (λέγοντες τὸ μὲν ὄν τὸ δὲ μὴ ὄν,) τούτων δὲ τὸ μὲν πλήρες καὶ στερεὸν τὸ ὄν, τὸ δὲ κενὸν τὸ μὴ ὄν»³

Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή το ον δηλώνει ότι είναι το άτομο και το μη-ον είναι το κενό,⁴ το οποίο είναι απαραίτητο για την ύπαρξη και την κίνηση των

1. Βλ. Σιμπλ. φυσ. 28. 4.(θεόφρ. φυσ. 60ξ. Απ. 8). για τον Παρμενίδη ειδικά Βλ. Απ. 8. 1. 22 = Σιμπλ. φυσ. 145, 23. Απ. 8 1. 26 = Σιμπλ. φυσ. 145. 27 και Απ. 8. 1. 42 = Σιμπλ. φυσ. 146. 15. Για τον Ξενοφάνη Βλ. DK. A 31 = Σιμπλ. φυσ. 22. 22 και DK. B 26 = Σιμπλ. φυσ. 23. 10.

2. Βλ. Αριστοτ. Περί Ουρ. 300 b 8 : «διὸ καὶ Λευκίππῳ καὶ Δημοκρίτῳ, τοῖς λέγουσιν ὅτι κινεῖσθαι τὰ πρῶτα σώματα ἐν τῷ κενῷ καὶ τῷ ἀπειρώ,». Αριστοτ. Μεταφ. Α 6, 1071 b 31-33: «Λεύκιππος καὶ Πλάτων' ὅτι γὰρ εἶναι κίνησιν» Αριστοτ. Μεταφ. Α 6, 1072 a 6-7: «καὶ αἱ ὅτι λέγοντες κίνησιν εἶναι ὡσπερ Λεύκιππος». Επίσης Βλ. Αριστοτ. φυσ. θ 1, 252 a 32 και Μεταφ. Α 4, 985 b 19κε. και Burnet, Early Greek Philosophy, 333, 340.

3. Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 4, 985 β 4κε. Ο Αριστοτέλης επαναλαμβάνει και σε άλλα έργα του την ερμηνεία των εννοιών πλήρες - κενόν και τις ταυτίζει όπως εδώ με το ον και το μη-ον των Ελεατών. φυσ. Α 5, 188 a 22-23. Περί χεν. φθορ. Α8, 326 a 9κε. Βλ. και Λουκρήτ. 1. 432. Διόγ. Α. Χ. 40. Πβ. Κύρκος, "Μεταφυσικός Υλισμός", στο Αρχαίος Υλισμός, 86. Guthrie, Greek Philosophy II, 394κε. Burnet, Early Greek Philosophy, 337κε. .

4. Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 4, 985 b 4κε. Επίσης Βλ. φυσ. 187 a 1κε. Α 5, 188 a 1κε. Περί Ουρ. Δ 2, 309 a 1κε. Βλ. Σχετικά Κύρκος, "Μεταφυσικός Υλισμός, στο Αρχαίος Υλισμός, 85 και σημ. 4. C. Bailey, Greek Atomists, 118. Zeller- Nestle, Philosophie Griechen, 12, 1054κε. Guthrie, Greek Philosophy II, 390κε. Οι ιστορικοί φιλόσοφοι δεν δέχτηκαν όμως το κενό ως μια ουσία. Όμως η αποδοχή του κενού σαν μια ουσία δημιουργεί προβλήματα στην ατομική φιλοσοφία. Θέλοντας να αποφύγει την δυσκολία αυτή ο Επίκουρος δήλωσε, ότι το κενό είναι μια επιμέρους ουσία που

ατόμων¹. Οι ατομικοί φιλόσοφοι υποθέτουν το μη-ον ως μια πραγματικότητα όπως το ον.

«...τὸ δὲν ἢ τὸ μηδὲν εἶναι, δὲν μὲν ὀνομάζων τὸ σῶμα, μηδὲν δὲ τὸ κενόν, ὡς καὶ τούτου φήσιν πλὴν καὶ ὑπόστασιν ἰδίαν ἔχοντος»².

Η προσπάθεια του Λεύκιππου και του Δημόκριτου ήταν να εξηγήσουν τον κόσμο με μια αρχική ουσία³. Στην ιστορία της φιλοσοφίας, όπως φαίνεται, μερικοί φιλόσοφοι είχαν την άποψη αυτή, δηλαδή πίστεψαν ότι η πραγματικότητα είναι μοναδική. Όμως δέχτηκαν ότι είναι αμετάβλητη. Σύμφωνα με αυτούς το κενό δεν μπορεί να υπάρχει. Χωρίς το κενό δεν μπορεί να υπάρχει ούτε η μεταβολή ούτε η πολλαπλότητα⁴. Η ατομική θεωρία όμως δηλώνει ότι η πραγματικότητα είναι πλουραλιστική. Το κενό (μη-ον) υπάρχει, γιατί πρέπει να υπάρχει, χρειάζονται για να δικαιολογηθεί η κίνηση των ατόμων⁵. Τα άτομα που κινούνται στο άπειρο κενό συνδέονται το ένα με το άλλο και αυτό οδηγεί στη

δεν μπορούμε να γνωρίσουμε με τις αισθήσεις. Βλ. Π. Π. Παναγιώτου, Οι Ίωνες Προσωκρατικοί Στοχαστές, Αθήνα 1988, 84κκ. J. M. Rist, Epicurus: An Introduction, Uni. Press, Cambridge, 1972.

¹. Βλ. Αριστοτ. Περί γεν. φθορ. 325 α 2-6, 23-32. (Diels, Doxographi, 483). και Kirk-Raven, Presocratic, 404.

². Βλ. Β 156 = Πλάτ. Κατὰ Κοῖτων, 4, 1108κκ. Βλ. σχετικά Burnet, Early Greek Philosophy, 333. και Ritter-Preller, Philosophiae Graecae, 194.

³. Βλ. Αριστοτ. Περί γεν. φθορ. Α 8, 324 b 35. και Ritter-Preller, Philosophiae Graecae 193. Burnet, Early Greek Philosophy, 334.

⁴. Βλ. Αριστοτ. Περί γεν. φθορ. Α 8, 325 α 2κκ. (Diels, Doxographi, 483). Kirk-Raven, Presocratics, 404. Wilber-Allen, Greek Philosophers, 187.

⁵. Βλ. Αριστοτ. Περί Ουρ. Γ 2, 300 b 8. Υποστηρίζει ότι ο Λεύκιππος και ο Δημόκριτος είπαν ότι τα αρχικά σώματα κινούνται στο άπειρο κενό. Η κίνηση αυτή χαρακτηρίζεται ως η φύση των ατόμων. «τίνα κίνησιν καὶ τίς ἢ κατὰ φύσιν...» Βλ. και Αριστοτ. για τον Δημόκριτ. στην Σιμπλ. Περί Ουρ. 295. 9. Αριστοτ. Περί Ψυχ. Α 2, 403 b 31. Αέτιος, Ι. 23. 3. DK. Α 6 = Αλέξανδρος Αφροδ. Εισ Μεταφ. 36. 21. Kirk-Raven, Presocratic, 416.

δημιουργία των πραγμάτων¹. Η καταστροφή αποδίδεται στον χωρισμό των ατόμων από αυτά τα δημιουργικά σώματα².

Σύμφωνα με τους ατομικούς φιλοσόφους τα άτομα είναι τα πιο απλά στοιχεία που μπορούν να υπάρχουν στον κόσμο. Αυτά δεν διαιρούνται, γιατί είναι τα πιο μικρά στοιχεία που δεν έχουν κενό μέσα τους. Είναι απειροελάχιστα σωματίδια, ομοχένη, συμπαγή, αδιάβρωτα από το κενό και αδιαίρετα³. Λένε οι

¹. Βλ. Αριστοτ. Περί Ουρ. Γ 4, 303 α 5: «φασί γὰρ (Λεύκιππος καὶ Δημόκριτος) εἶναι τὰ πρῶτα μεγέθη πλήθει μὲν ὄπαιρα μεγέθει δὲ ἀδιαίρετα, καὶ οὐτ' ἐξ ἑνὸς πολλὰ γίνεσθαι οὔτε ἐκ πολλῶν ἓν, ἀλλὰ τῇ τοῦτων συμπλοκῇ καὶ περιπαλάξει πάντα γεννᾶσθαι» Το απόσπασμα λέει ότι τα άτομα είναι άπειρα και αδιασπαστα, τα πολλα δεν δημιουργούνται από ένα ούτε ένα από πολλα. Όλα δημιουργούνται με τη συμπερίληξη και τον χωρισμό γύρω από τα αρχικά άτομα. DK. A 14 = Σιμπλ. Περί Ουρ. 242. 21: «κατὰ τὴν τῶν σχημάτων καὶ μεγεθῶν καὶ θέσεων καὶ τάξεων συμμετρίαν καὶ συμμένειν καὶ οὕτως τὴν τῶν συνθέτων γένεσιν ἀποτελεῖσθαι» Δηλαδή τα άτομα που έχουν διάφορα σχήματα, μεγέθη, θέσεις και τάξεις, κινούνται στο άπειρο κενό και με τη συμπερίληξή τους δημιουργούν τα πράγματα. Παράλληλα Βλ. και Αριστοτ. Περί γεν. Φθορ. Α 8, 325 α 2κε. και του ίδιου για τον Δημόκριτο στο Σιμπλ. Περί Ουρ. 295. 11. Βλ. σχετικά Kirk-Raven, Presocratic, 416κε. Clave, Greek Philosophy, 410κε.

². Βλ. Αριστοτ. Περί γεν. Φθορ. Α 8, 325 α 23: «ταῦτα δ' ἐν τῷ κενῷ φέρεσθαι (κενὸν γὰρ εἶναι), καὶ συνσταμένα μὲν γένεσιν παιεῖν, διαλυόμενα δὲ φθορᾶν». Βλ. Kirk-Raven, Presocratic, 404κε. και Burnet, Early Greek Philosophy, 334κε. και Furley, The Atomists Reply, 504-26.

³. Βλ. DK. A 8 = Σιμπλ. Φυσ. 28.4 (Θεόφρ. Φυσ. δοξ. Απ. 8. (Diels, Doxographi, 483): «...ὄπαιρα καὶ ὄει κινούμενα ὑπέθετο στοιχεῖα τὰς ἀτόμους καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς σχημάτων ὄπαιρον τὸ πλήθος διὰ τὸ μὴ ἐν μᾶλλον τοιοῦτον ἢ τοιοῦτον εἶναι καὶ γένεσιν καὶ μεταβολὴν ἀδιάλειπτον ἐν τοῖς οὔσι θεωρῶν». DK. A 14 = Σιμπλ. Περί Ουρ. 242. 18. Λέει ότι ο Λεύκιππος και ο Δημόκριτος δέχτηκαν ότι τα άτομα είναι αδιασπαστα επειδή δεν περιέχουν κενό. «ἀδιαίρετους ἐνόμιζον καὶ ἀπαθείς διὰ τὸ κενῶδες εἶναι καὶ ὁμοίρους τοῦ κενοῦ». Όμως σύμφωνα με τους Επικούρειους τα άτομα είναι αδιασπαστα εξ αιτίας της σκληρότητας. Βλ. DK. A 49 = Γαληνός Περί άρχ. Ἰπποκρ. Ι. 2: «πᾶς μὲν οὐτῶν ὑπὸ σκληρότητος ἄθραυστα, καθάπερ οἱ περὶ Ἐπίκουρον». Επίσης Βλ. και Αριστοτ. Μεταφ. Α4, 985 b 4, 13 και DK. A 37 = Σιμπλ. Περί Ουρ. 294. 33. Λουκρίτιος, Ι. 551-64. σχετικά Βλ. Βέικος, Προσωκρατικοί, 215. Rist, Epicurus, 44. Russell, Western

ερευνητές ότι τα άτομα αυτά δεν μπορούν να διαιρεθούν παραπέρα με κανέναν τρόπο¹.

Κατά τη γνώμη των ατομικών φιλοσόφων η πραγματική ουσία (άτομα) δε δημιουργείται από το τίποτα, υπάρχει στον κόσμο αιώνια, ούτε καταστρέφεται. Η διαφορά των πραγμάτων ανήκει στους διαφορετικούς χαρακτήρες των ατόμων, δηλαδή, το μέγεθος, το σχήμα, τη θέση και την τάξη².

Philosophy, 83. Stephen Makin, "The Indivisibility of the Atom", Fur Geschichte de Philosophie, 71 Berlin(1989), 126

¹. Σύμφωνα με τον Burnet (Early Greek Philosophy, 336) τα άτομα δεν διαιρούνται με φυσικό τρόπο, γιατί δεν περιέχουν το κενό. Όμως δεν είναι αδιαίρετα μαθηματικά. Όμως ο Guthrie (Greek Philosophy II, 396) υποστηρίζει ότι το άτομο είναι πιο μικρό ή μικρότατο επιμέρους στοιχείο της ύλης, που μπορεί να υπάρχει. Λέει επίσης ότι είναι αδιαίρετα όχι μόνο φυσικά αλλά και λογικά επίσης. Βλ. σχετικά J. Mau, Zum Problem des Infinitesimalen bei den Antiken Atomisten, Berlin 1954, 24-27. Furley, Two Studies, 97-107. Rist, Epicurus, 52-54. Σύμφωνα με τον Makin ο Δημόκριτος δεν είχε αναφέρει μια σαφή διάκριση μεταξύ της φυσικής και θεωρητικής αδιαιρετότητας. (Indivisibility of Atom, 127). Ο Sarabji έχει παρόμοια άποψη. Λέει ότι ούτε ο Λεύκιππος ούτε ο Δημόκριτος έχουν διακρίνει τη φυσική αδιαιρετότητα από τη θεωρητική αδιαιρετότητα. Όμως ο Επίκουρος έκανε μια τέτοια διάκριση. Ο Sarabji θεωρεί ότι οι σχολιαστές απέδωσαν τη διάκριση αυτή στους πρώιμους ατομικούς φιλοσόφους. Βλ. "Atoms and Time atoms" στο Infinity and Continuity in Ancient and Medieval Thought, (εκδ.) N. Kretzmann, Cornell Uni. Press, Ithaca and London 1982, 44. του ιδίου Time Creation and the Continuum, Cornell Uni. Pres, Ithaca and N.York 1983, 354-57. Επίσης βλ. του ιδίου "Aristotle and Oxford Philosophy" APQ, том. 6 (1969), 127-135, όπου αναφέρει τη σύγκρουση των δοξολογικών μαρτύρων για την αδιαιρετότητα του ατόμου. Σχετικά βλ. Makin, Indivisibility of Atom, 127.

². Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 4, 985 b 13κ. «και οὔτοι τὰς διαφορὰς αἰτίας τῶν ἄλλων εἶναι φασιν, τούτους μὲντοι τρεῖς εἶναι λέγουσι, σχήμα τε καὶ τάξιν καὶ θέσιν» Περὶ Οὐρ. Α 7, 275 b 30: «διώρισται μὲν γὰρ τοῖς σχήμασιν» στο φυσ. Γ 4, 203 b 1: «μεγέθει κατὰ μύρια καὶ σχήματι διαφέρων» Περὶ Οὐρ. Γ 4, 303 a 12: «ἐπεὶ διαφέρει τὰ σώματα σχήμασιν, ἄπειρα δὲ τὰ σχήματα.» Για τη φύση και τη δομή των ατόμων βλ. σχετικά Sambursky, Physical World, 105-131. Guthrie, Greek Philosophy, II, 392-93. Kirk-Raven, Presocratic, 406κ. Shibles, Greek Philosophy, 85κ. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του Αριστοτέλη (Μεταφ. Α 4, 985 b 13-16), τα άτομα διαφέρουν στο

Οι ατομικοί φιλόσοφοι πιστεύουν ότι υπάρχουν απεριόριστα αρχικά στοιχεία. Τα άλλα πράγματα δημιουργούνται από αυτά. Η διαφορά τους εμφανίζεται με τη φύση των ατόμων και τον τρόπο της σύνδεσης.

Είπαμε προηγουμένως ότι στην ιστορία της φιλοσοφίας οι πρώτοι Έλληνες φιλόσοφοι δέχονταν ότι η πραγματικότητα είναι μοναδική και ακίνητη¹. Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται με την άρνηση του κενού. Αν δεν υπάρχει κενό, τότε η κίνηση δεν μπορεί να υπάρχει, αφού δεν υπάρχει χώρος που να επιτρέπει την κίνηση. Από την άλλη μεριά, αν δεν υπάρχει κενό δεν μπορεί να διασπαστεί η μοναδική πραγματικότητα. Έτσι οι προγενέστεροι φιλόσοφοι έφτασαν στην άποψη ότι πηλοπλήθεια δεν μπορεί να υπάρχει. Όμως ο Λεύκιππος και ο Δημόκριτος πήραν τον αντίθετο δρόμο. Με την αποδοχή του κενού μπορούσαν να επιβεβαιώσουν τη δική τους πλουραλιστική άποψη. Ο Λεύκιππος και ο Δημόκριτος είπαν ότι το κενό είναι ένα μέρος της πραγματικότητας². Είναι και αυτό μια ολόκληρη και απεριόριστη ύπαρξη³.

Σύμφωνα με το Λεύκιππο και το Δημόκριτο, το άτομο και το κενό είναι οι αρχικές ουσίες των πραγμάτων, δηλαδή η αιτία του κόσμου⁴. Τα άτομα δεν

σχήμα, την τάξη και τη θέση τους. Όμως στο Περί γεν. φθορ. 314 α 21 λέει ότι τα άτομα διαφέρουν μόνο στο σχήμα. Ο Θεόφραστος γράφει ότι (Περί αίσθ. 60) ο Αριστοτέλης διακρίνει τα άτομα, στη Φυσική 203 b 12 και Περί ουρ. 303 α 14 κατά το μέγεθος.

¹. Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. A 4, 985 b 4κε. Ritter-Preller, Philosophiae Graecae, 192. και Burnet, Early Greek Philosophy, 337.

². Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. A 4, 985 b 5: «στοιχεία μὲν τὸ πλήρες καὶ τὸ κενὸν εἶναι φασί».

³. Βλ. DK. A 14 = Συμπλ. Περί Ουρ. 242. 18: «ἀπειρώτους εἶναι πῶι πλήθει τὸς ἀρχάς (ἄτομα καὶ τὸ κενόν)».

⁴. Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. A 4, 985 b 9: «αἴτια δὲ τῶν ὄντων ταῦτα. ὡς ἕλην» Εγνωσούσαν οι ατομικοί φιλόσοφοι ότι το πλήρες και το κενόν δηλ. τα άτομα είναι η αιτία των οντών. Για τον Επίκουρο βλ. Διόγ. Λ. X. 41. Σχετικά βλ. Κύρκος, "Μεταφυσικός Υλισμός", στο Αρχαίος Υλισμός, 90. Sambursky, Physical World, 109κε.

διαίρονται παρά πέρα, επειδή δεν περιέχουν το κενό.¹ Όμως τα δημιουργικά πράγματα υποβάλλονται σε διαίρεση, γιατί το κενό αναγκαστικά υπάρχει μέσα τους². Η δημιουργία των φυσικών σωμάτων είναι το αποτέλεσμα της σύνθεσης των αρχικών στοιχείων (τα άτομα και το κενό). Όμως η ενέργεια αυτή, σύμφωνα με τον Λεύκιππο δεν γίνεται τυχαία, τα πάντα γίνονται με κάποια αναγκαιότητα.

«οὐδὲν χρήμα μᾶτην γίνεται, ἀλλὰ πάντα ἐκ λόγου τε καὶ ὑπ' ἀνάγκης»³.

«πάντα τε κατ' ἀνάγκην γίνεσθαι, τῆς δίνης αἰτίας οὔσης τῆς γένεως πάντων, ἣν ἀνάγκην λέγει»⁴

¹. Βλ. DK. A 14 = Σιμπλ. Περὶ Οὐρ. 242. 18: «ἀδιαίρετους ἐνόμιζον καὶ ἀπαθείς διὰ τὸ ναστὸς εἶναι καὶ ὁμοίρους τοῦ κενοῦ». Όμως DK. A 13 = Σιμπλ. φυσ. 925. 13 λέει ὅτι «Λεύκιππος μὲν καὶ Δημόκριτος οὐ μόνον τὴν ἀπάθειαν αἰτίαν τοῖς πρώτοις σώμασι τοῦ μὴ διαιεῖσθαι, νομίζουσιν, ἀλλὰ καὶ τὸ μικρὸν καὶ ὁμερές». Τα άτομα εἶναι αδιαίρετα, γιατί εἶναι μικρά και δεν ἔχουν μέρη. Ο Επίκουρος ὅμως δεν σκέφτεται ὅτι ἡ ατομικότητα δεν προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δεν ἔχουν μέρη τα άτομα, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ὅτι τα άτομα εἶναι αδιαπέραστα. Βλ. ο.π. Σιμπλ. φυσ. 925. 13. Σιμπλ. Περὶ Οὐρ. 609. 17 λέει ὅτι ο Λεύκιππος καὶ ο Δημόκριτος δέχονται ὅτι ἡ ατομικότητα γίνεται με τὸ λόγο τῆς μικρότητας καὶ τῆς σκληρότητας τῶν στοιχείων. Βλ. καὶ DK. A 43 = Διονύσιος στὴν Εὐ Προπ. του Εὐσεβίου. XIV. 23, 2, 3: «ἀτόμους... ἄφθαρτά: πάντα καὶ μικρότατα σώματα» άτομα καὶ A 49 = Γαληνός Αρχ. Ἱπποκρ. 1.2: «ἀπαθὴ δ' ὑποτίθενται τὰ σώματα εἶναι τὰ πρώτα (πνὲς μὲν αὐτῶν ὑπὸ σκληρότητος ὄθραυστα, καθάπερ οἱ περὶ Ἐπίκουρον, ἔναι δὲ ὑπὸ μικρότητος ἀδιαίρετα, καθάπερ οἱ περὶ τὸν Λεύκιππον)» Βλ. σχετικά Furley, Two Studies, 94. Guthrie, Greek Philosophy II, 127-135.

². Βλ. DK. A 14 = Σιμπλ. Περὶ Οὐρ. 242. 18κε. «διαίρεσιν κατὰ τὸ κενὸν τὸ ἐν τοῖς σώμασι ἔλεγον γίνεσθαι».

³. Βλ. DK. B 2 = Αέτ. 1,25, 4. (Diels, Doxographi, 321) Βλ. καὶ Ἀριστοτ. φυσ. 195 b 31. Επίσης Βλ. Βείκος, Ἰωνικοῦ Ἰλισμοῦ, 15, ὅπου γράφει ὅτι ἡ αναγκαιότητα αὐτὴ δεν εἶναι καθόλου θεϊκὴ ἀλλὰ εἶναι φυσικὴ καὶ μηχανικὴ. Βλ. σχετικά Βουδούρης, Προσωκρατικὴ, 186. Burnet, Early Greek Philosophy, 340. Brumbaugh, Philosophers of Greece, 85.

⁴. Βλ. Διόγ. Α. IX. 45.

Όπως ο Λεύκιππος έτσι και ο Δημόκριτος δέχεται ότι η πραγματικότητα είναι το άτομο και το κενό.

«Δημόκριτος.....λέγει δὲ ὁμοίως Λευκίππῳ περὶ στοιχείων, πλήρους καὶ κενού»¹

Στην κοσμοθεωρία του, ο Δημόκριτος λέει ότι μπορεί να υπάρχουν άπειροι κόσμοι με διάφορα μεγέθη. «άπειρους δὲ εἶναι κόσμους καὶ μεγέθη διαφέροντας»². Μερικοί από αυτούς τους κόσμους δεν έχουν ουρανία σώματα, όπως είναι ο ήλιος και η σελήνη. Και μερικοί μπορεί να είναι μεγαλύτεροι από τον δικό μας κόσμο. Η φύση τους είναι επίσης διαφορετική, δηλαδή μερικοί μπορεί να αναπτύσσονται ενώ άλλοι να φθίνουν. Όλα όσα συμβαίνουν στον κόσμο είναι αποτέλεσμα του ατόμου και του κενού³. Αυτό επιβεβαιώνει ο Διοχένης Λαέρτιος, λέγοντας ότι ο Λεύκιππος δέχεται τον άπειρο κόσμο, που είναι γεμάτος από την μια πλευρά με τα άτομα και την άλλη πλευρά άδειος με το κενό. Επίσης είναι δυνατόν να δημιουργηθούν άπειροι κόσμοι και πάλι να διαλύονται στα αρχικά στοιχεία.

«τὸ μὲν πᾶν ἄπειρόν φησιν, (Λεύκιππος)...τούτου δὲ τὸ μὲν πλήρες εἶναι, τὸ δὲ κενόν...κόσμους τε ἐκ τούτου ἄπειρους εἶναι καὶ διαλύεσθαι εἰς ταῦτα»⁴

Μιλώντας για τη φύση των ατόμων, οι δύο φιλόσοφοι (ο Λεύκιππος και ο Δημόκριτος) θεωρούν ότι αυτά έχουν διαφορά μεγέθους και σχήματος. Όμως σύμφωνα με μερικές πληροφορίες ο Δημόκριτος δέχεται κάποιο βάρος για τα άτομα.

«οἱ γὰρ περὶ Δημόκριτον καὶ ὕστερον Ἐπίκουρος τὰς ἀτόμους πάσας ὁμοφυεῖς οὔσας βάρους ἔχειν φασὶ τῷ δὲ εἶναι πᾶνα βαρύτερα ἐξωθούμενα

1. Βλ. DK. A 40 = Ιννός. Αναίρ. 1, 13, 2. (Diels, Doxographi,565)

2. ση.π. DK. A 40. Ο Kirk και ο Raven λένε ότι ο Λεύκιππος και ο Δημόκριτος είναι οι πρώτοι που μίλησαν για τους άπειρους κόσμους, που μπορεί και να διαφέρουν ο ένας από τον άλλο. Βλ. Presocratic, 412

3. Βλ. DK. A 40 = Ιννός. Αναίρ. 1, 13, 2.

4. Βλ. DK. A 1 = Διόγ. Α. IX. 31.

τὰ κορυφώτερα ὑπ' αὐτῶν ὑφίζανόντων ἐπὶ τὸ ἄνω φέρεσθαι, καὶ οὕτω λέγουσιν οὗτοι δοκεῖν τὰ μὲν κοῦφα εἶναι τὰ δὲ βαρέα»¹.

«...οἱ περὶ Δημόκριτον οἴονται πάντα μὲν ἔχειν βάρος»².

Σύμφωνα με τη γνώμη του Αέτιου, ο Δημόκριτος δεν δέχεται ὅτι τὰ άτομα ἔχουν κάποιο βάρος. Εἶναι μια ἀποψη τοῦ Επίκουρου.

«Δημόκριτος τὰ πρῶτά φησι σώματα (ταῦτα δ' ἦν τὰ ναστά) βάρος μὲν οὐκ ἔχειν, Ἐπίκουρος τούτοις καὶ τρίτον βάρος προσέθηκάν»³.

Ὁ Θεοφράστος υποστηρίζει ὅτι ὁ Δημόκριτος διακρίνει τὸ βάρος καὶ τὴν ελαφρότητα τῶν ἀτόμων με βάση τὸ μεχέθος.

«βαρὺ μὲν οὖν καὶ κοῦφον ὧν μεγέθει διακρίει Δημόκριτος.....οὐ μὴν ἀλλ' ἐν γε τοῖς μεικτοῖς κορυφώτερον μὲν εἶναι τὸ πλέον ἔχον κενόν, βαρύτερον δὲ τὸ ἕλαττον. ἐν ἐνίοις μὲν οὕτως εἴρηκεν. ἐν ἄλλοις δὲ κοῦφον εἶναί φησιν ἁπλῶς τὸ λεπτόν»⁴.

Λέει δηλαδὴ ὅτι αὐτὰ που ἔχουν μεγαλύτερο κενό εἶναι ελαφρά καὶ αὐτὰ που ἔχουν ἥϊχότερο εἶναι βαριά.

Εἰς δημιουργεῖται ἓνα πρόβλημα, δηλαδή αν ὁ Δημόκριτος δέχεται ἢ ὄχι τὴ βαρύτητα τῶν ἀτόμων. Ὁ Ἀριστοτέλης⁵ πιστεύει ὅτι εἶναι λογικό νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὰ άτομα τοῦ Δημοκρίτου ἔχουν βάρος. Επίσης τὰ πράγματα στον κόσμο ἔχουν βάρος ὡς ἀντιλαμβανόμεσθε. Ὁ Δημόκριτος δὲν ἀρνεῖται τὴν ιδέα αὐτή. Τα σύνθετα σώματα περιέχουν τὰ άτομα καὶ τὸ κενό, τὸ κενό ὅμως

1. Βλ. Α 61 = Σιμπλ. Περὶ Οὐρ. 569, 5.

2. ο.π. Σιμπλ. Περὶ Οὐρ. 712, 27. Βλ. καὶ Ἀριστοτ. Περὶ γεν. Α 8, 326 α 9: «καίτοι βαρύτερόν γε κατὰ τὴν ὑπεροχὴν φησιν εἶναι Δημόκριτος ἕκαστον τῶν ἀδιαιρέτων». Βλ. σχετικά Kirk-Raven, Presocratic, 414κα Burnet, Early Greek Philosophy, 342κα.

3. Βλ. DK. Α 47 = Αέτ. Ι, 3, 18.

4. Βλ. DK. Α 135 = Θεόφρ. Περὶ αἰσθ. 61 καὶ 62.

5. Βλ. Ἀριστοτ. Περὶ γεν φθορ. Α 8, 326 α 9.

δεν μπορεί να δώσει βάρος σ' αυτά τα σώματα. Τότε το βάρος πρέπει να ανήκει στα άτομα, και η διαφορά του βάρου πάει ανήκει στα μεχέθη των ατόμων¹.

Ο Λεύκιππος και ο Δημόκριτος δέχονται ότι τα άτομα (αρχικά σώματα) κινούνται στο άπειρο κενό. Η κίνηση αυτή ανήκει στην πραγματική φύση των ατόμων². Όμως οι πληροφορίες του Αριστοτέλη³ και των σχολιαστών δεν αναφέρουν κάποια σαφή εξήγηση της αρχικής κίνησης των ατόμων⁴. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι ο Λεύκιππος είχε αναφερθεί στη συνεχή κίνηση των ατόμων, όμως δεν επεσήμανε την αιτία της κίνησης και την κατεύθυνση που κινούνται τα άτομα⁵. Εδώ γεννάται η αμφιβολία, αν οι ατομικοί φιλόσοφοι απόφυχαν να εξηγήσουν την αιτία για την κίνηση των ατόμων ή δεν πρόλαβαν να δώσουν κάποια επιτυχημένη απάντηση σ' αυτό το ερώτημα⁶.

Ο Βέικος υποστηρίζει ότι οι ατομικοί φιλόσοφοι θεωρούσαν ότι η κίνηση των ατόμων είναι αρχή και συνακόλουθα δεν ήταν ανάγκη να

¹. Βλ. Kirk-Raven, *Presocratic*, 415κε. και Burnet, *Early Greek Philosophy*, 342.

². Αριστοτ. *Περί Ουρ.* Γ 2, 300 b 8. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη το κενό είναι ο χώρος, ο οποίος τελικά επιτρέπει την κίνηση. Γιατί είναι αδιανόητο η κίνηση χωρίς το χώρο βέβαια. Βλ. *Φυσ.* Δ 6, 213 b 5: «οὐ γὰρ ἔν δοκεῖν εἶναι κίνησιν εἰ μὴ εἴη κενόν» Βλ. σχετικά Guthrie, *Greek Philosophy II*, 396κε. Κύρκος, "Μεταφυσικός Υλισμός", στο *Αρχαίος Υλισμός*, 89. Ο θαν. Παπαδώνουλος, *Ο Δημόκριτος: Ο Φιλόσοφος και Φυσιολόγος, ο θεωρητικός της Δημοκρατίας*, Αθήνα 1977³, 22κε. Επίσης Βλ. E. Hussey, *The Presocratics*, London 1972, 142κε.

³. Βλ. *Περί Ουρ.* Γ 2, 300 b 8. και Γ 4, 303 a 5. και *Περί Δημόκρ.* στην Σιμπλ. *Περί Ουρ.* 295, 9.

⁴. Βλ. Αλεξάνδρ. *Μεταφ.* 36, 21 και *Αέτ.* I, 23, 3. Βλ. σχετικά Kirk-Raven, *Presocratic*, 416κε.

⁵. Αριστοτ. *Μεταφ.* Α 6, 1071 b 32: «οἷον Λεύκιππος καὶ Πλάτων' οὐκ ἔστιν εἶναι φασὶ κίνησιν. ἀλλὰ διὰ τί καὶ τίνα οὐ λέγουσιν οὐδὲ (τοῦ) ὠδὶ (ἢ) ὠδὶ τὴν αἰτίαν». Βλ. του ιδίου *Περί Ουρ.* 300 b 8κε.

⁶. Ο Αριστοτέλης παρατηρεί ότι ο Λεύκιππος και ο Δημόκριτος δεν είπαν τίποτα για την αρχή της κίνησης. *Μεταφ.* Α 4, 985 b 19. «περὶ δὲ κινήσεως, ὅθεν ἢ πῶς ὑπάρξει τοῖς οἷσι, καὶ οἷτοι παραπλησίως τοῖς ἄλλοις ἠσθόμεως ἀφείσαν.» Βλ. και Guthrie, *Greek Philosophy II*, 397.

- "**A Reply** to my Critics" στο P.A. Schilpp (εκδ.), The Philosophy of G. E. Moore, 1942.
 - "**An Autobiography**", στο Schilpp εκδ. , The Philosophy of G. E. Moore.
 - "Russell's Theory of Descriptions", in Schilpp The Philosophy of Bertrand Russell, 1944.
 - "Addendum to my Reply", in Schilpp, The Philosophy of G. E. Moore (second edition), 1952.
 - "Wittgenstein's Lectures in 1930-1933", I-III, Mind 1954 and 1955.
 - "Visuel Sense-Data", in C. A. Mace (εκδ.), British Philosophy in the Mid-Century, Allen and Unwin, London, Macmillan, New York 1957.
- RUSSELL BERTRAND
- A Critical Exposition of the Philosophy of Leibniz, Cambridge University. Press, Cambridge 1900¹. second edition Allen and Unwin, London 1937.
 - **Principles of Mathematics**, Cambridge University. Press, 1903¹. (2η εκδ. Allen & Unwin Ltd. London 1937. (New York, Norton 1938). Allen & Unwin Ltd. London 1972.
 - Principia Mathematica, μαζί με την συνεργασία του A. N. Whitehead, Cambridge University. Press, Cambridge, τομ. I, 1910. τομ. II, 1912. τομ. III, 1913.
 - **Philosophical Essays**, Longmans, London and N.York 1910. Allen & Unwin, 2nd impression 1976.
 - The Problems of Philosophy, Home University. Library, 1912.

«καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς [των ἀτόμων] σχημάτων ἄπειρον»¹

«τὰ σχήματα ἄπειρα ἐποίησαν»²

Για το λόγο αυτό μερικοί σχολιαστές προσπαθούν να συμπεράνουν ότι ο Δημόκριτος δέχεται ότι μπορεί να υπάρχουν πολύ μεγάλα άτομα (σαν τον κόσμο). Όμως μια τέτοια άποψη είναι προβληματική για την ατομική φιλοσοφία. Τα στοιχεία από τον Αριστοτέλη «τὰ σχήματα ἄπειρα ἐποίησαν» και το Θεοφράστο «σχημάτων ἄπειρον»³ επιβεβαιώνουν ότι ο Δημόκριτος δέχτηκε ότι υπάρχουν ἄπειρα σχήματα στα άτομα. Για το λόγο αυτό υποστηρίζει ο Επίκουρος, ότι ο Δημόκριτος πρέπει να είχε πει ότι μερικά άτομα είναι μεγάλα.

«ποσοῦτον δε διεφώνησαν [Επίκουρος και Δημόκριτος] ὅσον ὁ μὲν ἐλαχίστος πάσας καὶ διὰ τοῦτο ἀνεπαισθήτους, ὁ δὲ καὶ μεγίστος εἶναι πᾶνας ἀτόμους ὁ Δημόκριτος ὑπέλαβεν»⁴

Όμως σύμφωνα με τις πληροφορίες του Αριστοτέλη⁵, ο Λεύκιππος και ο Δημόκριτος θεωρούν ότι τα άτομα είναι αόρατα. Έτσι είναι λογικό να αμφισβητήσουμε την άποψη του Επίκουρου ότι ο Δημόκριτος δέχεται τα μεγάλα άτομα⁶.

Όπως είπαμε οι ατομικοί φιλόσοφοι θεωρούν ότι τα αρχικά στοιχεία είναι το πλήρες και το κενό. «στοιχεία μὲν τὸ πλήρες καὶ τὸ κενὸν εἶναι φασί»⁷. Τα πράγματα δημιουργούνται με τη σύνθεση των στοιχείων αυτών. Ο Αριστοτέλης παρατηρεῖ τα εξής:

1. Βλ. Σιμηλ. Φυσ. 28, 4. (Θεόφρ. Φυσ. βοξ. Απ. 8). Βλ. και Kirk-Raven, Presocratic, 400.

2. Βλ. Αριστοτ. Περὶ γεν. φθωρ. Α 2, 315 b 6.

3. Βλ. Θεόφρ. Φυσ. βοξ. Απ. 8, Σιμηλ. Φυσ. 28, 9.

4. Βλ. DK. Α 43 = Διονύσιος στην Εύ. Προπ. του Εύσεβιου, XIV, 23, 3. και Αέτ. I, 12, 6.

5. Βλ. Αριστοτ. Περὶ γεν. φθωρ. Α 8, 325 α 2 και για τον Δημόκριτο στην Σιμηλ. Περὶ Ουρ. 295, 1.

6. Βλ. Kirk-Raven, Presocratic, 408κε. Guthrie, Greek Philosophy, 394κε. και Furley, Two Studies, 96.

7. Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 4, 985 b 5.

αντιμετωπίσουν το πρόβλημα για την αιτία της κίνησης, όπως περίμενε ο Αριστοτέλης¹. Είναι δυνατόν ο Δημόκριτος να είχε μιλήσει για την αρχική κίνηση, γιατί έλεγε ότι τα άτομα της ψυχής είναι αυτοκινούμενα². Μπορούμε να σκεφτούμε ότι είχε εφαρμόσει την ιδέα αυτή γενικά στη κίνηση των ατόμων, ενώ μερικές πληροφορίες για το Δημόκριτο αναφέρουν την αιτία της αρχικής κίνησης. Όπως υποστηρίζει ο Σιμπάκιος η κίνηση των ατόμων στο κενό οφείλεται στη ανομοιότητα τους.

«στασιάζειν δὲ καὶ φέρεσθαι ἐν τῷ κενῷ διὰ τὴν ἀνομοιότητα»³

Σύμφωνα όμως με άλλες πληροφορίες δεν υπήρχε κάποια ιδιαίτερη αιτία για την κίνηση των ατόμων εκτός από την ανάγκη⁴.

Είδαμε πως οι μαρτυρίες αναφέρουν ότι οι ατομική φιλόσοφοι δέχτηκαν τα άτομα σαν τα μικρότατα στοιχεία στον κόσμο⁵, για το λόγο αυτό είπαν ότι δεν μπορούμε να αντιλαμβανόμαστε τα άτομα με τις αισθήσεις.

«νομίζει δὲ εἶναι οὕτω μικρὰς τὰς οὐσίας ὥστε ἐκφυγεῖν τὰς ἡμετέρας αἰσθήσεις»⁶

«ἄπειρα τὸ πλῆθος καὶ ὀόρατα διὰ σμικρότητα τῶν ὄγκων»⁷

Όμως οι φιλόσοφοι αυτοί δέχτηκαν ότι το μέγεθος των ατόμων είναι άπειρα.

«ὑπάρχειν δὲ αὐταῖας παντοίας μορφῶς καὶ σχήματα παντοία καὶ κατὰ μέγεθος διαφορῶς»⁸

1. Περὶ Οὐρ. Γ 2, 300 b 8. Βλ. και Βέικος, Προσωκρατικοί, 218.

2. Βλ. Αριστοτ. Περὶ Ψυχ. Α 2, 403 b 31 και 405 α 5κε. Σχετικά Βλ. Kirk-Raven, Presocratic, 417-18. και Bailey, Greek Atomists, 332.

3. Βλ. DK. Α 37 = Σιμπά. Περὶ Οὐρ. 294, 33.

4. Βλ. Αριστοτ. Ψυχ. 195 b 31κε. DK. Β 2 = Αέτ. Ι, 25, 4. (Diels, Doxographi, 321) και Διόγ. Α. ΙΧ, 45.

5. DK. Α 43 = Διονύσ, στην Εὐ Προς του Εὐσεβίου ΧΙΥ. 23, 2, 3: «ἄτόμους προσειπόντες ἄφθαρτὰ πανα καὶ σμικρότατα σώματα». Βλ. και DK. Α 49 = Γαληνός Αρχ. Ἱππόκρ. Ι, 2.

6. DK. Α 37 = Σιμπά. Περὶ Οὐρ. 294, 33.

7. Βλ. Αριστοτ. Περὶ γεν. Φθορ. Α 8, 325 α 2.

8. DK. Α 37 = Σιμπά. Περὶ Οὐρ. 294, 33.

Σύμφωνα με την άποψη του Λεύκιππου και του Δημόκριτου όχι μόνο τα πράγματα στον κόσμο δημιουργήθηκαν από τα άτομα και το κενό, αλλά και τα έμψυχα όντα δημιουργήθηκαν επιπλέον με το ίδιο τρόπο.

«Λεύκιππος δὲ καὶ Δημόκριτος καὶ Ἐπίκουρος οὐτ' ἔμψυχον οὐτὲ προνοία
διοικεῖσθαι, φύσει δὲ π.ν. ὀλόγῳ, ἐκ τῶν ἀτόμων συνεστώτα»¹

Οι πληροφορίες για τον Λεύκιππο δεν μας δίνουν κάποια εξήγηση για την αρχή των ανθρώπων, όμως οι πληροφορίες για το Δημόκριτο επιβεβαιώνουν την άποψη ότι ο ίδιος δέχεται πως οι άνθρωποι δημιουργήθηκαν από το χύμα και την υγράτητα, με τον ίδιο τρόπο, όπως δημιουργήθηκαν τα άλλα ζωντανά όντα². Ο Δημόκριτος πίστευε ότι ο πρώτος άνθρωπος δημιουργήθηκε στη γη³. Την ιδέα αυτή είχε δεχτεί ήδη από τους προγενέστερους φιλοσόφους, όπως ο Αναξίμανδρος, ο Αναξαγόρας, ο Εμπεδοκλής, ο Ξενοφάνης και ο Αρχέλαος⁴.

Η εμπειρία είναι η επόμενη σημαντική πλευρά της φιλοσοφίας του Λεύκιππου και του Δημόκριτου. Έχουμε πεί ότι αυτοί συμφωνούσαν ότι όλα τα δημιουργήματα στον κόσμο αποτελούνται από τα άτομα και το κενό⁵. Όμως δεν είχαν εμπιστόσυνη στις αισθήσεις για τα άτομα ή το κενό αλλά τη λογική αναγκαιότητα⁶. Ο Δημόκριτος δέχεται ότι οι ποιότητες των πραγμάτων το

¹. Βλ. DK. A 22 = Αέτ. II, 3, 2 Σχετικά Βλ. Guthrie, Greek Philosophy II, 471.

². Βλ. DK. A 139 = Κενσορίνος, 4, 9: "Democritus vero abderitae ex aqua limoque primum visum esse homines precreatos". Αέτ. V. 19, 6. (Diels, Doxographi, 431. n, vgl. 645, 6): «Δημόκριτος γεγενημένα εἶναι τὰ ζῶια συστώσει εἶδε εναστρον πρώτον τοῦ ὕγροῦ ζωολογονούντως». Lactantius, Inst. div. VII. 7, 9: "Yhominum cause mundum et omnia quae in eo sunt esse facta atoici loquuntur, idem nos divinae litterae docent. erravit ergo Democritus, qui vermiterra modo putavit effusos esse de terra nullo auctore nullaque ratlone".

³. DK. A 139 και Βλ. Guthrie, Greek Philosophy II, 472.

⁴. Βλ. Διόγ. Α. 2. 9. Innόρ. I, 8, 12. Βλ. και Guthrie, Greek Philosophy II, 472κα.

⁵. Βλ. Αριστοτ. Μεταφ. Α 4, 985 b 4κα.

⁶. Βλ. DK. A 37 = Αριστοτ. για τον Δημόκρ. στον Σιμηλ. Περί Ουρ. 295, 1. Βλ. και Κύρκος, "Μεταφυσικός Υλισμός", 89, όπου υποστηρίζει ότι "η αναίρεση των αισθήσεων είναι το αποφασιστικό βήμα προς την υλική αντίληψη του κόσμου στην σκέψη του

«...φερομένους δὲ (τὰς ἀτόμους) ἐμπίπτειν καὶ περιπλέκεσθαι περιπλοκὴν τοιαύτην ἢ συμψαύειν μὲν αὐτὰ καὶ πλησίον ἀλλήλων εἶναι ποιεῖ, φύσει μέντοι μίαν ἔξ ἐκείνων κατ' ἀλήθειαν οὐδ' ἠναγκασὺν γεννᾶ· κομιδῇ γὰρ εὐήθεις εἶναι τὸ δύο ἢ τὰ πλείονα γενέσθαι ἂν ποτε ἓν. τοῦ δὲ συμμένειν τὰς οὐσίας μετ' ἀλλήλων μέχρι τινὸς αἰτιᾶται τὰς ἐπαλλαγὰς καὶ τὰς ἀναλήψεις τῶν σωμάτων· τὰ μὲν γὰρ αὐτῶν εἶναι σκαληνά, τὰ δὲ ἀγκιστρῶδη, τὰ δὲ κοῖλα· τὰ δὲ κουρά, τὰ δὲ ἄλλας ἀναρίθμους ἔχοντα διαφορὰς ἐπὶ τοσοῦτον οὖν χρόνον σφῶν αὐτῶν ἀντέχεσθαι νομίζει καὶ συμμένειν ἕως ἰσχυροτέρᾳ τις ἐκ τοῦ περιέχοντος ἀνάγκη παραγενομένη διασείση καὶ χωρὶς αὐτὰς διασπείρη»¹.

Ο Αριστοτέλης λοιπὸν υποστηρίζει ὅτι τὰ άτομα κινούνται καὶ συνδέονται με διαφορετικούς τρόπους. Δύο ἢ περισσότερα άτομα μπορούν νὰ συνδεθοῦν καὶ νὰ παραμένουν συνδεδεμένα. Μεταξύ των ἀτόμων υπάρχουν ἀναρίθμητες διαφορές. Η σύνδεση αὐτὴ παραμένει μέχρι κάποια ἰσχυρὴ ἀνάγκη ἀπὸ τὸ περιβάλλον νὰ τὴν κλονίσει καὶ νὰ τὴ σπάσει σε μέρη. Ο Σιμπλίκιος ἔχει τὴν ἴδια ἀποψη με τὸν Αριστοτέλη. Υποστηρίζει ὅτι τὰ άτομα κινούνται στο ἀπειρο κενὸ ἔχοντας διαφορὰ σχήματος, μεγέθους, θέσεως καὶ τάξεως. Πησιάζοντας τὸ ἓνα με τὸ ἄλλο μερικὰ συνδέονται καὶ ἅλλα ἀποκλίνουν σε οποιαδήποτε κατεύθυνση. Με αὐτὰ που θὰ συνδεθοῦν, με τὴ διαφορετικὴ τους τὴ φύση, ἀποτελοῦν τὰ σύνθετα σώματα. Ὅλα τὰ φαινόμενα δηλαδὴ ἀνάγονται τελικὰ στις μηχανικὲς κινήσεις των ἀτόμων².

¹. Βλ. Αριστοτ. για τὸν ἀημόκρ. στην Σιμπλ. Περὶ Οὐρ. 295, II. Βλ. σχετικά Kirk-Raven, Presocratic, 418.

². Βλ. DK. A 14 = Σιμπλ. Περὶ Οὐρ. 242, 21. Βλ. καὶ Κύρκος, "Μεταφυσικός Υλισμός", 94. πβ. H. G. Gadamer, "Antike Atomtheorie" στο σύλλογ. τόμο Um die Begriffswelt der Vorsokratiker, Darmstadt, W. B., 1968, 532κς. FR. Jürss, Von Thales zu Demokrit. Frühe griechische Denker, Köln, Pahl-Rugenstein 1977, 119κς. H. Seidel, Von Thales bis Plato, Berlin 1984, 117. καὶ H. Lee, Geschichte der Aufklärung und des Atheismus 1, Berlin 1966, 257.

εξωτερικό κόσμο¹. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι ο Δημόκριτος θεωρούσε ότι ο κόσμος των φαινομένων είναι ο αληθινός.

«διὸ Δημόκριτός γέ φησιν ἥτοι οὐθὲν εἶναι ἀληθές ἢ ἡμῖν γ' ἄδηλον. ὅλως δὲ διὰ τὸ ὑπολαμβάνειν φρόνησιν μὲν τὴν αἴσθησιν, ταύτην δ' εἶναι ἀλλοίωσιν, τὸ φαινόμενον κατὰ τὴν αἴσθησιν ἐξ ἀνάγκης ἀληθές εἶναι φασιν»²

Ὅμως ο Σέξτος ισχυρίζεται ότι ο Δημόκριτος αρνιόταν και δεν έδινε σημασία στα φαινόμενα³. Ο Φιλόπονος λέει ότι αυτός δέχεται το φαινόμενο σαν αληθές⁴. Έχοντας υπόψη την άποψη του Δημόκριτο, ότι η αλήθεια είναι το φαινόμενο «διὸ Δημόκριτός γέ φησιν ἥτοι οὐθὲν εἶναι ἀληθές»⁵, ο Αριστοτέλης βεβαιώνει ότι ο Δημόκριτος δέχεται ότι όλη η πραγματικότητα είναι σώμα φυσικό, και ότι δεν υπάρχει υπεραισθητή πραγματικότητα και ότι στην αλήθεια φτάνουμε ξεκινώντας από τις κατ' αίσθησιν αντιλήψεις⁶.

Δεν κατέχουμε εκτεταμένα αποσπάσματα που να εξήχουν τη σχέση της κατ' αίσθησιν εμπειρίας και της λογικής σκέψης στο Λεύκιππο ή το Δημόκριτο. Όταν και οι δύο υποστηρίζουν ότι μόνο υλικά δεδομένα υπάρχουν και δεν υπάρχει άληθη αιτιότητα εκτός από τη φυσική, αυτό σημαίνει ότι πέτυχαν να συσχετίσουν το νοητό και τον αισθητό κόσμο. Το αληθινά πραγματικό, τα άτομα

1. Βλ. Αέτ. ΙΥ. 8, 10: «Λεύκιππος, Δημόκριτος, Ἐπίκουρος τὴν αἴσθησιν καὶ τὴν νόησιν γίνεσθαι εἰδώλων ἐξώθεν προσόντων» Βλ. και Kirk-Raven, *Presocratic*, 421.

2. Βλ. Αριστοτ. *Μεταφ.* Γ 5, 1009 b 12.

3. DK. Β 10 = Σεξτ. *Μαθημ.* VII, 136: «ἔτερι μὲν νυν ὅα οἶον ἕκαστον ἔσιν (ἢ) οἶκ ἔσιν οὐ συνίεμεν, πολλαχῆ δεδήλωται.» DK. Β 6 = Σεξτ. *Μαθημ.* VII, 137: «γινώσκειν τε χρή, φησίν, ἄνθρωπον τῶδε τῶι κανόνι, ὅα ἔτερις ἀπήλλακται.» DK. Β 7: «ἴδηλοί μὲν δὴ καὶ οὗτος ὁ λόγος, ὅα ἔτερι οὐδὲν ἴσμεν περὶ οὐδενός ἄλλ' ἐπιρυσμῆ ἕκαστοισιν ἢ δόξιν.» Βλ επίσης DK. Β 8 και Β 117.

4. DK. Α 113 = Φιλόπων. *Περὶ Ψυχ.* 71, 19: «ἀναγκως γὰρ εἶπειν ὅα τὸ ἀληθές και τὸ φαινόμενον ταύτων ἔσσι, καὶ οὐθὲν διαφέρειν τὴν ἀλήθειαν και τὸ τῆι αἰσθήσει φαινόμενον, ἄλλὰ τὸ φαινόμενον ἐπάσσαι και τὸ δοκοῦν ταῦτο και εἶναι ἀληθές».

5. Βλ. Αριστοτ. *Μεταφ.* Γ 5, 1009 b 12.

6. Βλ. Γιανναράς, *Ατομικοί Φιλόσοφοι*, 44.

χρώμα, το σχήμα, το μέγεθος, η μυρωδιά, η γεύση, η θερμότητα κλπ. είναι αντικείμενα της δόξας, δηλαδή υποκειμενικών αντιλήψεων. Στην πραγματικότητα υπάρχουν μόνο τα άτομα και το κενό¹. Τα άτομα και το κενό δεν αντιπροσωπεύουν τη φαινομενική πραγματικότητα, αλλά τη ουσία του κόσμου, δηλαδή το πραγματικό ον. Αντίθετα τα φαινόμενα, δηλαδή η φαινομενική πραγματικότητα δηλώνει απλώς την ουσία, είναι δηλωτική της ουσίας. Και η ουσία είναι τα άτομα και το κενό. Δηλαδή τα φαινόμενα είναι η όψη των αδήλων. Και αδήλα είναι εδώ τα άτομα και το κενό².

«Δημόκριτος δὲ ὅτε μὲν ἀνοικεῖ τὰ φαινόμενα τοῖς αἰσθήσεσι καὶ τούτων λέγει μηδὲν φαίνεσθαι κατ' ἀλήθειαν, ἀλλὰ μόνον κατὰ δόξαν, ἀληθὲς δὲ ἐν τοῖς οὖσιν ὑπάρχειν τὸ ἀτόμους εἶναι καὶ κενόν»³

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη⁴ ο Δημόκριτος και περισσότεροι φυσικοί φιλόσοφοι, που μίλησαν για την αντίληψη, πίστεψαν ότι τα αντικείμενα της αντίληψης πρέπει να γίνονται αντιληπτά με την αφή. Ο Αέτιος λέει όμως ότι γενικά οι ατομικοί φιλόσοφοι (Λεύκιππος, Δημόκριτος και Επίκουρος) πίστεψαν ότι η αντίληψη και η σκέψη πηχάζουν, όταν προσλαμβάνονται εικόνες από τον

Δημόκριτου, που δείχνει ένα βασικό χαρακτηριστικό της σκέψης του αρχαίου Ελληνισμού. Είναι **μεταφυσική**. Λέει ότι αυτό δείχνει ένα παράδοξο στη φιλοσοφία του Δημοκρίτου, δηλαδή μιλάμε για μια σαφώς υλιστική αντίληψη του κόσμου από το Δημόκριτο, από την άλλη μεριά πρέπει να δεχτούμε έστω μια μεταφυσική σε εισαγωγικά”.

¹. Βλ. DK. B 9 = Σεξτ. Μαθημ. VII, 135: «Δημόκριτος δὲ ὅτε μὲν ἀνοικεῖ τὰ φαινόμενα τοῖς αἰσθήσεσι καὶ τούτων λέγει μηδὲν φαίνεσθαι κατ' ἀλήθειαν, ἀλλὰ μόνον κατὰ δόξαν, ἀληθὲς δὲ ἐν τοῖς οὖσιν ὑπάρχειν τὸ ἀτόμους εἶναι καὶ κενόν». Βλ. και Guthrie, Greek Philosophy II, 440. Rist, Epicurus, 63.

². Βλ. Κύρκος, "Μεταφυσικός Υλισμός", 89. και Kirk-Raven, Presocratic, 423κε.

³. DK. B 9 = Σεξτ. Μαθημ. VII, 135. Βλ. και Kirk-Raven, Presocratic, 423. Μιά πλήρη περιγραφή για την αντίληψη του Δημοκρίτου Βλ. DK. A 135 = Θεόφρ. Περί αἰσθ. 49, 83.

⁴. DK. A 119 = Αριστοτ. Περί αἰσθ. 4, 442 α 29: «Δημόκριτος δὲ καὶ οἱ πλείστα τῶν φυσιολόγων, ὅσοι λέγουσι περὶ αἰσθήσεως, ἀποπώτατόν τι ποιούσιν πάντα γὰρ τὰ αἰσθητὰ ἀπὸ ποιούσιν»

ήταν να καταλάβει τη μεταβολή του φυσικού κόσμου, που είναι προβληματική ακόμη και στη σύγχρονη φυσική φιλοσοφία.¹ Η προσπάθεια των ατομικών φιλοσόφων ήταν μια πετυχημένη απάντηση στο πρόβλημα αυτό που κρατά σημαντική θέση στην Ελληνική φιλοσοφία.²

1. Popper, Conjectures, 79-81. Ο Toulmin δέχεται την ιδέα του Popper στο έργο του Architecture, 72.

2. T. Gomperz, Greek Thinkers, I, London, 1901, 323 γράφει ότι ο Ελληνικός ατομισμός είναι ένα ώριμο φρούτο στο δέντρο της αρχαίας θεωρίας της ουσίας των Ιώνων φυσιολόγων. Οι Kirk-Raven, Presocratic, 476 λένε ότι ο Ελληνικός ατομισμός είναι η κορυφή του προ-πλάτωνικού στοχασμού. Βλ. και Burnet, Early Greek Philosophy, 339-40.

και το κενό και η γνώση του αληθινά πραγματικού στηρίζει και σώζει, αιτιολογεί τελικά και τη φαινομενική πραγματικότητα. Είναι εκείνο που ξέρουμε με τη φράση **“σώσειν τα φαινόμενα”**, δηλαδή με τη γνώση αυτής της πραγματικότητας ερμηνεύουμε και δίνουμε νόημα και στον κόσμο τών αισθητών φαινομένων¹.

Δίνοντας έμφαση στην άποψη του Δημοκρίτου, ο Guthrie υποστηρίζει ότι αυτός δεν είναι σκεπτικός στην πλήρη σημασία του όρου, ότι δηλαδή στην πραγματικότητα, αρνείται τη δυνατότητα της γνώσης. Όπως θεωρεί ο ίδιος, η αλήθεια υπάρχει, αλλά βρίσκεται στο βυθό, δηλαδή απαιτείται έρευνα για να την αποκαλύψουμε. «ἐπεὶ δὲ οὐδὲν ἴδμεν ἐν βυθῶι γὰρ ἡ ἀλήθεια»². Όμως όταν κοιτάζουμε στην επιφάνεια, όπως κάνουν οι περισσότεροι άνθρωποι, δεν αντιλαμβανόμαστε τον αληθινό χαρακτήρα των πραγμάτων. Φραγμός στην επικοινωνία μας με την αληθινή πραγματικότητα είναι οι αισθήσεις³. Αυτό το συμπεραίνει με βάση την ατομική θεωρία της γνώσης, δηλαδή η αληθινή πραγματικότητα τα άτομα και το κενό τα οποία δεν είναι τελικά υπόθεση των αισθήσεων αλλά της νοητικής δύναμης του ανθρώπου⁴.

Όπως είδαμε ο Λεύκιππος και ο Δημόκριτος έπαιξαν πολύ σημαντικό ρόλο στη δημιουργία της Ελληνικής ατομικής θεωρίας. Από την αρχή η θεωρία φαινόταν ότι είναι καθαρή φιλοσοφική. Η προσπάθεια τους ήταν να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα κατά τον ιστορικό μονισμό, που έρχεται από τον

¹. Βλ. Guthrie, Greek Philosophy II, 463. Γιανναράς, Ατομικοί Φιλόσοφοι, 44 και Κύρκος, "Μεταφυσικός Υλισμός", 91.

². Βλ. Β 117 = Διόγ.Α. IX 72.

³. Όπως πιστεύει ο Επίκουρος οι αισθήσεις δεν κάνουν λάθος. Το λάθος βρίσκεται αλλού, στον παρατηρητή, δηλαδή όχι στις αισθήσεις. Βλ. Διόγ. Α. X 32 και 50. Σχετικά Βλ. Κύρκος, "Μεταφυσικός Υλισμός", στο Αρχαίος Υλισμός, 90. Sambursky, Physical World, 124κ.

⁴. Βλ. Κύρκος, "Μεταφυσικός Υλισμός", στο Αρχαίος Υλισμός, 94.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΝΟΥ: G. E. MOORE.

(α) Η ΑΝΑΙΡΕΣΗ ΤΟΥ ΙΔΕΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΟΓΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ.

Οι ιστορικοί της φιλοσοφίας δέχονται ότι ο Moore¹ είναι ένας από τους πρωτεργάτες που συνέβαλαν στη γένεση της αναλυτικής φιλοσοφίας.

¹ Ο Moore γεννήθηκε το 1873. Σπούδασε στο Dulwich College και μετά κλασσική φιλοσοφία και φιλοσοφία στο πανεπιστήμιο του Cambridge, όπου και συνάντησε τον Russell που ήταν δύο χρόνια αρχαιότερος του, στο πανεπιστήμιο. Πέρασε σχεδόν όλη τη ζωή του στο Cambridge, πρώτα ως research Fellow (ερευνητής) στο Trinity College και ύστερα έγινε λέκτορας και στο τέλος καθηγητής. Μετά από την αποχώρηση του από την έδρα του πανεπιστημίου (1939), επισκέφτηκε την Αμερική πολλές φορές και δίδαξε σε πολλά ιδρύματα με επίδραση στη Αγγλοαμερικάνικη φιλοσοφία. Πέθανε το 1958. Για τον Moore, εκτός από τα έργα του (στη βιβλιογραφία), βλ. A. Ambrose, *G. E. Moore: Essays in retrospect*, Allen & Unwin, London 1970. A. J. Ayer, *Russell and Moore: The Analytical Heritage*, Macmillan, London 1971. M. J. Charlesworth, *Philosophy and Linguistic Analysis*, Duquesne Uni. Press, Pittsburgh 1961. G. Kerner, *The Revolution in Ethical Theory*, Clarendon Press, Oxford 1966. B. Magee, *Modern British Philosophy*, Secker and Warbury, London 1971. P. A. Schilpp, *The Philosophy of G. E. Moore*, Open Court, Illinois 1971 (1944¹, Evenston, North Western Uni. Press). J. O. Urmson, *Philosophical Analysis*, Oxford Uni.

**Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ
ΩΣ ΘΕΜΕΛΙΟ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ
ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ.**

(G. E. Moore και Bertrand Russell)

ΜΕΡΟΣ Β'

Άρχισε τη φιλοσοφική του εργασία μαζί με τον Russell. Ο Moore προηγείται στην απάρνηση του ιδεαλισμού και σημειώνει την απαρχή ενός νέου φιλοσοφικού ρεύματος που ονομάζεται αναλυτική φιλοσοφία. Δέχεται ότι ήταν "πρωτεργάτης της αντίδρασης στον ιδεαλισμό... εχκαινίασε μία μέθοδο που στηρίζεται στην καθαρά λογική ανάλυση και στη λεπτολόγα κριτική των απαντήσεων που έδωσαν οι προγενέστεροι φιλόσοφοι"¹. Όταν Ο Moore άρχισε το φιλοσοφικό έργο του, ο νεοεξελιανισμός ήταν η σημαντική ιδεαλιστική φιλοσοφική παράδοση που δέσποτε στο φιλοσοφικό στοχασμό². Αποκλίνοντας σε ένα καινούργιο δρόμο, ο Moore άρχισε μια αναλυτική προσέγγιση στα φιλοσοφικά προβλήματα με έμφαση στην έννοια της γλώσσας ως αντικείμενο φιλοσοφικής διερεύνησης.

Η φιλοσοφική κατευθύνση του Moore, μπορούμε να πούμε ότι είναι μια βαθμιαία ανάπτυξη του κλασικού εμπειρισμού. Επίσης έχει σχέσεις με την κοσμολογική ανάλυση του αρχαίου ατομισμού. Η ατομικότητα του κόσμου είχε τεθεί σαν προϋπόθεση από τους προσωκρατικούς φιλοσόφους (το Λεύκιππο και το Δημόκριτο). Αυτή η οντολογική εξήγηση του κόσμου δέχεται ότι τα πράγματα

Press 1967 (1956¹). M. Weitz, 20th Century Philosophy, Collier-Macmillan, London 1966. A. White, G. E. Moore: A Critical Exposition, B. Blackwell, Oxford 1958.

1. Βλ. Χριστοδουλίδης, "Η φιλοσοφία ως ανάλυση της Γλώσσας", Δευκαλίων 15, (1974), 289.

2. Ο νεοεξελιανισμός ήταν η δεσπόζουσα ιδεαλιστική φιλοσοφική παράδοση τότε που άρχισε τη φιλοσοφία του ο Moore (και επίσης ο Russell). Η φιλοσοφία αυτή ήταν η περισσότερο κοινή και δημοφιλής την εποχή αυτή. Ο Hegel θεωρεί ότι ο σκοπός του κάθε πολιτισμού και της κάθε φιλοσοφίας είναι να ανακαλύψει έναν ορισμό για το απόλυτο πνεύμα (absolute spirit) και να δώσει κάποια σημασία στο περιεχόμενό του. (Βλ. Herman Glockner, Volumes and Pages of the jubilee edition of Hegel's Works, tom 26, Stuttgart 1928, 228.) Οι φιλόσοφοι που ανήκουν στο νεοεξελιανισμό (π.χ. T. H. Green, Edward Caird, Bernard Bosanquet, Sir. Henry Jones, J. S. Haldane, J. E. M. McTaggart, F. H. Bradley κ.α.) ακολουθούν την κύρια παράδοση του εξελιανισμού και προσπαθούν να παρουσιάσουν μια συνολική εικόνα του κόσμου, που να εξηχεί την πραγματικότητα του. Βλ. Ammerman, Analytic Philosophy, 3.

στον κόσμο δημιουργούνται από μικρά στοιχεία, αποκαλούμενα άτομα. Αυτή η ατομική σκέψη μετά από μια βαθμιαία ανάπτυξη μεταμορφώνεται στην επιστημονική θεωρία εκείνη, που λέγεται ατομισμός. Η οντολογική ατομική σκέψη αυτή ίσως επέδρασε στη διαμόρφωση της αναλυτικής φιλοσοφίας του Moore¹.

Η αναλυτική φιλοσοφία είναι στην πραγματικότητα μια εμπειρική φιλοσοφία που προσπαθεί να επιβεβαιώσει την ύπαρξη του φυσικού κόσμου, με έμφαση στις αισθητηριακές αντιλήψεις ως αφετηρία της γνώσης. Ξεπερνώντας τον παραδοσιακό ιδεαλισμό θεωρεί ότι υπάρχει ο εξωτερικός κόσμος, εκείνος που αντιλαμβανόμαστε. Ο σκοπός της ανάλυσης στη φιλοσοφία του Moore είναι να φτάσει στα απλά στοιχεία του κόσμου μέσω της γνώσης. Δηλαδή η αναλυτική προσπάθεια του είναι μια δραστηριότητα που δίνει έμφαση στην ανάλυση των προτάσεων. Η φιλοσοφία του Moore είναι η πρώτη προσέγγιση που κατευθύνθηκε σ' αυτόν το δρόμο.

Ο Moore ξεκινά λοιπόν από μια κριτική ανάλυση της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας στο "The Refutation of Idealism" (1903), όπου προσπαθεί να πεί ότι η πραγματικότητα δεν μπορεί να είναι πνευματική όπως είπαν οι ιδεαλιστές: είναι έξω από το νου. Ο Moore πίστευε ότι από μια έρευνα των προτάσεων θα μπορούσε να φθάσει σ' αυτήν την πραγματικότητα. Η γνώση για τον εμπειρικό κόσμο θεωρείται ότι δημιουργείται από την αντίληψη, και η ανάλυση της γνώσης ως ο καλύτερος τρόπος που μπορεί να αποφύγει τις δυσκολίες στη δημιουργία αυτής της γνώσης. Η προσπάθεια του Moore κατευθύνεται μέσω της ανάλυσης των προτάσεων στη διευκρίνιση της κατανόησης των εννοιών, των προτάσεων, και από την άρνη πλεύρα στο να δώσει μια δικαιολόγηση για την κοινή χρήση της γνώσης.

Η φιλοσοφική προσπάθεια του Moore ως αναλυτικού φιλοσόφου, είναι να κατανοήσει τα φιλοσοφικά προβλήματα και την αιτία των προβλημάτων, αντί

¹. Την άποψη αυτή θα αναλύσουμε στη συνέχεια.

να δώσει απαντήσεις σ' αυτά, όπως προσπάθησαν οι παραδοσιακοί φιλόσοφοι. Ο Moore θεωρεί ότι η πηγή των φιλοσοφικών προβλημάτων βρίσκεται στην αδυναμία κατανόησης των ίδιων των ερωτήσεων. Στο πρόλογο του Principia Ethica (1903) γράφει τα εξής: "Μου φαίνεται ότι στην ηθική, όπως σε άλλες φιλοσοφικές σπουδές, οι δυσκολίες και οι διαφωνίες, που βρίσκουμε στην ιστορία της, σφείλονται κυρίως σε μια πολύ απλή αιτία: δηλαδή στην προσπάθεια να απαντηθούν ερωτήματα, χωρίς πρώτα να έχει οριστεί ακριβώς *πια είναι* το ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί. ... αν οι φιλόσοφοι μπορούσαν να καθορίσουν πια είναι τα ερωτήματά τους πριν προσπαθήσουν να τα απαντήσουν, ... τείνω να πιστεύω ότι σε πολλές περιπτώσεις μια αποφασιστική προσπάθεια θα ήταν αρκετή για μια σίγουρη επιτυχία, έτσι ώστε, εάν χινόταν αυτή η προσπάθεια, πολλές από τις πιο έντονες δυσκολίες και διαφωνίες στη φιλοσοφία θα εξαφανίζονταν"¹.

Υποστηρίζει ότι τα φιλοσοφικά προβλήματα δημιουργούνται από την αδυναμία της κατανόησης του νοήματος των προτάσεων, δηλαδή των ερωτημάτων στα οποία θέλουν να απαντήσουν. Ο Moore πιστεύει ότι η ανάλυση μας βοηθά στην κατανόηση των προτάσεων και πιο πέρα οδηγεί στην ανακάλυψη του προβλήματος, δεν δέχεται όμως ότι η ανάλυση είναι ο κύριος ή ο μοναδικός σκοπός της φιλοσοφίας, αλλά ότι είναι ένα από τα κύρια έρχα της φιλοσοφίας. Όπως υποστηρίζει αρχότερα, απαντώντας στους επικριτές του λέει ότι, "Δεν

¹ G. E. Moore, Principia Ethica, Cambridge Uni. Press, Cambridge 1968 (1903¹), σ.vii. "It appears to me that in ethics, as all other philosophical studies, the difficulties and disagreements, of which its history is full, are mainly due to a very simple cause: namely to the attempt to answer questions, without first discovering precisely *what* question it is which you desire to answer.if philosophers would *try* to discover what questions they were asking, before they set about to answer it,...I am inclined to think that in many cases a resolute attempt would be sufficient to ensure success, so that, if only this attempt were made, many of the most glaring difficulties and disagreements in philosophy would disappear".

αληθεύει ότι έχω πεί ή σκεφτεί ή υπαινιχθεί ότι η ανάλυση είναι ο βασικότερος στόχος της φιλοσοφίας. Με το να εξασκώ την ανάλυση απλώς κάνω τον υπαινιχμό ότι είναι ένας από τους κυριότερους στόχους της φιλοσοφίας"¹.

Ο Moore πιστεύει ότι η χρήση της αναλυτικής μεθόδου είναι χόνιμη για παρανόηση των φιλοσοφικών προβλημάτων και την αποφυγή δυσκοιλιών. Η ίδια η μέθοδος επέδρασε πολύ περισσότερο στη σύγχρονη φιλοσοφία από ό,τι τα φιλοσοφικά συμπεράσματα στα οποία οδηγήθηκαν οι φιλόσοφοι χρησιμοποιώντας τη μέθοδο αυτή². Ο Moore ο ίδιος λέει: "Μερικές φορές τους (άλλους φιλοσόφους) άκουχα να μιθούν για τη μέθοδο και είχα την εντύπωση ότι την θεώρουν δική μου, απλά ποτέ δεν ήξερα τι ήταν"³. Έτσι παρ' ότι ο ίδιος δεν δεχόταν ότι παρουσίασε μια και μοναδική φιλοσοφική μέθοδο, είναι ορθό να του αποδίδουμε την επινόηση της αναλυτικής μεθόδου και την χρήση της στη φιλοσοφία.

Ο Moore έδινε μεγάλη έμφαση στην κατανόηση της φύσης των φιλοσοφικών προβλημάτων. Αυτό τον κατεύθυνε σε δύο κυρίους δρόμους: από τη μια να καταλάβει τι εννοούσαν οι φιλόσοφοι όταν έλεχαν αυτά που έλεχαν και από την άλλη να εξετάσει την αξιοπιστία και εγκυρότητα τους. Δηλαδή να εξετάσει εάν υπάρχει κάποια δικαιολογία που να τις καθιστά αληθείς ή ψευδείς. Αυτή η προσπάθεια παραμένει σταθερή σ' ολόκληρη τη φιλοσοφία του⁴.

1. "...It is not true that I have ever either said or thought or implied that analysis is the only proper business of philosophy! By practicing analysis I may have implied that it is *one* of the proper business of philosophy". Βλ. Moore, "A Reply to my Critics" στο P.A. Schilpp (εκδ.), The Philosophy of G. E. Moore, Cambridge Uni. Press, Cambridge 1968 (1942¹), 675-76.

2. Βλ. JONES, Western Philosophy τομ. V, 93.

3. "I used to hear them (οι άλλοι φιλόσοφοι) speak of "The method" sometimes and understood that it was regarded as mine, but I never did know what it was". Βλ. Morton White, "Memories of G. E. Moore" στο E. D. Klemke (εκδ.), Studies in the Philosophy of G. E. Moore, Quadrangle Books, Chicago 1969, 294.

4. Βλ. Moore, "An Autobiography", στο Schilpp, Philosophy of Moore, 14.

Ο Moore είχε την εξής άποψη για τα φιλοσοφικά προβλήματα. "Δεν νομίζω ότι ο κόσμος ή οι επιστήμες θα μου υπαινίσσονταν ποτέ κάποιο φιλοσοφικό πρόβλημα. Αυτό που δίνει αφορμή σε φιλοσοφικά προβλήματα είναι αυτά που είχαν πεί αλλοί φιλόσοφοι για τον κόσμο ή για τις επιστήμες"¹.

Θεωρεί ότι τα φιλοσοφικά προβλήματα δεν δημιουργούνται ούτε από τον κόσμο ούτε από τις επιστήμες, αλλά από εκείνα τα οποία είπαν οι φιλόσοφοι για τον κόσμο ή για τις επιστήμες. Δηλαδή οι φιλόσοφοι ξεχνώντας την αναλυτική μέθοδο περιμένουν περισσότερη συμμετρία (symmetry) ή κάποια συστηματικότητα από τον κόσμο. Σύμφωνα με τον Moore είναι ανόητο να έχει κάποιος μια τέτοια αντίληψη για τον κόσμο. Δεν δέχεται ότι είναι το κύριο έργο της φιλοσοφίας η έρευνα για την ενότητα του κόσμου και την δημιουργία φιλοσοφικών συστημάτων για τον κόσμο. Λέει στο Principia Ethica: "Ο κατεξοχήν στόχος της φιλοσοφίας δεν είναι, νομίζω, η αναζήτηση 'ενότητας' και 'συστήματος' σε βάρος της αλήθειας, όσο και αν αυτή ήταν καθαρά η πρακτική των φιλοσόφων...."².

Έτσι, όσον αφορά το θέμα της ενότητας του κόσμου ισχυρίζεται ότι τα πράγματα που υπάρχουν στον κόσμο υπεισέρχονται σε διάφορες σχέσεις μεταξύ τους. Δηλαδή οι αλήθειες περί του κόσμου υπεισέρχονται διάφορες σχέσεις μεταξύ τους και μπορούμε να βεβαιώσουμε ορθά αυτές τις αλήθειες μόνο στο βαθμό που έχουμε προσεκτικά διακρίνει τις διάφορες σχέσεις τους³.

¹. ο.π.π. 14. "I do not think that the world or the sciences would ever suggested to me any philosophical problems. What has suggested philosophical problems to me is things which other philosophers have said about the world or the sciences".

². "To search for "unity" and "system" at the expense of truth is not, I take it, the proper business of philosophy, however universally it may have been the practice of philosophers...". Βλ. Moore, Principia, 222.

³. Βλ. ο.π.π. 222 όπου λέει ότι "... all truths about the Universe possess to one another all the various relations, which may be meant by "unity", can only be legitimately asserted, when we have carefully distinguished those various relations and discovered what those truths are".

Ο Moore χρησιμοποιεί την αναλυτική μέθοδο για την εξέταση των σχέσεων αυτών. Οι παραδοσιακοί φιλόσοφοι όμως δεν είχαν εμπιστοσύνη στην αναλυτική μέθοδο, διότι δεν πίστευαν ότι μπορεί να αναλυθεί η ενότητα των πραγμάτων χωρίς να αλλοιωθεί η πραγματικότητά τους, από την άληθη μεριά η ανάλυση οδηγεί στον πλουραλισμό τον οποίο επίσης δεν δέχτηκαν οι ιδεαλιστές φιλόσοφοι.

Ο Bradley π.χ. θεωρεί ότι η πραγματικότητα είναι μια ενότητα των απλών μερών της, όμως είναι μια σύνθετη ενότητα που δεν μπορεί να αναλυθεί περαιτέρω. Η πραγματικότητα κατ'αυτόν δεν μπορεί να είναι πολλαπλή, γιατί αυτή η θέση θα ήταν αντιφατική. Όπως υποστηρίζει: "Η πραγματικότητα είναι μία. Πρέπει να είναι μία διότι η πολλαπλότητα ως πραγματικότητα είναι αντιφατική. Η πολλαπλότητα υπαινίσσεται σχέσεις, και μέσω των σχέσεων αυτών άθελά της βεβαιώνει πάντα μια ανώτερη ενότητα. Εάν υποθέσουμε ότι το σύμπαν είναι πολλαπλό αντιφάσκουμε και οπωσδήποτε υποθέτουμε ότι είναι ένα"¹. Έτσι συμπέρανε ο Bradley ότι η πραγματικότητα είναι μια και μοναδική. Αντίθετη άποψη έχει ο Moore, που υποστηρίζει ότι η πραγματικότητα είναι πολλαπλή. Η θεμελίωση της αντι-ιδεαλιστικής θέσης του Moore δεν αποτελεί μοναδική και αναγκαία ενότητα ή ενότητα μεταξύ των στοιχείων της. Η εμπειριστική βάση της φιλοσοφίας του Moore φαίνεται ότι προέρχεται βασικά από τους Βρετανούς εμπειριστές και κυρίως τον Hume. Όμως ξεπερνώντας τους, ο Moore προσπαθεί να εκκαινιάσει έναν μετριοπαθή ρεαλισμό σε ριζική αντίθεση με τον Βρετανικό ιδεαλισμό².

¹. "Reality is one. It must be single, because plurality, taken as real, contradicts itself. Plurality implies relations, and through its relations, it unwillingly asserts always a superior unity. To suppose the universe plural is therefore to contradict one self and, after all, to suppose that it is one". Βλ. Bradley, Appearance and Reality, Clarendon Press, Oxford 1930, 460.

². Βλ. J. Passmore, A Hundred Years of Philosophy, A Pelican Book 1968 (1957¹), 207. Βλ. επίσης πιο κάτω 1.34-35.

Σύμφωνα με τον ιδεαλισμό οι σχέσεις που υπάρχουν μεταξύ πραγμάτων είναι εσωτερικές. Ο Bradley, π.χ. θεωρεί ότι η τακτοποίηση διαφόρων γεγονότων σε σχέσεις και ποιότητες μπορεί να είναι αναγκαία στην πράξη, θεωρητικά όμως είναι ακατανόητη. "Η ταξινόμηση συγκεκριμένων δεδομένων σε σχέσεις και ιδιότητες μπορεί να είναι αναγκαία στην πραγματικότητα, αλλά είναι θεωρητικά ακατανόητη". Αυτός ο τρόπος της σκέψης μας δίνει μόνο μια άποψη του κόσμου, όχι όμως την αληθινή¹. Γενικά οι ιδεαλιστές που είχαν δεχτεί επίδραση από τον Hegel δέχονταν την εσωτερική σχέση των πραγμάτων. Αντίθετα ο Moore υποστηρίζει ότι η ουσία (essence) του ενός πράγματος διαφέρει συνήθως από τις σχέσεις του με τα άλλα πράγματα. Με άλλα λόγια η πραγματικότητα των πραγμάτων είναι ανεξάρτητη και έξω από τις σχέσεις τους. Αυτό ήταν ένα σημαντικό γεγονός που προσπάθησε ο Moore (και ο Russell) να υποστηρίξει².

Εδώ οικοδομείται το θεμέλιο της επίθεσης εναντίον του ιδεαλισμού, που επιχειρεί ο Moore. Στο άρθρο "The Refutation of Idealism" (1903), αναφέρει τα σχετικά επιχειρήματα για αυτό το θέμα. Η προσπάθεια αυτού του άρθρου όμως δεν ήταν να απορρίψει άμεσα την ιδεαλιστική άποψη που λέει ότι η πραγματικότητα είναι πνευματική και ότι συγκροτείται με τη μορφή εσωτερικών σχέσεων. Η προσπάθεια του Moore, δηλαδή, ήταν πιο απλή, αλλά πιο θεμελιώδης: κατευθύνθηκε να εξετάσει μια κεντρική αντίληψη των ιδεαλιστών³.

Σύμφωνα με τους ιδεαλιστές ο κόσμος είναι μια πνευματική ολότητα⁴. Η άποψη αυτή θεωρεί ότι ο κόσμος είναι πολύ διαφορετικός από αυτόν που αντιλαμβανόμαστε, και υπάρχουν πολλές ιδιότητες που δεν φανερώνονται στις

1. B.A. Bradley, Appearance and Reality, 21, 28, 367, και 392. Επίσης B.A. Moore, "External and Internal Relations", στο: του ίδιου, Philosophical Studies, Routledge & Kegan Paul, London 1970 (1922¹), 276.

2. B.A. Passmore, Hundred Years, 207.

3. Moore, "Refutation of Idealism", στο Philosophical Studies, 3.

4. ο.π. 1.

αισθήσεις μας. Αυτό σημαίνει ότι η φύση των πραγμάτων (π.χ. τραπέζια, καρέκλες, βουνά κλπ.), είναι διαφορετική από αυτήν που αντιλαμβανόμαστε εμείς, μέσα από τις αισθήσεις¹. Υπάρχει μια δυσκολία όμως, υποστηρίζει ο Moore, δηλαδή όταν λένε οι ιδεαλιστές ότι η πραγματικότητα είναι πνευματική, είναι δύσκολο να απορρίψει ή να γίνει αποδεκτή αυτή η θέση. Κατά τον Moore δεν υπάρχει ανάγκη επιχειρημάτων που θα επιβεβαιώσουν την άποψη των ιδεαλιστών, επειδή πρόκειται για μια άποψη χωρίς δυνατότητα απόρριψης². Ούτε ο ίδιος το θέλει να ασχοληθεί με αυτήν-καθ'αυτή την αξίωση ότι η πραγματικότητα είναι πνευματική. Η προσπάθειά του κατευθύνεται αντίθετα σε αλληλο δρόμο. Λέει το εξής: "Αν μπορώ να ανασκευάσω μια μόνο πρόταση, που αποτελεί ένα αναγκαίο και ουσιαστικό σημείο όλων των ιδεαλιστικών επιχειρημάτων, τότε, όσο καλά και αν είναι τα υπόλοιπα από αυτά τα επιχειρήματα, θα έχω αποδείξει ότι οι ιδεαλιστές δεν έχουν κανένα σοβαρό λόγο για το συμπέρασμά τους"³. Δηλαδή, ήθελε να εξετάσει μια κεντρική αντίληψη του ιδεαλισμού και να αποδείξει ότι οι ιδεαλιστές δεν έχουν καμία λογική βάση που να επιβεβαιώνει το συμπέρασμά τους.

"Το να υπάρχει κάτι ισοδυναμεί με το να γίνεται αντιληπτό" (*Esse est Percipi*)⁴, είναι η κεντρική έννοια που ήθελε να εξετάσει ο Moore με την

¹. οπ.π. 1

². Υποστηρίζει ο G. J. Warnock ότι ο Moore δεν πίστευε ότι οι ιδεαλιστές δεν είναι τίποτα ή αυτά που είναι δεν υπάρχει πιθανότητα να γίνονται αληθή. Το σημαντικό είναι η άποψη του ότι οι μεταφυσικές εξηγήσεις είναι θεωρητικά απίθανες και δεν έχουν νόημα. Βλ. *English Philosophy Since 1900*, Oxford Uni. Press, London 1969, 7.

³. Moore, *Philosophical Studies*, 3 : "If I can refute a single proposition which is a necessary and essential step in all idealistic arguments, then, no matter how good the rest of these arguments may be, I shall have proved that idealists have *no reason what ever* for their conclusion".

⁴. O. Moore πίστευε ότι η πρόταση αυτή αντιπροσωπεύει ολόκληρο τον ιδεαλισμό. (*Philosophical Studies*, 5.). Την πρόταση αυτή διάλεξε από τη φιλοσοφία του Berkeley, ο οποίος υποστηρίζει ότι το "esse" των πραγμάτων είναι "percipi", διότι δεν είναι

αναλυτική του μέθοδο. Πίστευε ότι με την μέθοδο αυτή θα έδειχνε την αδυναμία της θέσης κάθε ιδεαλισμού στην ιστορία της φιλοσοφίας. Εξετάζοντας κριτικά την έννοια αυτή ο Moore διαπιστώνει ότι η πρόταση σημαίνει ότι, οτιδήποτε μπορεί να αποδώσει αληθινά το κατηγορήμα του "είναι" (*esse*), μπορεί επίσης να αποδώσει το κατηγορήμα του "αντιλαμβάνεσθαι" (*percipi*) με τη μια ή με τη άλλη σημασία. Πιστεύει ότι αυτό είναι ένα αναγκαίο βήμα σε όσα τα επιχειρήματα που σωστά μπορούν να ονομασθούν ιδεαλιστικά, και ακόμη περισσότερο σε όσα τα επιχειρήματα που έχουν μέχρι τώρα προσαχθεί για να φθάσουμε στο ιδεαλιστικό συμπέρασμα¹. Ο Moore υποστηρίζει ότι ο όρος "Percipi" δεν θα ενοχλούσε ίσως, εάν χρησιμοποιόταν για να σημάνει μόνο την "αίσθηση" (*sensation*). Όμως όταν λένε οι ιδεαλιστές ότι πως "*esse*" είναι "*percipi*", το "*Percipi*" αυτό πρέπει να εννοηθεί ότι περιλαμβάνει όχι μόνο το αίσθημα αλλά και αυτό το είδος του ψυχικού γεγονότος που αποκαλείται "σκέψη"².

Κρίνοντας την πρόταση "*Esse est Percipi*" ο Moore προσπαθεί να εξετάσει τί σημαίνει το συνδετικό ρήμα "*est*" σ' αυτήν την πρόταση. Σημειώνει τρεις σημασίες της πρότασης με βάση το νόημα του "*est*", από τις οποίες μια πρέπει να είναι η ορθή.

(α) Η έκφραση "*Esse est Percipi*" μπορεί να αποσκοπεί στο να βεβαιώσει ότι η λέξη "*Esse*" χρησιμοποιείται έτσι ώστε να μην σημαίνει τίποτα λιγότερο ή περισσότερο από τη λέξη "*Percipi*" ότι δηλαδή, οι δύο λέξεις είναι ακριβώς συνώνυμες: ότι είναι μονάχα διαφορετικά ονόματα για ένα και το αυτό πράγμα,

δυνατόν να υπάρξει έξω από το νου των σκεπτομένων όντων, τα οποία τα αντιλαμβάνονται. Βλ. Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge, (εκδ.) A. C. Fraser, στο The Works of George Berkeley, Clarendon Press, Oxford 1901, τομ. 1, μέρ. 1. 3.

1. Βλ. Moore, Philosophical Studies, 5. Βλ. σχετικά Κ. Ι. Βουδούρης, Ανθολόγιον Αναλυτικών Φιλοσοφών, Αθήνα 1980 (1977¹), 39.

2. Βλ. Moore, Philosophical Studies, 7. και Βουδούρης, Ανθολόγιον, 40.

ότι εκείνο που εννοείται με το "Esse", είναι απόλυτα ταυτόσημο με αυτό που εννοείται με το "Percipi": "...η φιλοσοφική δοξασία που εκφράζει η πρόταση "Esse est Percipi" δεν χρησιμοποιείται για να ορίσει έτσι απλά μια λέξη· ούτε ακόμα ότι αν χρησιμοποιόταν έτσι θα ήταν ένας εξαιρετικά κακός ορισμός. Αλλά εάν δεν σημαίνει αυτό, τότε μόνο δύο εναλλακτικές ερμηνείες απομένουν"¹.

(β) Η δεύτερη σημασία "είναι ότι αυτό που εννοείται με το "Esse", παρά το ότι δεν είναι απόλυτα ταυτόσημο με αυτό που εννοείται με το "Percipi", εντούτοις περιλαμβάνει το τελευταίο ως μέρος της σημασίας του. Αν αυτό ήταν το νόημα της πρότασης "Esse est Percipi", τότε, το να πούμε ότι ένα πράγμα είναι πραγματικό, δεν θα ήταν το ίδιο σα να λέγαμε ότι είναι αντικείμενο της εμπειρίας. Το ότι είναι πραγματικό θα σήμαινε ότι είναι αντικείμενο της εμπειρίας και κάτι άλλο επιπλέον. Η φράση "το να είναι αντικείμενο της εμπειρίας" θα δήλωνε κάτι το αναλυτικά ουσιώδες για την πραγματικότητα, αλλά, δε θα απέδιδε το πλήρες νόημα του όρου "πραγματικός". Από το γεγονός ότι ένα αν είναι πραγματικό θα μπορούσαμε να συναχάσουμε, σύμφωνα με το νόμο της αντίφασης, ότι τούτο είναι αντικείμενο της εμπειρίας, αφού το τελευταίο θα ήταν μέρος του νοήματος του προηγουμένου. Αλλά από την άλλη μεριά, από το γεγονός ότι ένα πράγμα είναι αντικείμενο της εμπειρίας, δεν θα μπορούσαμε να συναχάσουμε ότι είναι πραγματικό. Γιατί δεν θα προέκυπτε από το γεγονός ότι έχει ένα από τα ουσιώδη για την πραγματικότητα κατηγορήματα και από το ότι έχει εξ ίσου και το άλλο ή τα άλλα. Τώρα, αν αντιλαμβανόμαστε την πρόταση "το να είναι αντικείμενο της εμπειρίας" με αυτή τη δεύτερη σημασία, ... δίνει ένα ορισμό της λέξης "πραγματικότητα" βεβαιώνοντας ότι αυτή η λέξη δηλώνει ένα πομπήλοκο όλο, μέρος του οποίου αποτελεί αυτό που νοείται με τον όρο "αντιλαμβάνεσθαι". "...δεν νομίζω ότι η λέξη

¹. Βλ. Moore, Philosophical Studies, 8-9. και Βουδούρης, Ανθολόγιον, 41.

"πραγματικότητα" χρησιμοποιείται συνήθως για να περιλαμβάνει το νόημα του όρου "αντιλαμβάνεσθαι" ...είναι ασφαλώς αδιαμφισβήτητο ότι πολλά πράγματα που γίνονται αντικείμενα εμπειρίας είναι επι πλείον και κάτι άλλο" ¹.

(γ) Η τρίτη σημασία, όπως υποστηρίζει, είναι η εξής: εάν υπάρχει κάτι, αυτό γίνεται αντικείμενο αντίληψης. Τότε το "είναι" περιλαμβάνει το "αντιλαμβάνεσθαι" και εξ αιτίας αυτού το "αντιλαμβάνεσθαι" μπορεί να συναχθεί από το "είναι", μπορεί να είναι σημαντική μονάχα όταν νοείται ότι δεχόμαστε πώς το "αντιλαμβάνεσθαι" μπορεί να συναχθεί από το "είναι". (π.χ. εάν υπάρχει **X** αυτό γίνεται αντικείμενο εμπειρίας). Η μόνη σπουδαιότητα του ερωτήματος αν το όλο "είναι" περιλαμβάνει το μέρος "αντιλαμβάνεσθαι", έγκειται κατά συνέπεια στο ερώτημα, αν το μέρος **X** είναι αναγκαία συνδεδεμένο με το μέρος "αντιλαμβάνεσθαι" μέσα στην πρόταση².

Σύμφωνα με τη γνώμη του Moore η τρίτη σημασία είναι πιο σημαντική από τις άλλες. Εδώ η πρόταση βεβαιώνει ότι οπουδήποτε έχουμε **X** (ύπαρξη κάποιου πράγματος) έχουμε επίσης αντίληψη, πως ο,τιδήποτε έχει την ιδιότητα **X**, έχει επίσης την ιδιότητα να γίνεται αντικείμενο της εμπειρίας. Αυτό είναι ένα βασικό επιχείρημα των ιδεαλιστών για να υποστηρίξουν τη θέση τους ότι η πραγματικότητα είναι πνευματική. Διότι, σύμφωνα με τους ιδεαλιστές, το αντικείμενο της εμπειρίας (ο κόσμος) είναι αδύνατον να συλληφθεί χωριστά από το υποκείμενο και επομένως θεωρούν επίσης ότι η άποψη τους είναι αναγκαστικά αληθής, γιατί επιβεβαιώνεται με βάση το νόμο της αντίφασης ο οποίος βεβαιώνει το κύρος των αναλυτικών επιχειρημάτων. Εννοούν ότι η πρόταση "Esse est percipi" είναι αναλυτική και αυτό βεβαιώνει την άποψη τους ότι είναι σίγουρα αληθής.

Το συμπέρασμα του ιδεαλισμού, κατά τη γνώμη του Moore, είναι εσφαλμένο. Γιατί, όταν λέει ο ιδεαλιστής ότι το αντικείμενο και το υποκείμενο

1. ο.π. 9-10 και Βουδούρης, Αγθολόγιον, 41κε.

2. Moore, Philosophical Studies, 10-13, και Βουδούρης, Αγθολόγιον, 43.

έχουν αναγκαστική σύνδεση, παραλείπει να δει ότι είναι εντελώς διαφορετικά¹. Στηριζόμενος στην αναλυτική μέθοδο, ο Moore υποθέτει ότι η πραγματική φύση των πραγμάτων δεν μπορεί να ταυτίζεται με την αίσθησή τους. Αν η αντίληψη είναι ένα μέρος της ύπαρξης, τότε θα μπορούσαμε να επιβεβαιώσουμε την πραγματική ύπαρξη του ενός πράγματος μέσα από την εμπειρία. Όμως, αν το πράγμα είναι μόνο αντιληπτό, τότε δεν συνεπάγεται ότι το πράγμα που αντιλαμβανόμαστε είναι ακριβώς πραγματικό². Οι ιδεαλιστές όμως θεωρούν ότι το αντικείμενο της εμπειρίας είναι ακατανόητο έξω από το υποκείμενο³. Υποστηρίζουν πως το αντικείμενο και το υποκείμενο είναι αναγκαστικά συνδεδεμένα κυρίως επειδή δεν μπορούν να θεωρηθούν ως διακεκριμένα. π.χ. "όταν φέρνει στο νου του [ο ιδεαλιστής] το κίτρινο και όταν φέρνει στο νου του το αίσθημα του κίτρινου αποτυχαίνει να δει ότι υπάρχει κάτι τι στο δεύτερο που δεν υπάρχει στο πρώτο. Αφού αυτό συμβαίνει έτσι, το να αρνηθεί ότι το κίτρινο μπορεί ποτέ να υπάρχει χωριστά από το αίσθημα του κίτρινου, σημαίνει απλώς ότι αρνείται πως το κίτρινο μπορεί ποτέ να είναι άλλο από αυτό που είναι και τούτο, γιατί το κίτρινο και η αίσθηση του κίτρινου ταυτίζονται απόλυτα"⁴.

Όπως υποστηρίζει ο Moore, η ύπαρξη και η αντίληψη των πραγμάτων χωρίζονται η μια από την άλλη. Όπως λέει, η αίσθηση του μπλε διαφέρει από το αίσθημα του πράσινου. Όμως υπάρχει μια κοινή φύση μεταξύ τους που είναι η συνείδηση⁵. Ενώ η ύπαρξη του μπλε και του πράσινου είναι έξω από την συνείδηση μας. Η ανάλυση της αντιληπτικής δραστηριότητας (στο άρθρο "The Refutation of Idealism" 1903) τον οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η ύπαρξη των πραγμάτων είναι έξω από την εμπειρία μας. Η απάντηση του Moore στο

1. Moore, *Philosophical Studies*, 13. και Βουδούρης, *Ανθερόχρον*, 45.

2. *ο.π.π.* 9.

3. *ο.π.π.* 12.

4. *ο.π.π.* 13κε.

5. *ο.π.π.* 17.

πρόβλημα, πώς μπορούμε να ξέρουμε την ύπαρξη των εξωτερικών πραγμάτων, βρίσκεται στα επόμενα άρθρά του "A Defence of Common Sense"(1925) και "Proof of an External World"(1939).

(β) **Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ
ΚΑΙ Η ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΝΟΥ.**

Ύστερα από την κριτική ανάλυση και ανασκευή της ιδεαλιστικής άποψης, ότι η ύπαρξη των πραγμάτων δεν είναι το ίδιο με την αντίληψη τους, ο Moore οδηγείται στην ανάπτυξη της δικής του άποψης προκειμένου να τεκμηριώσει την ύπαρξη των εξωτερικών πραγμάτων. Όπως είδαμε προηγουμένως ο Moore απορρίπτει την άποψη ότι η γνώση του εμπειρικού κόσμου συγκροτείται αποκλειστικά από ψυχικές ή νοητικές πράξεις ή ψυχικά γεγονότα που λαμβάνουν χώρα στη συνείδηση του γνωρίζοντος υποκειμένου. Η γνώση κατά τον Moore είναι αποτέλεσμα τόσο των νοητικών πράξεων ή διεργασιών όσο και των αντικείμενων των πράξεων αυτών, τα οποία υφίστανται ανεξάρτητα από τις ψυχικές ή νοητικές πράξεις που λαμβάνουν χώρα, όταν το υποκείμενο γνωρίζει ένα εξωτερικό αντικείμενο. Το επιστημοθετικό πλαίσιο της άποψης αυτής είναι ότι αυτό που γνωρίζουμε προκύπτει πάντα από συνθετικές παρατηρήσεις και ποτέ από a-priori σκέψη. Για το λόγο αυτό, ο Moore εντάσσεται στην εμπειριστική παράδοση και διαφοροποιείται από την υπερβατολογική, καντιανική, φιλοσοφική σκέψη.

Όμως έχει και διαφορές από την κλασική εμπειριστική παράδοση (π.χ. αυτή του Hume). Ο Moore δέχεται ότι η εμπειρία δεν περιορίζεται στην απλή αισθητηριακή εμπειρία. Θεωρεί, δηλαδή ότι υπάρχουν και πολλαά άλλα πράγματα που είναι αντικείμενα των νοητικών πράξεων του γνωρίζοντος υποκειμένου, πέρα από αυτά τα οποία αποκαλύπτονται από τις αισθήσεις. π.χ. καθολικές έννοιες σχέσεων, μη-νατουραλιστικές ιδιότητες, κλπ. Ο Moore επιπλέον δεν οδηγείται στα σκεπτικιστικά συμπεράσματα του κλασικού εμπειρισμού. Δηλαδή δεν

εχειρεί καμία αμφιβολία για το γνωστικό status των αληθειών που γνωρίζουμε με βάση την εμπειρία. Δεν δέχεται ότι η γνώση των αντικείμενων της εμπειρίας είναι επαγωγική που μπορεί κάποιος να αμφισβητήσει (όπως του Hume), αλλά υποστηρίζει ότι αλήθειες περί αυτών είναι βέβαιες και πέρα από κάθε δυνατότητα αμφισβήτησης. Και σ' αυτό το υποκεφάλαιο καθώς και στο αμέσως επόμενο θα ασχοληθούμε με την κριτική εξέταση αυτής της άποψης του Moore.

Όπως υποστηρίζει, με τη θεωρία των αισθητηριακών δεδομένων¹ μπορούμε να έχουμε άμεση αντίληψη μόνο για τα αισθητηριακά δεδομένα, όχι όμως για τα φυσικά πράγματα. Γιατί άμεση αντίληψη μας προσφέρουν μόνο τα αισθητηριακά δεδομένα. Τότε παραμένει το πρόβλημα, πώς μπορούμε να γνωρίσουμε τα υλικά αντικείμενα; Η απάντηση του Moore για το πρόβλημα αυτό βασίζεται κυρίως στην αποδοχή του κοινού νου. Την άποψή του εκθέτει στο άρθρο "A Defence of Common Sense"² που δημοσιεύθηκε το 1925. Αργότερα στο άρθρο "Proof of an External World" (1939)³, προσπαθεί να εξηγήσει την άποψή του πιο αναλυτικά και για να πεί ότι ο δρόμος για τη γνώση της πραγματικότητας είναι η κοινή γνώση⁴.

Ο Moore στα έργα του χρησιμοποιεί την έννοια του κοινού νου για να αποδώσει δύο διαφορετικές σημασίες, οι οποίες όμως σχετίζονται μεταξύ τους. Μερικές φορές εννοεί τις απλές πεποιθήσεις που καθολικά οι άνθρωποι δέχονται

1. Βλ. Moore, "The Status of Sense-data", PAs . (1913-14) . και στο Philosophical Studies, 168-196 και του ιδίου "Sense-data" στο Some Main Problems of Philosophy, Allen and Unwin Ltd. London 1969 (1953¹), 28-51.

2. Πρώτη φορά δημοσιεύθηκε στο Contemporary British Philosophy, том.2, (εκδ.) J. H. Muirhead, G. Allen and Unwin Ltd. London 1925, 193-223 και μετά στο Moore, Philosophical Papers, Allen and Unwin Ltd, London 1970 (1959¹) και στο Ammerman, Analytic Philosophy. Η Ελληνική μετάφραση του άρθρου Βλ. Μ. Δραχώνα-Μονάχου, "Μια Υπεράσπιση του Κοινού νού", Δευκαλίω том. 15 (1975) 241-267.

3. Πρώτη δημόσιαση στο PBA, том. XXV (1939), 68-84 και στο Moore, Philosophical Papers, και στο Ammerman, Analytic Philosophy.

4. Βλ. Passmore, Hundred Years, 212.

σε κάποια συγκεκριμένη εποχή και άλλες φορές φαίνεται να εννοεί την φυσική τάση που έχουν οι άνθρωποι να αποδέχονται τις πεποιθήσεις αυτές. Μοιρονότι ο ίδιος δεν κάνει σαφώς τη διάκριση αυτή, μπορούμε να πούμε ότι οι δύο σημασίες υπάρχουν στο έργο του και μοιρονότι σχετίζονται, δεν ταυτίζονται απολύτως. Διότι οι καθολικά αποδεκτές πεποιθήσεις σε κάποια συγκεκριμένη εποχή μπορεί να αλλιάζουν, ενώ αντίθετα η φυσική τάση να πιστεύουμε κάτι δεν υπόκειται με τον ίδιο τρόπο σε αλλιαγή. Συνοδικά ο Moore αποδίδει στον κοινό του, εκλαμβανόμενο μάλλον με την έννοια της φυσικής ροής ή τάσης να πιστεύουμε κάτι, το status του θεμελίου της γνώσης.

Ο Moore υποστηρίζει ότι αν θα μπορούσε να επιβεβαιώσει ότι υπάρχουν δύο κομμάτια χαρτί, δύο ανθρώπινα χέρια, δύο παπούτσια και δύο κόλλτσες κλπ. αυτή τη στιγμή, αυτό θα σήμαινε ότι τα πράγματα υπάρχουν έξω από μας στον κόσμο¹. Για να επιβεβαιώσει την άποψή του, προσπαθεί να στηριχθεί στο επιχείρημα για την ύπαρξη των χεριών του. Λέει το εξής: "Μπορώ να αποδείξω τώρα για παράδειγμα ότι υπάρχουν δύο χέρια. Πώς; Σηκώνοντας τα και λέγοντας, καθώς κάνω κάποια χειρονομία με το δεξιό, "Εδώ είναι ένα χέρι" και συμπληρώνοντας, καθώς κάνω κάποια χειρονομία με το αριστερό "και εδώ είναι το άλλο", και εάν, με το να κάνω αυτό, έχω *ipso facto* την ύπαρξη των εξωτερικών πραγμάτων..... Δεν είναι αναγκαίο να πολλαπλασιάσω τα παραδείγματα"². Υποστηρίζει ότι μπορεί έτσι να επιβεβαιώσει την ύπαρξη των δύο χεριών του στον εξωτερικό κόσμο.

Ο Moore, ως γνωστόν, ανήκει σ' αυτούς που δίνουν βάρος στην αναλυτική μέθοδο. Όμως ο ίδιος δεν δέχεται ότι η ανάλυση είναι ο ένας και

1. Moore, "External World" στο Ammerman, *Analytic Philosophy*, 81.

2. op. cit. 81. "I can prove now, for instance, that two human hands exist. How? By holding up my two hands and saying, as I make a certain gesture with the right, "Here is one hand". and adding, as I make a certain gesture with the left, "and here is another", And if, by doing this, I have *ipso facto* the existence of external things,....There is no need to multiply examples"

μοναδικός σκοπός της φιλοσοφίας¹. Η θέση ότι ο Moore δεν χρησιμοποιούσε την αναλυτική μέθοδο για την κάθε έρευνα των φιλοσοφικών προβλημάτων, επιβεβαιώνεται με το άρθρο "A Defence of Common Sense", που δεν θεμελιώνεται με βάση την ανάλυση. Ενώ η συμβολή του στην συγκρότηση της αναλυτικής κατεύθυνσης συνετέλεσε ώστε να προκύψει μια φιλοσοφική παράδοση στο Cambridge². Από την άλλη μεριά η φιλοσοφική του προσπάθεια συνετέλεσε στο να δώσουν οι μεταγενέστεροι περισσότερη φιλοσοφική σημασία στη ζωή.

Το άρθρο "A Defence of Common Sense" του Moore είχε μεγάλη επίδραση στη σύγχρονη αναλυτική φιλοσοφία, κυρίως στην προσπάθεια να συγκροτηθεί μια επιστημονολογική ανάλυση των προτάσεων της κοινής ζωής. Έχοντας αυτήν την αφετηρία ο Moore τονίζει ότι έχει άμεση γνώση για μερικές τουλάχιστον προτάσεις, π.χ. Οι προτάσεις που αφορούν την ύπαρξη ή την συμπεριφορά του σώματός του, την ύπαρξη των εμπειρικών πραγμάτων, ή την ύπαρξη των άλλων ανθρώπων κλπ. είναι σίγουρα αληθινές³. Ας δούμε τι εννοεί ο Moore όταν λέει ότι αυτές τις προτάσεις είναι σίγουρα αληθινές. Ο ίδιος εξηγεί ότι, αυτήν τη στιγμή υπάρχει ένα ανθρώπινο σώμα που είναι δικό του. Ξέρει ότι το σώμα αυτό γεννήθηκε κάποτε στο παρελθόν και παραμένει συνεχώς ως τώρα. Την ώρα που γεννήθηκε αυτό το σώμα υπήρξαν και άλλα πράγματα, και άλλα ανθρώπινα σώματα όπως το δικό του. Όμως η γη υπήρξε πολλά χρόνια πριν από τη δική του γένεση, και στη διάρκεια αυτή πολλά ανθρώπινα σώματα έζησαν πάνω στη γη, σε κάθε στιγμή, πέθαναν και πολλά, παραμένουν και πολλά, ύστερα από την γέννησή τους. Έτσι συμπεραίνει ότι το δικό του σώμα που έχει συνεχώς ύπαρξη, έχει επίσης εμπειρίες για διάφορα πράγματα στο περιβάλλον.

1. Βλ. Moore, "Reply to my Critics", στο Schilpp, Philosophy of Moore, 675-76. Βλ. και Passmore, Hundred Years, 212.

2. Passmore, Hundred Years, 212.

3. Βλ. Moore, "Defence of Common Sense" στο Ammerman, Analytic Philosophy, 56.

Αντιλαμβάνεται όχι μόνο τα πράγματα αλλά και παρατηρεί τα γεγονότα γύρω από αυτά. Δηλαδή γνωρίζει τα γεγονότα του παρελθόντος (ότι ύπηρξε το δικό του σώμα χθές κλπ.), και έχει εμπειρίες του παρελθόντος και πολλές άλλες εμπειρίες. Σκέφθηκε δηλαδή φανταστικά πράγματα, πρόσωπα και συμπτώσεις που δεν έχουν σχέση με την πραγματικότητα. Έτσι και τα άλλα ανθρώπινα σώματα έχουν τις δικές τους εμπειρίες όπως τις δικές του. Με τον τρόπο αυτό ο Moore προσπαθεί να τεκμηριώσει ότι υπάρχει βεβαιότητα για αυτά που γνωρίζει στον κόσμο¹.

Ο Moore έφθασε στο συμπέρασμα αυτό δίνοντας έμφαση στη κοινή χρήση της γλώσσας. Θεωρεί ότι η κοινή χρήση είναι αληθινή ή ότι γνωρίζουμε την αλήθεια των προτάσεων με βάση την κοινή χρήση. Δηλαδή αν γνωρίζουμε κάτι που ανήκει στην άποψη του κοινού νου, αυτό συνεπάγεται ότι είναι αληθές. Είναι αντίφαση αν πούμε πως κάτι είναι χαρακτηριστικό του κοινού νου και όμως δεν είναι αλήθεια². Σύμφωνα με τον Moore, "η αντίληψη του κοινού νου για τον κόσμο είναι σε ορισμένα θεμελιώδη χαρακτηριστικά, είναι πλήρως αληθής"³. Υποστηρίζει ότι όταν μιλάμε για τα εμπειρικά πράγματα ή για τα γεγονότα δεν είναι λογικό να θεωρούμε ότι αυτά θεμελιώνονται σε πνευματικά δεδομένα, ή ότι τα εμπειρικά δεδομένα θεμελιώνονται με βάση την αιτία των πνευματικών δεδομένων. Δεν υπάρχει επαρκής λόγος για την προβολή μιάς τέτοιας άποψης. Κατά βάση εδώ η προσπάθεια του Moore ήταν να δείξει ότι τα εμπειρικά δεδομένα δεν εξαρτώνται από το νου⁴. Δηλαδή η άποψη του Moore εναντιώνεται

1. οπ.π. 48-52.

2. οπ.π. 56. "Common sense view of the world is in certain fundamental features, wholly true".

3. οπ.π. 56.

4. Οι ιδεαλιστές πιστεύουν ότι τα εμπειρικά δεδομένα εξαρτώνται από το νου μας. Δηλαδή τα εμπειρικά αντικείμενα είναι εντελώς πνευματικά δεδομένα. π.χ. Ο Descartes έλεγε ότι "σκεφτομαι άρα υπάρχω" (cogito ergo sum). Αυτό σημαίνει ότι η ύπαρξη επιβεβαιώνεται από τη σκέψη. Βλ. Meditations on First Philosophy, Μετάφραση

στην ιδεαλιστική σκέψη. Όπως λέει ο ίδιος, η δική του άποψη διαφοροποιείται ριζικά από τους ιδεαλιστές φιλοσόφους¹.

Ανακύπτει ένα επιστημολογικό πρόβλημα, πώς ο Moore ήξερε την ύπαρξη των πραγμάτων. Ούτε ο ίδιος αναφέρει τον τρόπο γνώσης των κοινών αληθειών του με βεβαιότητα. Κατά το N. Malcolm, όταν ο Moore θεωρεί ότι οι αλήθειες των εμπειρικών προτάσεων είναι απόλυτα βέβαιες, μπορεί να διατυπωθεί η ερώτηση πώς ξέρει αυτός ότι είναι σίγουρα αλήθειες. Η απάντηση του Moore είναι ότι δεν ξέρει πώς το γνώρισε, όμως ήταν σίγουρος ότι γνώριζε αυτές τις αλήθειες. Αυτό οδηγεί στην εντύπωση ότι ο Moore έχει την βεβαιότητα αυτή με κάποιο εννοιακό τρόπο, ως αποτέλεσμα ενόρασης (intuition). Δηλαδή όπως λέει ο Malcolm, δημιουργείται η εντύπωση ότι ο Moore πιστεύει πως η βεβαιότητα αυτή είναι μια απλή και μη-επιδεχόμενη-ορισμό (indefinable) ποιότητα όπως το κίτρινο, η οποία προσάπτεται αυτόματα σε ορισμένες (εμπειρικές) προτάσεις και όχι σε άλλες. Όμως το άτομο που πιστεύει αυτό, συγχέει τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στην πιθανότητα (probability) και στη βεβαιότητα (certainty)².

Για τον Malcolm ο Moore είχε κάποια βεβαιότητα για τα φυσικά αντικείμενα, την οποία αμφισβητούσαν οι άληθοι φιλόσοφοι. Και από την άληθη πλευρά είναι φανερό ότι ο Moore δεν δεχόταν ότι υπάρχει κανένας άληθος μεταφυσικός τρόπος, για να κατανοήσουμε τον εμπειρικό κόσμο με βεβαιότητα, εκτός από την γνώση που μπορούμε να έχουμε από την αντιληπτική παρατήρηση

από Haldane & Ross στο The philosophical works of Descartes, Cambridge Uni. Press, Cambridge 1931, τομ. I, 149-50. Σύμφωνα με τον Berkeley η ύπαρξη των πραγμάτων είναι η αντίληψη. "Esse est percipi". Μ'αυτό εννοεί ότι τα εξωτερικά πράγματα έχουν πνευματική βάση. Βλ. Human Knowledge, vol. I part. I sec.3.

¹. Βλ. Moore, "Defence of Common sense" στο Ammerman, Analytic Philosophy, 62.

². Βλ. N. Malcolm, "Empirical Statements", Mind 51 (1942), 40.

(Perceptual observation), που θεμελιώνεται στις εμπειρίες του κοινού νού¹. Ο Moore επιβεβαιώνει την ύπαρξη του δικού του σώματος με τέτοιου είδους παρατηρήσεις του κοινού νου. Δημιουργούνται όμως περισσότερα προβλήματα, όταν θέει ότι γνωρίζει με βεβαιότητα την ύπαρξη των φυσικών πραγμάτων. Ας πούμε ότι μπορεί κάποιος να είναι σίγουρος για την ύπαρξη του δικού του σώματος. Μπορεί όμως μια τέτοια βεβαιότητα να εφαρμοστεί στα φυσικά πράγματα; Δηλαδή, έχει την ίδια βάση της γνώσης που μπορεί να έχει για το δικό του σώμα και για τα φυσικά αντικείμενα; Η άποψη του Moore δεν θεμελιώνεται σε κάποια σαφή εξήγηση εκτός από την άποψη του κοινού νου. Από την πλευρά του απαντά ότι μια τέτοια εξήγηση είναι αδύνατη, διότι η βεβαιότητα αυτή είναι απλή όπως το κίτρινο χρώμα που δεν αναλύεται και δεν ορίζεται πιο πέρα².

Σύμφωνα με τον Moore, η ύπαρξη των εξωτερικών πραγμάτων βεβαιώνεται με βάση την κοινή χρήση της γλώσσας. Αναφέρει μια άποψη του Kemp Smith, που ήταν ο μεταφραστής του Κριτική του Καθαρού Λόγου του Kant, για να βεβαιώνει την δική του άποψη. "Είναι ακόμα σκάνδαλο για τη φιλοσοφία..... ότι η ύπαρξη αντικειμένων έξω από μας... πρέπει να γίνει αποδεχτή με βάση την πίστη, και ότι εάν κανείς πιστεύει ότι πρέπει να αμφιβάλλει για την ύπαρξη τους, δεν μπορούμε να ανατρέψουμε τις αμφιβολίες του δίνοντας κάποια ικανοποιητική απόδειξη"³.

1. Βλ. A. E. Murphy, "Moore's Defence of Commonsense" στο Schilpp, Philosophy of Moore, 315.

2. Βλ. Malcolm, "Empirical Statements", Mind 51 (1942), 40.

3. "It still remains a scandal to philosophy... that the existence of things outside of us ... must be accepted merely on *faith*, and that, if anyone thinks good to doubt their existence, we are unable to counter his doubts by any satisfactory proof". Βλ. Moore, "Proof an External World" στο Ammerman, 68. Πβ. Kemp Smith στο πρόλογο της 2η έκδοση του Kant, Kritique of Pure Reason (Αγγλ. Μεταφ.), Macmillan, London 1929, Β XXXIX. Βλ. επίσης Warnock, English Philosophy, 18.

Κρίνοντας την άποψη αυτή, ο Moore θέλει ότι ο Kant σκέφτεται ότι πρέπει να δώσει μια απόδειξη για την ύπαρξη των πραγμάτων πέρα από την εμπειρία μας. Γιατί σύμφωνα με τον Kant δεν μπορούμε να γνωρίσουμε τη φύση του πράγματος - καθ' αυτού (Ding an sich / thing-in-itself), αφού αυτή βρίσκεται έξω από τα όρια του καθαρού λόγου. Όπως θέλει ο Kant: "τα φαινόμενα είναι τα μόνα αντικείμενα τα οποία μπορούμε να έχουμε άμεσα, ως δεδομένα και ό,τι μέσα σ' αυτά αναφέρεται άμεσα στο αντικείμενο, αυτό λέγεται ενοπτεία. Μαι, αλλιά τα φαινόμενα αυτά δεν είναι πράγματα αυτά καθ' εαυτά παρά μόνο παραστάσεις, οι οποίες πάλη έχουν το αντικείμενο τους, από το οποίο επίσης μπορούμε πιά να έχουμε ενοπτεία και για αυτό μπορεί να ονομάζεται το μη εμπειρικό, δηλαδή το υπερβατικό αντικείμενο"¹. Σύμφωνα με την άποψη αυτή του Kant τα πράγματα καθ' αυτά δεν είναι αντικείμενα των αισθήσεων, αλλιά της κατανόησης ή της συνείδησης².

Αντίθετα ο Moore θεωρεί ότι εκτός από την εμπειρία μας δεν χρειάζεται κάποια άλλη δικαιολόγηση για την επιβεβαίωση της ύπαρξης των φυσικών αντικειμένων. Τα φυσικά αντικείμενα είναι αυτά τα οποία συναντάμε στο χώρο και τα οποία αντιλαμβανόμαστε³. Όταν θέμε ότι υπάρχουν πράγματα στον φυσικό κόσμο εννοούμε ότι τα πράγματα αυτά είναι αντιληπτά στο χώρο. π.χ. Η πρόταση "υπάρχουν φυτά" ή "αυτά τα φυτά υπάρχουν" εννοεί ότι μπορεί κάποιος να δηλώσει ότι υπάρχουν δύο φυτά, δύο σκύλοι κλπ. Και αυτό σημαίνει ότι έχει διαπιστώσει ήδη ότι υπάρχουν πράγματα που συναντάμε στο χώρο⁴. Είναι φανερό ότι δεν μπορεί να υπάρχουν τα πράγματα (σκύλοι, φυτά κλπ.) που δεν συναντάμε στο χώρο. Όταν ο Moore θεωρεί ότι υπάρχουν εξωτερικά

¹. Βλ. Kant, Καθαρού Λόγου, Α. 108-109.

². οπ.π. Α. 253-256.

³. Βλ. Moore, "Proof of an External World" στο Ammerman, Analytic Philosophy, 70-72.

⁴. οπ.π. 76.

πράγματα, δεν εννοεί κάτι υπερβατικό, όπως τα πράγματα – καθ'αυτά του Kant¹. Ο Moore επιτίθεται κατά του σκεπτικισμού. Η σημασία της λέξης "εξωτερικό" που χρησιμοποιεί ο ίδιος, σημαίνει ό,τι είναι εμπειρικά εξωτερικό, δηλαδή ό,τι συλλογισθούμε εμπειρικά. Τα εμπειρικά αντικείμενα αυτά δεν χρειάζονται κάποια άλλη απόδειξη. (Η ύπαρξη των δύο χεριών του βεβαιώνεται με τον τρόπο αυτό)².

Στη συνέχεια ο Moore προσπαθεί να δώσει την βεβαιότητα αυτή στα πράγματα που ανήκουν στο παρεθόν. Λέγοντας ότι σήκωσε τα χέρια του πριν από λίγη ώρα, εννοεί ότι θα μπορούσε να επιβεβαιώσει την ύπαρξη δύο χεριών του και στο παρεθόν. Όμως και ο ίδιος δέχεται ότι μια τέτοια δικαιολόγηση είναι εντελώς διαφορετική από το να βεβαιώσουμε κάτι την ίδια στιγμή που συμβαίνει, με βάση την εμπειρία. Κατά τον Moore οι άλλοι φιλόσοφοι δεν αρκέστηκαν σε μια τέτοια απόδειξη, γιατί ζητούσαν κάτι άλλο, δηλαδή όπως αναφέρει ο ίδιος, περίμεναν κάποια απόδειξη καθολικών προτάσεων που συνδέονται με την εμπειρία. π.χ. 'Όταν ο Moore λέει ότι "Να το ένα χέρι" και "Να το άλλο" ή "Σήκωσα τα δύο χέρια πάνω σ' αυτό το θρανίο αυτή τη στιγμή", Αυτό που οι σκεπτικιστές φιλόσοφοι (δηλαδή αυτοί που αμφισβητούσαν την άποψή του) ζητούσαν, δεν ήταν μια απόδειξη γι' αυτές τις προτάσεις αλλά για τις προτάσεις περι του καθόλου. Αν αυτή είναι η σημασία της απόδειξης την οποία περίμεναν οι άλλοι φιλόσοφοι, από την απόδειξη των εξωτερικών πραγμάτων, ο Moore αρνείται την πιθανότητα μιάς τέτοιας απόδειξης, δηλαδή ο ίδιος

1. Όπως υποστηρίζει ο Moore, ο Kant χρησιμοποιείται τη λέξη "εξωτερικό" ή "έξω από μας", με δύο διαφορετικές έννοιες. Μια είναι η υπερβατική έννοια που μιλάει για τα πράγματα-καθ'αυτά (things-in-themselves). Με την έννοια αυτή τα πράγματα που συναντάμε στο χώρο δεν θεωρούνται εξωτερικά. Η άλλη έννοια είναι το εμπειρικά εξωτερικό, που όπως υποστηρίζει ο Moore είναι τα αντικείμενα που ταυτίζονται με αυτά τα οποία συναντάμε στο χώρο. Βλ. Moore, "Proof of an External World", στο Ammerman, Analytic Philosophy, 77.

2. ο.π.σ. 81.

ισχυρίζεται ότι δεν μπορεί ποτέ κάποιος να αποδείξει την ύπαρξη κανενός πραγμάτος στον εξωτερικό κόσμο¹.

Ο Moore υποστηρίζει ότι δεν μπορεί να υπάρξει κάποια αμφιβολία για την ύπαρξη των δύο χεριών του. Γιατί η γνώση αυτή είναι εντελώς βέβαια². Δηλαδή με το επιχείρημα των χεριών αποδείχεται ότι υπάρχουν δύο τουλάχιστον πράγματα στον κόσμο ή έξω από την εμπειρία μας. Ο Moore έχει την άποψη ότι οι προκείμενες (premises) του παραδείγματος είναι βέβαια αληθείς και ότι το συμπέρασμα το οποίο ακολουθεί είναι και αυτό αληθές. Αν κάποιος έχει αμφιβολία για τα χέρια, μπορεί να τα πησιιάσει και τα εξετάσει. Μια τέτοια εξέταση όμως δεν γίνεται σε όλες τις περιπτώσεις. Τώρα πώς μπορούσε ο Moore να δώσει κάποια απόδειξη για την ύπαρξη των χεριών του; Ούτε ο ίδιος πίστευε ότι θα μπορούσε να το κάνει. Αν θέλει να κάνει αυτό, πρέπει λοιπόν να αποδείξει πρώτα-πρώτα ότι αυτή τη στιγμή δεν ονειρεύεται, (όπως υποστήριξε ο Descartes). Όμως πώς μπορεί κάποιος να είναι σίγουρος ότι δεν ονειρεύεται; Μόνο μπορούμε να πούμε ότι δεν υπάρχει καμία αμφιβολία, και υπάρχουν τελικοί λόγοι (conclusive reasons), όταν ισχυρίζεται ότι δεν ονειρεύεται και ότι είναι ξύπνιος αυτή τη στιγμή. Όμως σύμφωνα με τον Moore τέτοια εξήγηση είναι κάτι άλλο από αυτό που πρέπει να αποδείξουμε. Δηλαδή από την απόδειξη των χεριών ή γενικά των εξωτερικών πραγμάτων³. Οι φιλόσοφοι που δεν ικανοποιούνται με την εξήγηση του Moore θεωρούν ότι η απόδειξή του, δεν μπορεί να είναι καθόλου τελική ή σίγουρη⁴. Ο Moore υποστηρίζει ότι στην περίπτωση που οι αποδείξεις του δεν είναι ικανοποιητικές, δεν υπάρχει κάποιος άλλος τρόπος για την επιβεβαίωση της ύπαρξης των εξωτερικών πραγμάτων.

1. Βλ. ο.π. 84.

2. ο.π. 84. Επίσης Βλ. Warnock, English Philosophy, 18.

3. Βλ. Moore, "Proof of an External World", στο Ammerman, Analytic Philosophy, 84.

4. ο.π. 84.

Ο Moore δεν θεωρεί τον αντικειμενικό κόσμο μόνο με μια άποψη πεποίθησης, γιατί πιστεύει ότι, τέτοια άποψη είναι εσφαλμένη. Υπάρχουν φυσικά πράγματα στον εξωτερικό κόσμο και μπορεί κάποιος να ξέρει ότι υπάρχουν, αλλά που δεν μπορεί να τα αποδείξει με κάποιο άλλο τρόπο πέρα από του κοινού του. Όσοι δεν ικανοποιούνται με τις αποδείξεις του, δεν έχουν κάποιο άλλο λογικό μέσο για να αποδείξουν τουλάχιστον την ανικανότητά τους¹. Συμπεραίνει ότι η άποψη του κοινού του παρουσιάζει την καλύτερη απόδειξη των εμπειρικών πραγμάτων. Όμως αυτή η άποψη του κοινού του προκάλεσε αντιδράσεις μεταξύ των συγχρόνων φιλοσόφων, π.χ. του Russell όπως θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

¹. οπ.π. 84.

(γ) **Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΛΗΨΗΣ ΚΑΙ
ΤΩΝ SENSE-DATA.**

Είδαμε τη φιλοσοφική αντίθεση του Moore στον ιδεαλισμό και πώς αυτή θεμελιώθηκε με την αναλυτική μέθοδο. Συγκεκριμένα πιστεύει ότι η ύπαρξη των πραγμάτων είναι έξω από την αντίληψή μας και αρνείται την ιδεαλιστική άποψη. Κατόπιν στρέφοντας την προσοχή του στον κοινό νου, πιστεύει ότι δεν πρέπει να υπάρχει καμία αμφιβολία για την ύπαρξη των εξωτερικών πραγμάτων, αφού η κοινή χρήση οδηγεί στο αληθές. Στη συνέχεια θα γίνει προσπάθεια να εξεταστεί η θεωρία της αντίληψης που ήταν το θεμέλιο της εμπειριστικής θεωρίας της γνώσης στη φιλοσοφία του Moore.

Αρνούμενος την ιδεαλιστική φιλοσοφία ο Moore στηρίχτηκε στην παράδοση του βρετανικού εμπειρισμού. Όμως η φιλοσοφικές απόψεις του είναι πιο προχωρημένες από ό,τι ο βρετανικός εμπειρισμός¹. Σύμφωνα με τον Moore ο Hume προσπάθησε να εξετάσει την εύρος και τη δύναμη της ανθρώπινης νόησης και να μας δώσει κάποια σαφή ανάλυση για τη δύναμη και την

¹. Όταν γίνεται λόγος για τον βρετανικό εμπειρισμό κυρίως εννοούμε τον Locke, τον Berkeley και τον Hume. Όμως ο Locke και ο Berkeley αποσχίστηκαν από τον εμπειρισμό όταν προσπάθησαν να βγάλουν τα συμπεράσματα τους. Ο Hume όμως δημιούργησε ένα συστηματικό εμπειρισμό που θεμελιώνεται ριζικά μόνο στη βάση της εμπειρίας. Όπως υποστήριξε ο ίδιος, η γνώση που έχουμε για τον κόσμο είναι εμπειρική, από εκεί και πέρα δεν μπορούμε να μιλήσουμε για την ύπαρξη των εξωτερικών πραγμάτων. Όμως η εμπειριστική άποψη του Moore δεν σταματάει μόνο στην εμπειρία, προχωρεί πιο πέρα και προσπαθεί να αποδείξει την ύπαρξη των εξωτερικών πραγμάτων. Αυτό φαίνεται από την άποψη του κοινού νου. Για τον βρετανικό εμπειρισμό βλ. A. J. Ayer-W. Raymond, Empirical Philosophers.

ικανότητα της¹. Ο Hume θεωρεί ότι οι κοινοί άνθρωποι δέχονται ότι υπάρχουν πράγματα στον εξωτερικό κόσμο, όχι μόνο τότε που τα αντιλαμβάνονται ή τα αισθάνονται, αλλά και τότε που δεν είναι αντικείμενα της προσοχής τους. Μερικοί φιλόσοφοι όμως αμφισβητούν την ύπαρξη των πραγμάτων, όταν αυτά δεν είναι αντικείμενα της αντίληψής μας. π.χ. Ο Berkeley υποστηρίζει ότι, "Η απόλυτη ύπαρξη υλικών αντικειμένων, χωρίς να εξαρτώνται από το ότι γίνονται αντιληπτά, αυτό για μένα είναι τελείως ακατανόητο, Το "esse" τους είναι "percipi", ούτε είναι δυνατόν να υπάρχουν έξω από το νου των σκεπτομένων όταν τα οποία τα αντιλαμβάνονται"².

Το συμπέρασμα του Berkeley είναι ότι δεν μπορεί να υπάρχουν τα πράγματα έξω από την αντίληψή μας. Όμως μερικοί φιλόσοφοι υποθέτουν ότι υπάρχουν εξωτερικά πράγματα, γιατί είναι η αιτία των αντιλήψεων μας. Ο Locke π.χ. έχει μια τέτοια άποψη, ότι τα φυσικά πράγματα είναι η αιτία των δευτερογενών ποιτήτων. Σύμφωνα μ' αυτόν, το αίσθημα μας τη δίνουν διάφορες αισθήσεις (το κίτρινο, το άσπρο, η θερμότητα, το κρύο κλπ.) που λέμε αισθητικές ποιότητες (*sensible qualities*). Οι ποιότητες αυτές μεταβιβάζονται στο νου μας από τα εξωτερικά αντικείμενα. Αυτό σημαίνει ότι οι αισθητικές ποιότητες, με άλλα λόγια οι δευτερογενείς ποιότητες, έχουν σχέση αιτιακή με τα εξωτερικά πράγματα³.

Όμως ο Hume υποστηρίζει ότι μόνο και μόνο με την αντίληψη δεν μπορεί κανείς να βεβαιώσει την ύπαρξη των εξωτερικών πραγμάτων. Λέει ότι, "Οι αισθήσεις μας... μας μεταδίδουν μόνο μια απλή αντίληψη, και ποτέ δεν μας

1. Bā. Moore, "Hume's Philosophy", Philosophical Studies, 147.

2. Bā. Berkeley, *Human Knowledge*, τομ.1, μέρ. 1 sec. 3. Σχετικά Bā. W. T. Jones, Western Philosophy III, :Hobbes to Hume, Harcourt Brace Jovanovich Inc. N.York 1969 (1952¹), 287.

3. Bā. J. Locke, An Essay Concerning Human Understanding, (ed) A. C. Fraser, Clarendon Press, Oxford 1994, II, I. 2-5.

δίνουν την παραμικρή νόξη για ο,τιδήποτε πέραν αυτής”¹. Δηλαδή, οι αισθήσεις δεν μεταφέρονται σε τίποτα παραπάνω από μια απλή αντίληψη. Άρα δεν μπορούμε ποτέ να γνωρίζουμε την ύπαρξη κάποιου εξωτερικού αντικειμένου, διότι: “Ποτέ δεν μπορούμε να παρατηρήσουμε κατευθείαν οποιοδήποτε αντικείμενο, εκτός από αυτό που υπάρχει μόνο όταν το παρατηρούμε· ποτέ λοιπόν δεν μπορούμε να παρατηρήσουμε συνεχείς συνδέσεις, εκτός ανάμεσα σε αντικείμενα αυτού του είδους, επομένως δεν μπορούμε να βασίσουμε στην εμπειρία οποιαδήποτε πρόταση που αναφέρεται στην ύπαρξη οποιονδήποτε άσθητου είδους αντικειμένου και δεν μπορούμε να γνωρίζουμε το αληθές οποιαδήποτε τέτοιας πρότασης”². Δεν έχουμε με βάση την εμπειρία να αποδείξουμε τις προτάσεις που αναφέρονται στην ύπαρξη των εξωτερικών πραγμάτων. Ακόμη ήσει ότι ποτέ δεν μπορεί κανείς να γνωρίσει κάποια σταθερή σχέση (constant conjunction) των σκέψεων, αισθήσεων ή σκοπών των άσθητων ανθρώπων, με άμεση αντίληψη³.

Ο Moore παρατηρεί ότι, σύμφωνα με την άποψη του Hume, δεν μπορεί κανείς να γνωρίζει αν οι άσθητοι άνθρωποι βλέπουν τα πράγματα ή τουλάχιστον αν υπάρχουν και άσθητοι άνθρωποι εκτός από τον ίδιο. Με την ίδια βάση δεν μπορεί να γνωρίζει αν “Ο Ιούλιος Καίσαρ δολοφονήθηκε” ή αν “Όλοι άνθρωποι είναι θνητοί”. Γιατί είναι προτάσεις που αποφαίνονται για εξωτερικά γεγονότα, που δεν υπάρχουν τη στιγμή που τα παρατηρούμε. Έτσι με βάση τη θεωρία αυτή δεν μπορούμε να γνωρίσουμε αν κάποια πρόταση είναι αληθής ή ψευδής. Δηλαδή κανένας δεν μπορεί να γνωρίσει τη φύση μιάς πρότασης που συνδέεται με τα γεγονότα⁴.

¹. Βλ. Hume, A Treatise of Human Nature, εκδ. L. A. Selby Bigge, Clarendon Press, Oxford 1896, I. IV. 2.

². Βλ. Moore, Philosophical Studies, 153. Πβ. Hume, Treatise, I. IV. 2.

³. Βλ. Moore, Philosophical Studies, 153-54.

⁴. ο.π.π. 154.

Εδώ προκύπτει ένα ακόμη επιστημολογικό πρόβλημα αν μπορεί κάποιος να δώσει μια αιτιολόγηση για την ύπαρξη των εξωτερικών πραγμάτων, με τις δικές του παρατηρήσεις. Δηλαδή αν υπάρχει κάποια αναγκαστική σύνδεση μεταξύ του αιτίου και των αποτελεσμάτων του. Ο Hume όμως δέχεται ότι δεν μπορεί ποτέ κάποιος να ξέρει τη "δύναμη" ή την "αναγκαστική σύνδεση" που συνδέει ένα γεγονός με ένα άλλο. Υποστήριξε τα εξής: "Δεν μπορούμε ποτέ σε μια συγκεκριμένη στιχμή να ανακαλύψουμε κάποια δύναμη ή αναγκαία σχέση, κάποια ιδιότητα, η οποία συνδέει αιτία και αποτέλεσμα και κάνει το ένα αθάνητη συνέπεια του άλλου. Το μόνο που ανακαλύπτουμε είναι ότι το ένα ακολουθεί στην πραγματικότητα το άλλο... δεν υπάρχει σε μια συγκεκριμένη περίπτωση αιτίας και αποτελέσματος κάτι που να υπαινίσσεται την ιδέα της δύναμης ή της αναγκαίας σύνδεσης"¹.

Λέει ότι μπορούμε να αντιλαμβανόμαστε την αλληλουχία των γεγονότων, όμως δεν μπορούμε να βρούμε την αναγκαστική σύνδεση μεταξύ τους. π.χ. αν δούμε πως μπορούμε να γνωρίσουμε αν το γεγονός **A** συνδέεται με το γεγονός **B** αιτιολογικά. Για να ξέρουμε αυτό πρέπει να έχουμε εμπειρία ότι το **A** και το **B** έχουν σταθερή σχέση μεταξύ τους. Δηλαδή πρέπει να έχουμε παρατηρήσει ότι κάθε φορά που υπάρχει το **A** έχουμε και το **B**. Η ερώτηση του Hume είναι, ποιά είναι η βάση για την εξαγωγή του συμπεράσματος, ότι το **A** και το **B** είναι συνδεδεμένα αιτιολογικά; Διότι εμείς έχουμε απλώς μια αντίληψη των γεγονότων, όμως δεν αντιλαμβανόμαστε κάποια αναγκαστική σχέση μεταξύ τους. Η σταθερή σύνδεση που είχε το A με το B στο παρελθόν δεν σημαίνει ότι

¹. Βλ. Hume, An Enquiry Concerning Human Understanding εκδ. L. A. Selby Bigge, Clarendon Press, Oxford 1894, VII. I-II. " ...we are never able, in a single instance, to discover any power or necessary connection, any quality, which binds the effect to the cause, and renders the one an infallible consequence of the other. We only find that the one does actually, in fact, follow the other.... There is not, in any single, particular instance of cause and effect, any thing which can suggest the idea of power or necessary connection".

το ίδιο θα συμβεί πάλλι. Δεν συμπεραίνει λοιπόν, ότι κάθε φορά που υπάρχει το Α, θα έχουμε και το Β. Έτσι βγαίνει το συμπέρασμα ότι ο σταθερός σύνδεσμος δεν δίνει κάποια βάση στην αναγκαστική αιτιότητα¹.

Σύμφωνα με τον Hume η συνήθεια είναι η μόνη θεμελίωση για την αιτιότητα. Όμως αυτή η βάση δεν αρκεί για να συμπεράνουμε την ύπαρξη των εξωτερικών πραγμάτων, επιβεβαιωμένα αιτιολογικά. Όπως παρατηρεί ο Moore η θεωρία του Hume υποθέτει ότι η πραγματικότητα είναι πιο πέρα από την δική μας παρατήρηση. Η γνώση μας περιορίζεται στη βάση της δικής μας εμπειρίας. Ακόμη η θεωρία του Hume αποκόπτει όλες τις πιθανότητες της γνώσης, λέγοντας ότι δεν μπορούμε να έχουμε κάποια βάση από την εμπειρία για να γνωρίσουμε τα εξωτερικά γεγονότα².

Ο Moore στο Some main Problems of Philosophy (1953) κάνοντας μια παρατήρηση για την άποψη του Hume λέει τα εξής: "Κανείς δεν γνωρίζει την ύπαρξη οποιουδήποτε αντικειμένου που δεν το αντιλαμβάνεται κατευθείαν, εκτός εάν γνωρίζει ότι η παρούσα ύπαρξή του είναι συνδεδεμένη αναγκαία είτε με την ύπαρξη κάποιου αντικειμένου που το αντιλαμβάνεται κατευθείαν τώρα, ή με την ύπαρξη ενός αντικειμένου που έχει αντιληφθεί κατευθείαν στο παρελθόν"³.

Υποστηρίζει ότι η θεωρία του Hume δέχεται ότι κάθε άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει τα πράγματα που αντιλαμβάνεται άμεσα αυτή τη στιγμή ή αυτά που έχουν συμβεί στο παρελθόν και θυμάται τώρα. Δηλαδή δεν μπορεί να

1. B.A. Moore, Philosophical Studies, 155κε.

2. op.n. 156.

3. B.A. Moore, Some Main Problems of Philosophy, Allen and Unwin Ltd. London 1969 (1953¹), 93. "Nobody can ... possibly *know* of the *present* existence of anything whatever, which he is not directly apprehending, unless he knows that its present existence is necessarily connected either with the existence of something which he is directly apprehending now, or with the existence of something, which he has directly apprehended in the past...."

γνωρίζει οποιαδήποτε άλλη ύπαρξη με άμεση αντίληψη, εκτός από τις δικές του συνειδητές πράξεις, τα αισθητηριακά δεδομένα και τις εικόνες (images) που αντιλαμβάνεται άμεσα.

Σύμφωνα με την άποψη του Moore, το πρόβλημα που δημιουργείται όσον αφορά στην ανθρώπινη γνώση είναι ότι μπορούμε να έχουμε γνώση για πράγματα τα οποία είναι πέρα από τις δικές μας άμεσες αντιλήψεις. Η θεωρία του Hume μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπάρχει **κάτι άλλο** στον κόσμο, που είναι αιτία των αντιλήψεων. Γιατί μόνο η δική μας συνειδητή πράξη δεν είναι επαρκής να βεβαιώσει την ύπαρξη των φυσικών πραγμάτων που αντιλαμβανόμαστε άμεσα¹. Όμως με τη θεωρία του Hume δεν μπορούμε να γνωρίσουμε τίποτα για αυτό το **κάτι άλλο**, επειδή η αισθητηριακή αντίληψη δεν δίνει κάποια βάση να το βεβαιώσουμε.

Ο Moore αναφέρει την δική του άποψη σε μια καινούργια θεωρία που ονομάζεται η θεωρία των αισθητηριακών δεδομένων². Λέει ότι υπάρχουν φυσικά πράγματα στον εξωτερικό κόσμο. Όταν αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο, τα αισθητήρια μας προσφέρουν αισθήματα (sensations). Τα δεδομένα που βγαίνουν από τη συνάφεια των αισθημάτων και των εξωτερικών αντικειμένων χαρακτηρίζονται ως αισθητηριακά δεδομένα. Αυτά είναι διαφορετικά από τα εμπειρικά δεδομένα, και από την άλλη πλευρά από την συνείδησή μας. Πώς συνδέονται όμως τα αισθητηριακά δεδομένα με τα φυσικά αντικείμενα;

Σύμφωνα με τον Moore η γνώση για τα φυσικά αντικείμενα θεμελιώνεται με βάση τις αισθητηριακές αντιλήψεις. Λέει τα εξής: "Κανείς δεν μπορεί ποτέ να γνωρίζει την ύπαρξη υλικών αντικειμένων, εκτός εάν γνώρισε μερικά από αυτά μέσω των αισθήσεων. Οι ενδείξεις που μας δίνουν οι αισθήσεις

¹. op. cit. 112.

². Για το θέμα αυτό βλ. ειδικά Moore, "The States of Sense-data", Philosophical Studies, και "Sense-data" στο Some Main Problems.

είναι συνεπώς.....”¹. Βεβαιώνει ότι η γνώση των εξωτερικών αντικειμένων θεμελιώνεται στις αισθητηριακές αντιλήψεις. Υποστηρίζοντας την άποψη του λέει τα εξής: “Όταν βλέπουμε ένα φάκελο, βλέπουμε ένα απόσπασμα χρώματος (patch of color) που έχει μέγεθος και σχήμα. Αυτά που πραγματικά βλέπουμε (το χρώμα, το μέγεθος, το σχήμα) είναι αισθητηριακά δεδομένα που παρουσιάζονται από τις αισθήσεις. Ο Moore λέει ότι οι άλλοι φιλόσοφοι ονόμασαν τα αισθητηριακά δεδομένα αίσθημα. Αυτοί εννοούν ότι το απόσπασμα χρώματος είναι η αίσθημα. Σύμφωνα με τον Moore αίσθημα σημαίνει ότι έχουμε μια εμπειρία που συνίσταται στην εικόνα (seeing) του χρώματος αυτού². Δηλαδή με το αίσθημα εννοεί την εικόνα του χρώματος, όχι όμως το χρώμα που βλέπει³.

Η έννοια της αίσθησης είναι η εμπειρία που συνίσταται στην αντίληψη των αισθητηριακών δεδομένων, αλλά όχι τα αισθητηριακά δεδομένα καθ’ αυτά: όταν βλέπουμε άσπρο χρώμα, άμεσα αντιλαμβανόμαστε το άσπρο χρώμα. Η εικόνα μου είναι μια πνευματική πράξη ή μια πράξη της συνείδησης που συνίσταται την άμεση αντίληψη του αντικείμενου⁴. Όλοι μπορούμε να βλέπουμε το ίδιο αντικείμενο, όμως ούτε δύο από μας δεν το βλέπουμε ολόγιο. Κάθε αισθητηριακό δεδομένο διακρίνεται από το άλλο, ανάλογα με τις θέσεις που καθόμαστε, με το φως που πέφτει στην επιφάνεια του αντικείμενου, με τις διαφορές στην οξύτητα της όρασης του ματιού, και την απόσταση που έχει το αντικείμενο κλπ. Αυτό σημαίνει ότι το υλικό αντικείμενο (ο φάκελος) δεν ταυτίζεται με το αισθητηριακό δεδομένο που βλέπουμε. Όταν λέμε ότι είδαμε όλοι το φάκελο, δεν εννοούμε ότι είδαμε το φάκελο-σύνολο. “Όταν λέμε ότι

1. Βλ. Moore, Some Main Problems, 28-29.

2. ο.π.ο. 30.

3. ο.π.ο. 31 όπου λέει ότι “What we mean by a sensation..... is my seeing of the color, not the color which I saw”.

4. Βλ. Moore, Some Main Problems, 32.

βλέπουμε ένα αντικείμενο, εννοούμε μόνο ότι βλέπουμε ένα μέρος του. Υπάρχει πάντα πιά ποσό από αυτό που βλέπουμε σε ένα αντικείμενο που βλέπουμε”¹.

Σύμφωνα με την άποψη αυτή όταν βλέπουμε κάποιο αντικείμενο στην πραγματικότητα, βλέπουμε μόνο ένα μέρος του. Ο λόγος που όλοι λέμε ότι είδαμε το ίδιο αντικείμενο, είναι ότι κάθε σειρά αισθητηριακών δεδομένων είναι ένα μέρος του αντικειμένου. Προκύπτουν όμως δυσκολίες στην στήριξη της άποψης ότι τα διάφορα αισθητηριακά δεδομένα είναι μέρη του ενός αντικειμένου. Για παράδειγμα κανείς δεν μπορεί να βεβαιώσει ότι το χρώμα που βλέπει είναι πραγματικά ένα μέρος του φακέλου. Το ίδιο ισχύει για το μέγεθος και το σχήμα, δηλαδή κανείς δεν μπορεί να είναι σίγουρος για το αν αυτά που βλέπουμε είναι οι πραγματικοί χαρακτήρες του αντικειμένου. Τα διαφορετικά χρώματα, μέγεθη ή τα σχήματα που βλέπει ο καθένας δεν μπορούν να είναι η φύση του ενός αντικειμένου. Από την άλλη πλευρά ούτε ένας από τους χαρακτήρες αυτούς μπορεί να μην είναι η πραγματική φύση του πράγματος². Γιατί η αίσθησή μας μπορεί να είναι θανατωμένη.

Τα αισθητηριακά δεδομένα, όπως είπαμε, μπορεί να υπάρχουν μόνο την στιγμή που τα αντιλαμβανόμαστε. “Όλων των ειδών τα αισθητηριακά δεδομένα και όλα τα μέρη των αισθητηριακών δεδομένων, υπάρχουν μόνο εφόσον το άτομο που τα αντιλαμβάνεται τα αντιλαμβάνεται”³. Αν τα αισθητηριακά δεδομένα έχουν τέτοια φύση, πώς μπορεί να δει κάποιος άλλος το ίδιο αισθητηριακό δεδομένο; μπορεί να είναι παρόμοιο, όμως δεν είναι το ίδιο. Ο Moore υποστηρίζει ότι κάθε αισθητηριακό δεδομένο που αντιλαμβάνεται άμεσα ένας άνθρωπος, υπάρχει μόνο στην χρονική διάρκεια που το αντιλαμβάνεται.

¹. op.n. 33. “... when we talk of seeing an object, we only mean seeing some part of it. There is always more in any object which we see, than the part of it which we see”

². op.n. 38κε.

³. op.n. 41. “Every sense-datum, of every kind, and every part of every sense-datum, is something which only *is* or *exists* , so long as the person apprehending it is apprehending it”

Έτσι δεν μπορεί κάποιος άλλοθ να αντιλαμβάνεται το ίδιο αισθητηριακό δεδομένο. Από αυτό συμπεραίνει ότι τα αισθητηριακά δεδομένα υπάρχουν στο νου του παρατηρητή, μόνο την στιγμή που τα αντιλαμβάνεται. Δηλαδή τα αισθητηριακά δεδομένα υπάρχουν μόνο στη διάρκεια που είναι στη συνείδηση κάποιου παρατηρητή¹.

Ο Moore δέχεται ότι η άμεση αντίληψη είναι ο καλύτερος τρόπος που έχουμε για να γνωρίσουμε τα εξωτερικά αντικείμενα². Το πρόβλημα είναι, αν είναι δυνατόν να ξέρει κάποιος ότι υπάρχει και κάτι άλλο στον κόσμο πέρα από τα δικά του προσωπικά αισθητηριακά δεδομένα και εικόνες (images), δηλαδή αν μπορεί να γνωρίσει ότι υπάρχουν πράγματα στον κόσμο, ο νους των άλλων ανθρώπων, τα αισθητηριακά δεδομένα, οι εικόνες των άλλων ανθρώπων κλπ. Η απάντηση σ' ένα τέτοιο πρόβλημα είναι αρνητική, γιατί με βάση τη θεωρία της άμεσης αντίληψης δεν μπορούμε να γνωρίσουμε τίποτα άλλο εκτός από τα προσωπικά μας αισθητηριακά δεδομένα και τις δικές μας εικόνες.

Ο Moore υποστηρίζει ότι όταν αντιλαμβανόμαστε τα φυσικά πράγματα στον εξωτερικό κόσμο, τα αισθητηριακά δεδομένα και οι εικόνες δεν είναι μόνο τα πράγματα που αντιλαμβανόμαστε άμεσα. π.χ. Όταν βλέπουμε το φάκελο αντιλαμβανόμαστε το άσπρο χρώμα. Αν προσπαθήσουμε να μελετήσουμε τι γίνεται στο νου μας, μπορούμε να καταλάβουμε ότι δεν αντιλαμβανόμαστε μόνο το άσπρο χρώμα όταν βλέπουμε το φάκελο, αλλά και δική μας άμεση αντίληψη για το χρώμα αυτό. Δηλαδή αντιλαμβανόμαστε άμεσα όχι μόνο τα αισθητηριακά δεδομένα και εικόνες αλλά και τις δικές μας πράξεις της συνείδησης³. Έτσι ο Moore συμπεραίνει ότι στην άμεση αντίληψη έχουμε κάτι περισσότερο από τα αισθητηριακά δεδομένα και εικόνες. Όμως για να γνωρίσουμε την ύπαρξη των υλικών αντικειμένων με βάση τις αισθήσεις, πρέπει

¹ οπ.π. 43.

² οπ.π. 46.

³ οπ.π. 49.

να έχουμε κάποιο άρτιο τρόπο της γνώσης εκτός από την θεωρία αυτή (θεωρία των αισθητηριακών δεδομένων). Κατά τον Moore η δυσκολία να εξηγηθούν οι άρτιοι τρόποι της γνώσης οδήγησε τους φιλοσόφους στο συμπέρασμα ότι δεν ξέρουμε καθόλου την ύπαρξη των εξωτερικών πραγμάτων¹.

Ο Moore προσπάθησε να στηρίξει και άρτιους τρόπους της γνώσης εκτός από την άμεση αντίληψη. Ήταν σίγουρος ότι θα μπορούσε να αναφέρει τουλάχιστον ένα παράδειγμα από τη μνήμη. Πάμε στο παράδειγμα του φακέλιου. "Όταν βλέπω το φάκελο, βλέπω το άσπρο χρώμα. Τώρα στρίβω το κεφάλι μου και δεν βλέπω το φάκελο, αλλά θυμάμαι ότι το είδα πριν μια στιγμή, δηλαδή γνωρίζω ότι το είδα. Δεν υπάρχει καμία άρτιη καλύτερη βεβαιότητα για το φάκελο που ξέρω"². Το άσπρο χρώμα, που ήταν στον κόσμο, αν και τώρα δεν το αντιλαμβάνεται άμεσα, είναι δυνατόν όμως να αντιλαμβάνεται μια εικόνα σαν τέτοια, δηλαδή σαν μια εικόνα άμεσης αντίληψης του αντικειμένου στο παρελθόν. Είναι δύσκολο να γνωρίσουμε αν η εικόνα που βλέπουμε τώρα είναι διαφορετική από το χρώμα που είδαμε πριν λίγο. Όμως ξέρουμε ότι υπήρξε κάτι στο παρελθόν, κατά κάποιο τρόπο που είναι διαφορετικό από αυτό που αντιλαμβανόμαστε άμεσα τώρα. Έτσι θεωρεί ο Moore ότι η μνήμη συμπεριλαμβάνει κάποια δυνατότητα της γνώσης, για αυτά που δεν αντιλαμβανόμαστε άμεσα αυτή τη στιγμή, αλλά υπήρξαν στο παρελθόν. Αυτό βεβαιώνει ότι η γνώση των υλικών πραγμάτων που θεμελιώνεται στην αισθητηριακή αντίληψη συνδέεται και με τη μνήμη. Δηλαδή η γνώση αναφέρεται σε κάτι που υπάρχει, αυτό όμως διαφέρει από το αισθητηριακό δεδομένο ή την εικόνα που αντιλαμβανόμαστε άμεσα κάποια στιγμή. Λέει τα εξής: "Σύμφωνα με την άποψη που έχουμε αποδεχθεί περί των δεδομένων των αισθήσεων, η γνώση που έχουμε για την ύπαρξη των υλικών αντικειμένων μέσω των αισθήσεων πρέπει να έχει ανάλοχη μνήμη, τουλάχιστον όσον αφορά αυτό:

¹. οπ.π. 49.

². οπ.π. 49.

πρέπει να αποτεθείται από το ότι γνωρίζουμε ότι υπάρχει κάτι διαφορετικό από οποιοδήποτε αισθητηριακό δεδομένο ή οποιαδήποτε εικόνα, που αντιλαμβανόμαστε κατευθείαν αυτή τη στιγμή”¹.

Ο Moore προσπαθεί να υποστηρίξει ότι η γνώση της ύπαρξης κάποιου υλικού αντικειμένου επιτυγχάνεται με μερικά αισθητηριακά δεδομένα και με κάτι άλλο, πέρα από αυτά, που δεν το αντιλαμβανόμαστε άμεσα. “Εάν γνωρίζουμε την ύπαρξη κάποιου υλικού αντικειμένου μέσω των αισθήσεων, πρέπει να γνωρίζουμε, όταν αντιλαμβανόμαστε κατευθείαν ορισμένα αισθητηριακά δεδομένα, ότι υπάρχει επίσης κάτι πέραν των αισθητηριακών δεδομένων, κάτι το οποίο δεν το αντιλαμβανόμαστε κατευθείαν”².

Ο Moore υποστηρίζει ότι ξέρουμε αυτό το κάτι όταν έχουμε γνώση για κάποιο αντικείμενο. π.χ. Όταν είδαμε το φάκελο, εκτός από το αισθητηριακό δεδομένο (το χρώμα) είδαμε και το κάτι άλλο δηλαδή το φάκελο ή το υλικό αντικείμενο. Στην περίπτωση της μνήμης γνωρίσουμε ποιά τέτοια πράγματα. Όταν θυμόμαστε κάτι, αυτό το κάτι συμπεριλαμβάνει και άλλα πράγματα πέρα από το γεγονός που τώρα αντιλαμβανόμαστε άμεσα. Με όλα αυτά συμπεραίνει ότι : “Το να βλέπουμε ποιόν κάποιο υλικό αντικείμενο ή το να το αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις, είναι σύμφωνα μ’ αυτή την άποψη, κάτι τελείως διαφορετικό από το να βλέπουμε αισθητηριακά δεδομένα. Το να βλέπουμε αισθητηριακά δεδομένα συνίσταται στο να τα αντιλαμβανόμαστε

¹. op.n. 50. “On the view we have accepted with regard to sense-data, our knowledge of the existence of material objects by means of the senses must be analogous to memory at least in this: it must consist in our knowing that there exist something different from any sense-datum or image which we are directly apprehending at the moment”

². op.n. 50. “If we are to know of the existence of any material object by means of senses, we must know, when we directly apprehend certain sense-data, that there exists also something other than these sense-data, something which we do not directly apprehended”

κατευθείαν. Αλλά το να βλέπουμε ένα υλικό αντικείμενο δεν συνίσταται στο να το αντιλαμβανόμαστε κατευθείαν. Συνίσταται εν μέρει και στο να αντιλαμβανόμαστε εμμέσως ορισμένα αισθητηριακά δεδομένα και εν μέρει στο να γνωρίζουμε συγχρόνως ότι υπάρχει κάτι διαφορετικό από τα δεδομένα των αισθήσεων”¹

Ο Moore θεωρεί ότι η αντίληψη των υλικών αντικειμένων, συνδέεται με τη γνώση, γιατί υποθέτει ότι με την άμεση αντίληψη γνωρίζουμε κάτι πέρα από τα αισθητηριακά δεδομένα που αντιλαμβανόμαστε άμεσα, και αυτό το **κάτι** έχει μερικές ιδιότητες που συμπεριλαμβάνονται στο υλικό αντικείμενο².

Κάποιοι προγενέστεροι φιλόσοφοι είχαν πει ότι δεν υπάρχουν φυσικά πράγματα στον εξωτερικό κόσμο, ή ακόμη και αν υπάρχουν δεν μπορούμε να έχουμε γνώση για αυτά³. Ο Moore όμως προσπαθεί καταρχήν να προσεγγίσει τη φύση των φυσικών πραγμάτων. Ορίζει το υλικό αντικείμενο με βάση τρεις ιδιότητες, μια θετική και δύο αρνητικές⁴. Η θετική ιδιότητα είναι ο χώρος που βρίσκεται αυτό το αντικείμενο. Τίποτα δεν μπορεί να είναι υλικό αντικείμενο χωρίς να έχει μια θέση στο χώρο. Υπάρχουν και δύο αρνητικές ιδιότητες: πρώτον, ένα αισθητηριακό δεδομένο ή ένα μέρος του ή μια σύνδεση των αισθητηριακών δεδομένων δεν μπορεί να είναι υλικό αντικείμενο, ούτε κάποιο μέρος του.

¹. οπ.π. 51. "The seeing of a material object, or the perceiving one by any other sense, would therefore, on this view, be something quite different from the seeing of sense data. The seeing of sense-data consists in directly apprehending them. But the seeing of a material object does not consist in directly apprehending it. It consists partly indirectly apprehending certain sense-data, but partly also in knowing, besides and at the same time, that there exists something other than these sense-data"

². οπ.π. 51.

³. π.χ. 51. Ο Hume θεωρεί ότι δεν μπορούμε να έχουμε γνώση για τα φυσικά πράγματα, γιατί έχουμε μόνο μια αντιληπτική γνώση για τον κόσμο. Βλ. Hume, Treatise, I. IV. 2. Σύμφωνα με τον Kant τα πράγματα καθ'αυτά είναι έξω από τα όρια του καθαρού λόγου. Βλ. Καθαρού Λόγου, Α. 253-56.

⁴. Βλ. Moore, "Material Things", στο Some Main Problems, 128.

Δεύτερον, το υλικό αντικείμενο δεν μπορεί να είναι ο νους ούτε κάποια πράξη της συνείδησης¹.

Ο Moore δεν εννοεί όμως ότι μόνο αυτές οι τρεις ιδιότητες είναι οι ποιότητες που έχουν τα υλικά αντικείμενα. Αντίθετα θίγει ότι μπορεί να υπάρχουν και άλλες, π.χ. Τα υλικά αντικείμενα που δεν αντιλαμβανόμαστε άμεσα. Η άμεση αντίληψη εφαρμόζεται μόνο στα αισθητηριακά δεδομένα, στο δικό μας νου και στις πράξεις της συνείδησης. Σύμφωνα με τη σκέψη αυτή, είναι αμφισβητήσιμο αν μπορούμε να ξέρουμε το υλικό αντικείμενο καθ' αυτό. Όμως μπορούμε να γνωρίσουμε ποιές αντιληπτικές ιδιότητες έχει αυτό το πράγμα και πώς συνδέεται με τα άλλα πράγματα που υπάρχουν στον κόσμο². Εδώ φαίνεται ότι ο Moore δέχεται ότι οι ιδιότητες και οι σχέσεις των φυσικών πραγμάτων είναι αντικείμενα εμπειρίας. Όμως έτσι δεν μπορούμε να γνωρίσουμε τα φυσικά πράγματα με την άμεση αντίληψη, αφού δεν έχουμε άμεση αντίληψη για αυτά τα πράγματα καθ' αυτά. Πέρα από αυτήν την ιδιότητα (που δεν αντιλαμβανόμαστε άμεσα), τα υλικά αντικείμενα έχουν μια άλλη ιδιότητα, δηλαδή πρέπει να υπάρχουν στον κόσμο ακόμη και αν δεν έχει κανείς τη συνείδηση τους³.

Κατά τον Moore με βάση τις ιδιότητες που ανακαλύψαμε πιο πάνω είναι νόμιμο να συμπεράνουμε την πιθανότητα της γνώσης για τα υλικά αντικείμενα. Όμως μερικοί φιλόσοφοι επιμένουν στη δική τους άποψη, ότι δεν μπορούμε να γνωρίσουμε κάποιο αντικείμενο (υλικό) που έχει αυτές τις ιδιότητες. Όμως σύμφωνα με τον Moore μπορούμε να έχουμε γνώση για τα υλικά

1. op.n. 131.

2. op.n. 131. "we can only know what properties it has or how it is related to other things"

3. op.n. 131. "they are sort of things which might exist even at times, at which no body was conscious of them".

αντικείμενα. Στο “Status of sense-data”(1913-14)¹, προσπαθεί να υποστηρίξει ότι τα υλικά αντικείμενα είναι πηγές των αισθητηριακών δεδομένων². Το πρόβλημα είναι πώς μπορούμε να γνωρίσουμε αν υπάρχουν πηγές για τα αισθητηριακά δεδομένα. Ο Moore θίγει ότι είναι δύσκολο να απαντήσει κάποιος σε μια τέτοια ερώτηση. Γιατί αν ξέρουμε τα εμπειρικά δεδομένα με τη βοήθεια των αισθήσεων πρέπει να τα ξέρουμε άμεσα. Όμως τις πηγές των αισθητηριακών δεδομένων δεν τις γνωρίζουμε άμεσα. Τότε η υπόθεση ότι υπάρχουν πηγές για τα αισθητηριακά δεδομένα μπορεί να είναι μια σκέψη ή πίστη³.

Στο Some main problems of Philosophy (1953)⁴, Ο Moore προσπαθεί να εξηγήσει με ποιο τρόπο μπορούμε να έχουμε γνώση για τα φυσικά αντικείμενα. Υποστηρίζει ότι μιλάμε για τα αισθητηριακά δεδομένα, όταν τα αντιλαμβανόμαστε άμεσα. Όμως όταν μιλάμε για τα φυσικά αντικείμενα, εκεί εννοούμε κάτι παρα πάνω από τα αισθητηριακά δεδομένα. π.χ. Όταν βλέπουμε ένα φακέλο, αντιλαμβάνουμε ένα μέρος του φακέλου ή την επιφάνεια του ή το χώρο που το κρατάει. Η παρατήρηση αυτή διαφέρει ανάλογα με τον τρόπο που βλέπουμε, (π.χ. με το μέσο, με την απόσταση). Δηλαδή η παρατήρηση των αισθητηριακών δεδομένων σημαίνει μια άμεση αντίληψη, όμως η παρατήρηση των υλικών αντικειμένων έχει μια άλλη σημασία: δηλαδή εκεί, τα αισθητηριακά δεδομένα ανακαλύπτουν και συγχροτούν τα υλικά αντικείμενα (τα σπίτια, τα δέντρα κλπ.)⁵. Αυτό σημαίνει ότι όταν αντιλαμβανόμαστε άμεσα τα αισθητηριακά δεδομένα αντιλαμβανόμαστε και κάτι παραπάνω, τα υλικά πράγματα καθ’ αυτά, τα οποία συνδέονται με τα αισθητηριακά δεδομένα. Είναι δύσκολο να είμαστε σίγουροι ότι δεν σκεφτόμαστε κάτι παραπάνω, όταν

¹. Πρώτη έκδοση στο Proceedings of the Aristotelian Society, 1913-14, reprinted in Moore, Philosophical Studies, 168-196.

². Moore, Philosophical Studies, 196

³. op.n. 196.

⁴. Moore, “Ways of Knowing” στο Some Main Problems, 72-88.

⁵. op.n. 82-82.

αντιλαμβανόμαστε τα πραγματικά αισθητηριακά δεδομένα. Έτσι κάθε αντίληψη για τα φυσικά αντικείμενα συμπεριλαμβάνει μια πράξη έμμεσης αντίληψης, προς "κάτι άλλο" πέρα από αυτά που αντιλαμβανόμαστε άμεσα. Αυτό πρέπει να είναι το υλικό αντικείμενο. Προκύπτει λοιπόν το συμπέρασμα ότι η αντίληψη, όταν εφαρμόζεται στα υλικά αντικείμενα δεν δηλώνει μόνο την άμεση αντίληψη των αισθήσεων, αλλά και την έμμεση αντίληψη που συνδέεται με αυτήν¹.

Ύστερα από την ανάλυση της αντίληψης και των αισθητηριακών δεδομένων μένει ακόμη η αμφιβολία, αν είναι δυνατόν να γνωρίσουμε την ύπαρξη των υλικών αντικειμένων με τις αισθήσεις. Γιατί σκεφτόμαστε ότι υπάρχει κάτι παραπάνω από αυτό που αντιλαμβανόμαστε άμεσα, μπορεί όμως να μην υπάρχει κάτι τέτοιο στον εξωτερικό κόσμο. Δηλαδή η σκέψη μας μπορεί να είναι θανθασμένη. Δεύτερον, αν υπάρχει κάτι άλλο πραγματικά, η σκέψη μας ή η πίστη μας μπορεί να είναι σωστή, όμως αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι πρέπει να υπάρχει κάτι παραπάνω (από το άμεσο αισθητηριακό δεδομένο), που πρέπει να πιστέψουμε ότι υπάρχει και ότι μπορούμε να γνωρίσουμε αυτό που υπάρχει. Σύμφωνα με τον Moore μια πίστη για αυτό το "κάτι άλλο" που συνδέεται με την άμεση αντίληψη των αισθητηριακών δεδομένων, μπορεί να είναι σωστή, όμως δεν αρκεί να την δεχτούμε ως γνώση, με την έννοια της κυρίως γνώσης². Και ακόμη, αν υπάρχει κάτι άλλο (εκτός από τα αισθητηριακά δεδομένα), και αν ξέρουμε πραγματικά ότι υπάρχει, πάλι δεν έπεται ότι αυτό το

1. οπ.π. 85.

2. Όταν ο Moore λέει: "κυρίως γνώση" (knowledge proper), εκεί εννοεί κάτι πιο πέρα από την άμεση αντίληψη των αντικειμένων, που αναφέρονται οι προτάσεις. Εννοεί ότι ούτε η άμεση αντίληψη ούτε η έμμεση αντίληψη είναι η "κυρίως γνώση". Στην "κυρίως γνώση", μπορεί κανείς να ξέρει μόνο το δεδομένο, όχι όμως τίποτα άλλο. "... we are now talking of *knowledge* (knowledge proper) in the sense in which mere direct apprehension is not knowledge, nor mere indirect apprehension either. we are talking of knowledge in the sense in which you cannot know anything but a fact..." βλ. Some main Problems, 81 και 86.

κάτι άλλο είναι υλικό αντικείμενο¹. Ο Moore υποστηρίζει ότι οι περισσότεροι φιλόσοφοι που αμφισβητούσαν τη γνώση των φυσικών αντικειμένων, είχαν σαν θεμελίωση τα επιχειρήματα αυτά. Και από την πλευρά του Moore το πρόβλημα για την ύπαρξη των υλικών αντικειμένων παραμένει ακόμη χωρίς μια ικανοποιητική απάντηση και ύστερα από την έρευνα της αντίληψης και των αισθητηριακών δεδομένων. Η αιτιολόγηση την ύπαρξη των φυσικών αντικειμένων γίνεται (όπως είδαμε πιο πριν) με καταφυγή στην κοινή χρήση της γλώσσας².

¹. Bλ. Moore, Some main Problems, 86.

². οπ. π. 139.

(6) ΟΙ ΗΘΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ
Η ΦΥΣΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΠΛΑΝΗ.

Όπως είπαμε ήδη από την αρχή, η φιλοσοφία του Moore στράφηκε από την αρχή κατά του βρετανικού ιδεαλισμού. Η φιλοσοφική κατεύθυνση του είναι η ανάλυση των φιλοσοφικών εννοιών. Αυτό επιβεβαιώνεται στο άρθρο “The Refutation of Idealism”, όπου προσπαθεί να αναλύσει μια κεντρική έννοια του ιδεαλισμού, την “Esse est Percipi”. Η ανάλυση του Moore που θεμελιώνεται καθαρά σε εμπειρική βάση, συμπεραίνει ότι η ύπαρξη των φυσικών πραγμάτων δεν εξαρτάται από μια πνευματική πράξη, αλλά είναι απολύτως έξω από το νου μας. Η άποψη του αναλύεται στα άρθρα “A Defence of Common Sense” και “Proof of an External World”. Εξαιτίας αυτής της άποψής του, ο Moore θεωρείται μετριοπαθής ρεαλιστής φιλόσοφος. Ας δούμε τώρα τις απόψεις του Moore για την ηθική.

Ένα μεγάλο μέρος της ηθικής φιλοσοφίας του Moore επιδιώκει να αναλύσει τις ηθικές κρίσεις. Η απόψεις του για το θέμα αυτό συμπυκνώνονται στο Principia Ethica (1903). Το κύριο θέμα σ’ αυτό το βιβλίο είναι να εξετάσει πώς μπορεί να οριστεί το “αγαθό”, δηλαδή ένα βασικό πρόβλημα κάθε ηθικής¹. Στο σημείο αυτό ο Moore είναι ένας αναλυτικός φιλόσοφος: Η σημασία της ανάλυσης έγκειται στην κατάτμηση του όλου στα μέρη του με σκοπό την καλύτερη κατανόησή του. Στην έρευνα της ηθικής ο Moore προσπαθεί να εφαρμόσει αυτήν την αναλυτική μέθοδο στον ορισμό των ηθικών εννοιών. Θεωρεί ότι ο ορισμός του αγαθού είναι πολύ σημαντικός στην ηθική, και αυτό επειδή

¹. Βλ. Moore, Principia, 5κκ.

ένος ασφαμένου ορισμός μπορεί να οδηγήσει την ηθική σε ατελείς και ασφαμένες κρίσεις¹. Η σημασία του ορισμού (με απλή σημασία) είναι να εκφράσει τη σημασία μιάς λέξης με άλλες λέξεις². Όμως ο Moore εννοεί κάτι άλλο με τη δική του σημασία του όρου "ορισμός". Ο Moore ισχυρίζεται ότι "ο ορισμός που περιγράφει επαρκώς το νόημα μίας λέξης είναι δυνατός μόνο στο βαθμό που το αντικείμενο ή η έννοια στην οποία η λέξη αναφέρεται είναι σύνθετη"³.

Ο Moore θεωρεί ότι ένας ορισμός μπορεί να εξηγήσει την πραγματική φύση του αντικειμένου ή της έννοιας, που δηλώνεται από τη λέξη, όταν το αντικείμενο ή η έννοια είναι σύνθετα. (Με τη σημασία αυτή, μια εξήγηση δεν μπορεί να είναι ένας ορισμός). π.χ. Κάποιος μπορεί να ορίσει ένα άτομο με τις διαφορετικές ιδιότητες και ποιότητες που έχει το άτομο. Αν όμως επεκτείνει τον ορισμό σε όλες τις περιπτώσεις, θα φθάσει κάποια στιγμή σ' ένα στάδιο που δεν μπορεί να συνεχίσει πιο πέρα, θα φθάσει σε απλές ιδιότητες που δεν είναι περαιτέρω αναλύσιμες. Το κίτρινο είναι ένα τέτοιο απλό αντικείμενο της σκέψης που δεν μπορεί να προσδιοριστεί πιο πέρα. Το αγαθό είναι ένα άλλο. Όπως δεν μπορούμε να ορίσουμε το κίτρινο με λέξεις, έτσι και η σημασία του αγαθού δεν μπορεί να δοθεί με άλλες λέξεις⁴. Η έννοια του ορισμού που χρησιμοποιεί ο Moore είναι μια ανάλυση του νοήματος του όρου και όχι μια απλή εξήγηση ή μια περιγραφή του όρου, αναφέροντας κάποιες ιδιότητες ή ποιότητες του.

¹. ο.π.π. 5.

². ο.π.π. 6.

³. ο.π.π. 7. "Definitions of the kind that I was asking for..., definitions which describe the real word is used to mean, are only possible when the object or notion in question is something complex"

⁴. Βλ. Moore, Principia, 7 και W. D. Hudson, A Century of Moral Philosophy, Lutterworth Press, Guildford and London, 1980, 75.

Το αγαθό, η κεντρική έννοια της ηθικής, δεν μπορεί να οριστεί με κανέναν τρόπο, ούτε να αναλυθεί, γιατί είναι μια τελείως απλή ιδιότητα χωρίς απλούστερα μέρη¹. Ενώ ένας ορισμός δηλώνει τα μέρη ενός συγκεκριμένου όθου. Με την έννοια αυτή το αγαθό δεν έχει ορισμό, είναι μια απλή έννοια, χωρίς συστατικά. Κανείς δεν μπορεί να εξηγήσει περαιτέρω μια τέτοια απλή έννοια σε κάποιον άθλο που δεν την ξέρει. Σύμφωνα με τον Moore, ο ορισμός είναι μια περιγραφή των στοιχείων της πραγματικής φύσης του αντικειμένου ή της έννοιας που δηλώνει μια συγκεκριμένη λέξη. Το αγαθό όμως δεν ορίζεται και ούτε είναι δυνατόν να οριστεί με την έννοια αυτή. Διότι είναι μια μη-αναλύσιμη έννοια.

Μιλώντας για τις ηθικές κρίσεις, ο Moore υποστηρίζει ότι οι προτάσεις που αναφέρονται στο αγαθό είναι πάντα συνθετικές και δεν μπορεί ποτέ να είναι αναλυτικές². Δέχεται ότι οι προτάσεις της ηθικής είναι περιγραφικές, με πληροφοριακό περιεχόμενο και επομένως δεν μπορεί να πηχάζουν από τους νόμους της λογικής. Όμως, σύμφωνα με τον Moore, οι ηθικές προτάσεις δεν αναφέρονται σε φυσικές ιδιότητες ή φυσικά αντικείμενα. Διότι το αγαθό δεν είναι ένα φυσικό αντικείμενο ή φυσική ιδιότητα, είναι μια μη-φυσική, ή μη-νατουραλιστική ιδιότητα. Θεωρεί ότι η προσπάθεια να αναλύσει κάποιος το αγαθό, που είναι μια μη-νατουραλιστική έννοια, με νατουραλιστικές ιδιότητες οδηγεί στην "νατουραλιστική πλάνη"³. Αυτό σημαίνει ότι οποιαδήποτε προσπάθεια να οριστεί το αγαθό, οδηγεί σ' αυτήν την πλάνη.

Σύμφωνα με τον Moore, το αγαθό είναι μια απλή έννοια, όπως το κίτρινο⁴. Ο ορισμός ή η περιγραφή της πραγματικής φύσης κάποιου αντικειμένου

1. Βλ. Moore, Principia, 7.

2. op.n. 7.

3. op.n. 7. και επίσης Hudson, Century of Moral Philosophy, 75.

4. Στο παραδείγμα αυτό υπάρχει κάτι σημαντικό να σημειώσουμε. Δηλαδή το κίτρινο είναι μη-αναλυτικό όχι όμως μη-φυσικό. Το αγαθό δεν είναι ούτε αναλυτικό ούτε φυσικό

είναι δυνατή μόνο όταν το αντικείμενο είναι σύνθετο. Όταν όμως το αντικείμενο είναι απλό, ο ορισμός γίνεται αδύνατος. Προκύπτει, λοιπόν, ότι το αχαθό δεν ορίζεται, αυτό όμως δεν συνεπάγεται ότι τα αχαθά πράγματα δεν ορίζονται. Δηλώνει μόνο ότι η έννοια του αχαθού είναι απλή, ότι ένας ορισμός για το "αχαθό" γίνεται αδύνατος εξαιτίας του νοήματος του όρου¹.

Τώρα λοιπόν η πρόταση αυτή για το αχαθό ως μία μη-επιδεχόμενη-ορισμό (indefinable) ιδιότητα ή ποιότητα μας οδηγεί σε μερικά σημαντικά συμπεράσματα. Ας υποθέσουμε π.χ. ότι μπορεί κάποιος να πει ότι η ηδονή (pleasure) είναι το αχαθό, αφού η ηδονή μπορεί να είναι μια από τις ιδιότητες που έχει μια αχαθή πράξη. Ο ομιλητής μπορεί να σκέφτεται ότι όρισε το αχαθό με την ηδονή. Όμως, αν το αχαθό είναι μια απλή και μη-επιδεχόμενη-ορισμό ιδιότητα, δεν μπορούμε να το ορίσουμε με μια άλλη ιδιότητα, όπως την ηδονή. Και αν υποθέσουμε ότι όλα τα πράγματα που έχουν την ιδιότητα "αχαθό", έχουν ήδη την ιδιότητα "ηδονή", η ηδονή δεν είναι και δεν μπορεί να είναι το ίδιο με το αχαθό. Αν κάποιος φαντασθεί ότι το αχαθό και η ηδονή είναι ή μπορεί να είναι το ίδιο, τότε κατηγορείται για νατουραλιστική πλάνη². Πάντα μπορεί κάποιος να ρωτήσει: "Είναι αυτό που προκαλεί ηδονή αχαθό;" και πάντα μπορεί να δοθεί αρνητική απάντηση χωρίς αντίφαση. Ενώ, αντίθετα, αν "αυτό που είναι αχαθό" και "αυτό που προκαλεί ηδονή" ταυτίζονταν μέσω ορισμού, η αρνητική απάντηση στο παραπάνω ερώτημα θα ήταν αντίφαση. Ο Moore ισχυρίζεται ότι το ερώτημα "Είναι αχαθό αυτό που προκαλεί ηδονή;" αποτελεί ένα ανοικτό ερώτημα (The open question argument).

Η αιτία της νατουραλιστικής πλάνης είναι η (λογική) αδυναμία να οριστεί η απλή και μη-επιδεχόμενη-ορισμό ιδιότητα που εννοούμε με τον όρο "αχαθό". Δηλαδή όσο προσπαθεί κάποιος να ταυτίσει το αχαθό με κάτι άλλο (ηδονή, ευδαιμονία, αγάπη κλπ.), κατηγορείται για νατουραλιστική πλάνη. Οι

¹. Βλ. Moore, *Principia*, 9.

². οπ.π. 10.

ποιότητες αυτές μπορεί να θεωρούνται αγαθές, να περιλαμβάνουν δηλαδή την ιδιότητα του αγαθού, όμως αυτό δεν σημαίνει ότι η ηδονή ή μια άλλη ποιότητα είναι το ίδιο με το αγαθό, ότι δηλαδή ταυτίζονται αναλυτικά με αυτό.

Ας δούμε τώρα, γιατί η πλάνη αυτή ονομάζεται “νατουραλιστική πλάνη”. Ο πραγματικός λόγος απορρέει από την αποδοχή ότι το αγαθό είναι μια μη-νατουραλιστική ποιότητα. Με την έννοια αυτή, όποιος προσπαθεί να ταυτίσει το αγαθό, δηλαδή μια μη-νατουραλιστική, μη-επιδεχόμενη-ορισμό ποιότητα, με νατουραλιστικές ποιότητες αυτός κατηγορείται για νατουραλιστική πλάνη¹. Με τη σκέψη αυτή ο Moore κατηγορεί τους φιλοσόφους που όρισαν το αγαθό με νατουραλιστικό τρόπο, δηλαδή αυτοί που προσπάθησαν να ορίσουν το αγαθό σαν να ήταν μια φυσική ιδιότητα του πράγματος που υπάρχει στο χρόνο². π.χ. Ο ηδονισμός κατηγορείται επειδή ταυτίζει το αγαθό με την ηδονή, που είναι μια ιδιότητα νατουραλιστική. Επίσης κατηγορεί τους φιλοσόφους που όρισαν το αγαθό με μεταφυσικούς όρους, δηλαδή, με όρους που έχουν αναφορά στην υπερ-αισθητή (*super sensible*) πραγματικότητα, που δεν υπάρχει στο χρόνο. π.χ. Η ηθική του Spinoza που λέει ότι η ηθική τελειοποίηση επιτυγχάνεται όταν εμείς ενωθούμε με την απόλυτη ουσία, μέσω αυτού που ονομάζει πνευματική αγάπη του Θεού³.

Έτσι φαίνεται ο Moore κατηγορεί τους νατουραλιστές φιλοσόφους και τους μεταφυσικούς επίσης ότι έκαναν αυτό το λάθος. Διότι το αγαθό δεν ορίζεται ούτε με τις νατουραλιστικές ιδιότητες, αλλά ούτε και με τους μη-νατουραλιστικούς όρους. Το αγαθό είναι ποιότητα απλή και μη-νατουραλιστική, που δεν ορίζεται με άλλους όρους.

¹ op.n. 10-11. Βλ επίσης Copleston, History of Philosophy: Bentham to Russell, VIII, Search Press, London 1977 (1966¹), 410.

² Βλ. Moore, Principia, 41. Για τον Ηδονισμό Βλ. 59κς.

³ "We become perfect in proportion as we are united with absolute substance by what he calls the intellectual love of God" Βλ. Copleston, History of Philosophy, 410.

Μένει ακόμη το πρόβλημα πως μπορεί να είναι το αγαθό, μια μη νατουραλιστική ποιότητα; Η απάντηση του Moore βρίσκεται στο Principia Ethica. Ο ίδιος δεν αρνείται ότι το αγαθό μπορεί να είναι μια ιδιότητα του φυσικού αντικειμένου. "Δεν αρνούμαι ότι το αγαθό είναι μια ιδιότητα ορισμένων φυσικών αντικειμένων. Έχω πει ότι το αγαθό το ίδιο, δεν είναι μια φυσική ιδιότητα"¹. Δηλαδή, το αγαθό είναι μια μη-νατουραλιστική ιδιότητα που μπορεί να υπάρχει τουλάχιστον σε μερικά φυσικά αντικείμενα. Η απάντηση του Moore είναι ήλιο συγκεχυμένη σ' αυτό το σημείο. Διότι δεν είναι σαφές πώς μπορεί οι ιδιότητες (μη-φυσικές αλλιά και φυσικές σε τελική ανάλυση) να υπάρχουν στο χρόνο ανεξάρτητα από την ύπαρξη των φυσικών αντικειμένων. Ο Moore υποστηρίζει την τελευταία θέση. Γράφει: "Οι φυσικές ιδιότητες - η ύπαρξη τους μας φαίνεται ότι είναι ανεξάρτητη από την ύπαρξη αυτών των αντικειμένων"².

Το αγαθό δεν μπορεί να υπάρχει καθ'αυτό στο φυσικό κόσμο. Είναι δυνατόν να φανταζόμαστε ότι υπάρχει το αγαθό στο χρόνο καθ'αυτό, αν δεν είναι μια ιδιότητα κάπου φυσικού αντικειμένου; Όχι, είναι αδύνατον. Το πρόβλημα είναι, αν είναι δυνατόν και μια φυσική ιδιότητα να υπάρχει στο χρόνο καθ'αυτό. Ο C. D. Broad υποστηρίζει ότι ο Moore δεν έχει αποσαφηνίσει την άποψη του καθαρά, ότι το αγαθό δεν είναι μια νατουραλιστική ιδιότητα³. Ο ίδιος ο Moore δέχεται την παρατήρηση του Broad, τονίζοντας αργότερα ότι "Στο

¹. Bā. Moore, Principia, 41. "I do not deny that good is a property of certain natural objects. I have said that good itself is not a natural property"

². οπ.π. 41. "The natural properties - their existence does seem to me to be independent of the existence of those objects"

³. Bā. C. D. Broad, "Moore's Ethical doctrines" στο The Philosophy of Moore εκδ. Schilpp, 59κκ.

Principia δεν έδωσα ικανοποιητική εξήγηση του τι εννοώ λέγοντας ότι το "αγαθό" δεν ήταν μια φυσική ιδιότητα"¹.

Ο Moore πίστευε ότι μπορούμε να αναγνωρίσουμε τα πράγματα που έχουν την ποιότητα του αγαθού, ακόμη και αν δεν μπορούμε να ορίσουμε την ποιότητα αυτή. Είχε την άποψη ότι μπορούμε να προσδιορίσουμε το αγαθό μέσω της ενόρασης (intuition)². Η ηθική θέση του Moore που αναπτύσσεται στο Principia Ethica είναι καθαρά ρεαλιστική με την έννοια ότι το αγαθό υπάρχει ως μια αντικειμενική και αναγνωρίσιμη ιδιότητα, μόνο που είναι μη-νατουραλιστική. Η ποιότητα στην οποία ο όρος "αγαθό" αναφέρεται είναι μη-νατουραλιστική³. Σύμφωνα με μια παρατήρηση του Copleston, ο Moore δεν πέτυχε να εξηγήσει ικανοποιητικά αυτά που είπε για το αγαθό ως μια μη-νατουραλιστική ποιότητα που όμως αφορά στο φυσικό αντικείμενο⁴, π.χ. μια πράξη που λαμβάνει χώρα στο χώρο και το χρόνο.

Η θεωρία της ηθικής του Moore διαφέρει από τους νατουραλιστές ηθικούς φιλοσόφους που θεωρούσαν ότι το αγαθό αναφέρεται σε νατουραλιστικές ποιότητες. Για τον Moore αυτό δεν είναι σωστό. Οι ηθικοί όροι αναφέρονται σε μη φυσικές και απλές ιδιότητες που κατανοούνται όχι με την αισθητηριακή αντίληψη, όπως το κόκκινο, αλλά και με τη μη φυσική ικανότητα της ενόρασης. Έτσι ο Moore γίνεται ένας ενορατικός στην ηθική του φιλοσοφία.

¹. "In Principia, I did not give any tenable explanation of what I meant by saying that 'Good' was not a natural property". Moore, "Reply to my critics", στο The Philosophy of Moore εκδ. Schilpp, 582.

². Βλ. Copleston, History of Philosophy, 411.

³. op.n. 414.

⁴. op.n. 414.

(ε) **ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΝΕΠΑΡΚΕΙΕΣ ΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ MOORE.**

Είναι φανερό ότι ο Moore έχει μια σημαντική θέση στη σύγχρονη φιλοσοφία εξ αιτίας της προσφοράς του που βασιζόταν κυρίως στη χρήση της αναλυτικής μεθόδου. Η ανάλυση της αντίληψης είναι μια σημαντική πλευρά της φιλοσοφίας του, που συνδέεται με τη δημιουργία της γνώσης. Όμως η γνώση των εμπειρικών πραγμάτων είναι ακόμη προβληματική στη φιλοσοφία του. Η αισθητηριακή αντίληψη παίζει έναν περιορισμένο ρόλο στη δημιουργία της γνώσης για τα φυσικά πράγματα. Ο Moore επιδίωκε να λύσει τα προβλήματα που προκύπτουν σχετικά με τη γνώση που θεμελιώνεται στην εμπειρία, (αισθητηριακή αντίληψη) με τη "θεωρία των αισθητηριακών δεδομένων" (*theory of sense-data*). Όμως, όπως είδαμε προηγουμένως, η άμεση αντίληψη των αισθητηριακών δεδομένων δεν βεβαιώνει την ύπαρξη των εμπειρικών πραγμάτων. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή αντιλαμβανόμαστε άμεσα τα αισθητηριακά δεδομένα. Όμως αν προσπαθήσουμε να τα χωρίσουμε και τα κατανοήσουμε, παραμένει μόνο το εμπειρικό αντικείμενο¹. Τότε μια άποψη για το ρόλο των αισθητηριακών δεδομένων στη δημιουργία της γνώσης των φυσικών πραγμάτων, εάν δεν καταφέρει να εξηγήσει επαρκώς, το πώς αυτά τα δύο σχετίζονται, παραμένει μετέωρη.

Ο Moore στη θεωρία του για τον κοινό νοου συμπεραίνει ότι υπάρχουν εμπειρικά πράγματα στον εξωτερικό κόσμο. Το πρόβλημα είναι, πως μπορούμε να

¹. Βλ. O. K. Bouwsma, "Moore's Theory of Sense-data" στο *philosophy of Moore* εκδ. Schilpp, 220.

αποδείξουμε ότι έχουμε γνώση για αυτά¹. Είναι δύσκολο να υποστηρίξουμε ότι η άμεση αντίληψη των αισθητηριακών δεδομένων βεβαιώνει την ύπαρξη των φυσικών πραγμάτων. Τουλάχιστον, είναι άδικο να πούμε ότι τα αισθητηριακά δεδομένα αντιπροσωπεύουν τα εμπειρικά πράγματα. Ακόμη και αν συνάχονται τα εμπειρικά πράγματα από αυτά, έχουμε μόνο μια πίστη για την ύπαρξη των φυσικών πραγμάτων που εξαρτάται από την άμεση αντίληψη των αισθητηριακών δεδομένων. Είναι προβληματική όμως η αποδοχή μιάς τέτοιας πίστης ως η γνώση των φυσικών πραγμάτων. Σύμφωνα με τη θεωρία του Moore υπάρχουν μόνο τα αισθητηριακά δεδομένα, που μας δίνουν το αίσθημα και την υπόθεση της ύπαρξης των πραγμάτων. Όταν αντιλαμβανόμαστε κάποιο αισθητηριακό δεδομένο προσπαθούμε να το ταυτίσουμε άμεσα με το πράγμα που βλέπουμε. Η αιτιολόγηση της ύπαρξης τους μέσα από την αντίληψη θεμελιώνεται πάνω στην ιδέα αυτή². Όμως η άποψη ότι βεβαιώνεται η ύπαρξη των φυσικών πραγμάτων με τον τρόπο αυτό, είναι προβληματική, διότι οι αισθητηριακές αντιλήψεις δεν βεβαιώνουν άμεσα την ύπαρξη αυτών των πραγμάτων.

Ο C. A. Strong υποστηρίζει ότι σύμφωνα με την άποψη του Moore υπάρχουν φυσικά πράγματα έξω από την συνείδηση μας. Δηλαδή τα πράγματα υπάρχουν στον κόσμο, όχι μόνο την στιγμή που τα αντιλαμβανόμαστε, αλλά και έξω από την αντίληψη μας. Η θεωρία του όμως δεν μας πληροφορεί, αν τα πράγματα υπάρχουν και τις άλλες στιγμές, εκτός από αυτήν που γίνονται αντικείμενα των αισθήσεων³. Ο Strong υποστηρίζει ότι ο Moore φαίνεται σαν να έχει βεβαιώσει την ύπαρξη των φυσικών πραγμάτων, ενώ δεν το έχει κάνει στην πραγματικότητα.

¹. Βλ. Paul Marhenke, "Moore's Analysis of sense Perception" στο Philosophy of Moore εκδ. Schilpp, 278.

². οπ.π. 278.

³. Βλ. C. A. Strong, "Has Mr. Moore Refuted Idealism", Mind XIV, (1905), 188.

Ο Moore έκανε μεγάλη προσπάθεια να δώσει μια πετυχημένη απάντηση στο πρόβλημα της ύπαρξης των φυσικών πραγμάτων στο άρθρο "Proof of an External World". Με το παράδειγμα των χεριών του προσπάθησε να αποδείξει την ύπαρξη των εξωτερικών πραγμάτων, χωρίς κάποια περαιτέρω δικαιολόγηση¹. Όμως οι σκεπτικιστές που αμφισβητούν την ύπαρξη των φυσικών πραγμάτων λένε ότι οι αντιληπτικές μαρτυρίες δεν επαρκούν για να βεβαιώσουν την ύπαρξή τους, απλώς επιτρέπουν κάποια πίστη για τα εμπειρικά πράγματα². Ο Moore ισχυρίζεται ότι η προσπάθειά του δεν ήταν να βρεί κάποια αιτιολόγηση των πραγμάτων μέσα στις γενικές εμπειρικές προτάσεις, όπως περίμεναν οι σκεπτικιστές³. Η άποψη του Moore για την ύπαρξη των πραγμάτων δικαιολογείται από την κοινή χρήση της γλώσσας, όπου δεν χρειάζεται κάποια άσπλη απόδειξη⁴. Οποιαδήποτε αμφιβολία για την ύπαρξη των εξωτερικών πραγμάτων είναι ακατανόητη για τη φιλοσοφία κατά τον Moore. Γιατί μια τέτοια αμφιβολία δεν είναι δικαιολογημένη⁵.

Σύμφωνα με την φιλοσοφική άποψη του Moore υπάρχει η αντίληψη του κοινού νου, την οποία ξέρουμε όλοι και που κατά τη γνώμη του, είναι αληθής. Εφόσον ξέρουμε ότι είναι αληθής, είναι άτοπο να προσπαθεί ο φιλόσοφος να δείξει ότι είναι ψευδής. Ο Moore ο ίδιος ήταν σίγουρος για την αλήθεια της άποψης του κοινού νου. Το έργο του φιλοσόφου είναι να στηρίξει την ύπαρξη των φυσικών πραγμάτων. Δεν υπάρχει λόγος να υποστηρίξουμε ότι ο φιλόσοφος (αυτός που αμφιβάλει την ύπαρξη αυτών των πραγμάτων) μπορεί να δώσει καλύτερους λόγους πέρα από την άποψη του κοινού νου: κριτήριο των ερευνών

1. Βλ. Moore, "External World" στο Ammerman, Analytic Philosophy, 81

2. Βλ. Alice Ambrose, "Moore's Proof of an External World" στο Philosophy of Moore εκδ. Schilpp, 400.

3. Βλ. Moore, "External World" στο Ammerman, Analytic Philosophy, 84. και Ambrose op. cit. 400.

4. Moore op. cit. 84.

5. Βλ. J. Wisdom, "Moore's Technique", στο Philosophy of Moore εκδ. Schilpp, 421-22.

του Moore είναι ο κοινός νους. Όπως υποστηρίζει ο ίδιος, το έργο του φιλοσόφου είναι η ανάλυση προτάσεων ή φιλοσοφικών επιχειρημάτων¹. Έτσι λοιπόν ο Moore θέλει ότι οι φιλόσοφοι που αμφισβητούν για την ύπαρξη των φυσικών πραγμάτων δεν έχουν καταλάβει ότι υπάρχουν μερικά πράγματα που δεν χρειάζεται παραπάνω δικαιολόγηση για να αποδείξουμε την ύπαρξη τους. π.χ. οι προτάσεις του κοινού νου δεν χρειάζονται απόδειξη, δεν είναι όμως αμφισβητήσιμες. Μέ τη βάση αυτή συμπεραίνει ότι είναι άτοπο να πούμε ότι δεν είμαστε βέβαιοι για την εμπειρική γνώση των φυσικών πραγμάτων.

Σύμφωνα όμως με αρκετούς σύγχρονους φιλοσόφους η εμπειρική γνώση είναι πιθανολογική (ή ενδεχόμενη)². Είναι δύσκολο να προσδώσουμε απόλυτη βεβαιότητα στη γνώση των εμπειρικών αντικειμένων, δηλαδή δεν είναι εύκολο όσο φαίνεται, να πει κανείς ότι είναι απολύτως σίγουρος ότι υπάρχουν φυσικά πράγματα στον εξωτερικό κόσμο με βάση την εμπειρία ή απλώς τον κοινό νου, αφού μπορεί να σφάλλει. Μερικοί σύγχρονοι φιλόσοφοι, ιδιαίτερα αυτοί που ανήκουν στη λογική θετικιστική κατεύθυνση, δεν συμφωνούν ότι η εμπειρική γνώση θεμελιώνεται σε κάποια βεβαιότητα όπως η μαθηματική ή λογική γνώση. Στη μαθηματική ή λογική υπάρχει μια "a-priori" μορφή που μπορεί να βεβαιώσει ότι τα συμπεράσματα έχουν κάποια αναγκαιότητα. Δηλαδή το συμπέρασμα συμπεριλαμβάνεται στην υπόθεση. Όμως η μορφή αυτή δεν βρίσκεται στην

1. Βλ. Copleston, History of Philosophy VIII, 415-16.

2. Υποστηρίζει ο C. I. Lewis ότι " All empirical knowledge is probable only" Βλ. Mind and the World Order, 309. και Malcolm, "Empirical Statements", Mind 51 (1942), 20. Σύμφωνα με τον Russell "We have already found reason to doubt external perception in the full blooded sense in which common sense accepts it" Philosophy, 10. Και ο ίδιος στο An Inquiry, 166 θέλει ότι "We can never be completely certain that any given proposition is true ". Ο Ayer υποστηρίζει επίσης ότι "no given synthetic propositioncan be absolutely certain" Βλ. Language, 127. Όπως τόνισε στο Foundation, 239, "statements about material things are not conclusively verifiable". Ο Ayer επιβεβαιώνει την άποψη του λέγοντας ότι " empirical statements are one and all hypothesis". Βλ. Language, 132.

εμπειρική γνώση. Οι προτάσεις που συμπεριλαμβάνουν τα εμπειρικά δεδομένα δεν δείχνουν κάποια "a priori" φύση. Δηλαδή αυτές πάντα είναι υποθετικές όχι όμως αναλυτικές ή αναγκαστικές. Η λογική αναγκαιότητα που έχουν οι αναλυτικές προτάσεις δεν εφαρμόζεται στις εμπειρικές προτάσεις. Είναι συνθετικές και πρέπει να κρίνονται με βάση τα εμπειρικά δεδομένα¹.

Σύμφωνα με την άποψη των λογικών θετικιστών φιλοσόφων, οι εμπειρικές προτάσεις είναι υποθετικές που βασίζονται στην εμπειρία (αισθητηριακές αντιλήψεις), που δεν μπορούμε ποτέ να βεβαιώσουμε απολύτως. Μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε την μέθοδο επαλήθευσης σε πολλές περιπτώσεις για να φθάσουμε στο συμπέρασμα ότι η αλήθεια των εμπειρικών προτάσεων μπορεί να είναι πιθανή σε μεγαλύτερο βαθμό. Όμως οι περιπτώσεις μιάς έρευνας τέτοιων προτάσεων είναι άπειρες, δηλαδή δεν μπορούμε να εξετάσουμε όλες τις περιπτώσεις μιάς πρότασης, για να πούμε ότι αυτή είναι απόλυτα αληθής. Η πιθανότητα που μπορούμε να έχουμε στις εμπειρικές προτάσεις δεν θεωρείται ποτέ ότι είναι μια λογική αναγκαιότητα. Ο Norman Malcolm υποστηρίζει τα εξής: "Επαληθεύουμε πολλές τέτοιες προτάσεις (προτάσεις που υπαινίσσονται την ύπαρξη υλικών αντικειμένων) στο βαθμό που γίνεται πολύ πιθανόν ότι είναι αληθινές, αλλά εφόσον ο σχετικός έλεγχος είναι άπειρος, αυτή η πιθανότητα ποτέ δεν μπορεί να γίνει λογική βεβαιότητα... ποτέ δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι κάποια πρόταση με την οποία εκφράζουμε τις αισθητηριακές μας κρίσεις είναι αληθινή"².

¹. Όπως υποστηρίζει ο Ayer, οι αληθείες των μαθηματικών και της λογικής είναι βέβαιες και έχουν αναγκαιότητα. Όμως αν ο εμπειρισμός είναι σωστός, καμία πρόταση που έχει πραγματικό περιεχόμενο (factual content), δεν μπορεί να είναι αναγκαία και βέβαιη. Γιατί οι αληθείες της επιστήμης και του κοινού νου είναι υποθετικές. Βλ. "The a-priori in Readings", στο John Hospers (εκδ.) Introductory Philosophical Analysis, Routledge & Kegan Paul, London 1969. 48.

². "We do indeed verify many such propositions (proposition which imply the existent of material things), to an extent that makes it highly probable that they are true, but

Σύμφωνα με την άποψη του Malcolm η πιθανότητα των εμπειρικών προτάσεων ή της εμπειρικής γνώσης δεν μπορεί να γίνει λογική βεβαιότητα. Αυτή η βεβαιότητα εφαρμόζεται μόνο στις αναλυτικές προτάσεις των τυπικών επιστήμων. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η βεβαιότητα αυτή προσδιορίζει τη διαφορά μεταξύ των *a-priori* αναλυτικών και των *a-posteriori* συνθετικών ή εμπειρικών προτάσεων¹. Κατά τον A. J. Ayer είναι αντιφατικό να μιλά κάποιος για την βεβαιότητα (ή αναγκαιότητα) των εμπειρικών προτάσεων. Αντίθετα για τον Moore είναι άτοπο να πει κάποιος ότι έχει μόνο μια πίστη ή απλώς μια μεγαλύτερη πιθανότητα για την ύπαρξη των εξωτερικών πραγμάτων². π.χ. Ας πούμε ότι υπάρχουν μερικές καρέκλες σ' αυτό το δωμάτιο. Είναι μια εμπειρική πρόταση που δηλώνει κάποια εξωτερικά πράγματα με βάση τις αισθήσεις. Είναι επίσης μια πρόταση που απορρέει από την άποψη του κοινού νου. Λέει ο Moore ότι ο τρόπος που μιλάει για τις καρέκλες είναι ο κατάλληλος τρόπος που μπορεί κάποιος να μιλήσει για τα εμπειρικά πράγματα. Όμως αν θα πει κάποιος ότι "Πίστευω ότι πιθανόν να υπάρχουν μερικές καρέκλες σ' αυτό το δωμάτιο" ο τρόπος που μιλάει δεν είναι και ο κατάλληλος τρόπος που εκφράζει τα εμπειρικά πράγματα. Η άποψη του Moore είναι αντίθετη με των συγχρόνων θετικιστικών φιλοσόφων, γιατί δέχεται ότι η άποψη του κοινού νου είναι απολύτως σίγουρη. Όμως η βεβαιότητα αυτή δεν είναι μια λογική βεβαιότητα όπως των θετικιστών φιλοσόφων, απλά είναι μια άλλου είδους βεβαιότητα που έχει θεμελιωθεί στον κοινό νου.

the series of relevant tests being infinite, can never be exhausted, this probability can never amount to logical certainty we can never be certain that any of the propositions in which we express our perceptual judgements are true". Βλ. N. Malcolm, " Moore and the ordinary language" στο *Philosophy of Moore* εκδ. Schilpp, 353. Επίσης του ίδιου "Empirical statements", *Mind* 51 (1942), 25.

¹. Βλ. Ayer. *Foundation*, 44-45.

². Βλ. Moore, " External World" στο Ammerman, *Analytic philosophy*, 82.

Είπαμε προηγουμένως ότι οι αναλυτικές προτάσεις έχουν το status της λογικής βεβαιότητας. Η άρνηση μιάς αναλυτικής πρότασης είναι αντιφατική. Η άρνηση μιας εμπειρικής πρότασης μπορεί να οδηγήσει σε ψευδή πρόταση, δεν συγκροτεί όμως αντίφαση. Υπάρχει πιθανότητα να αρνηθεί κάποιος το συμπέρασμα μιας εμπειρικής υπόθεσης, χωρίς να διαπράττει αντίφαση. Μια αναλυτική πρόταση όμως δεν έχει αυτή τη βάση, δηλαδή θεμελιώνεται στη λογική αναγκαιότητα. Οι φιλόσοφοι που πιστεύουν ότι δεν μπορούμε να ξέρουμε την ύπαρξη των εμπειρικών πραγμάτων με βεβαιότητα, εννοούν αυτή τη λογική αναγκαιότητα ή βεβαιότητα όπως της λογικής ή των μαθηματικών. Αν λοιπόν, η γνώση για την ύπαρξη των εξωτερικών πραγμάτων εξαρτάται από μια τέτοια αναγκαιότητα, δυσσχολεύμαστε να δεχτούμε ότι ο Moore αποδίδει την ύπαρξη των φυσικών πραγμάτων με βάση την άποψη του κοινού νου. Γιατί οι προτάσεις της καθημερινής γλώσσας δεν έχουν αυτή τη λογική αναγκαιότητα¹.

Ο Moore συνάγει την ύπαρξη των χειρών του και κατ' επέκταση του εξωτερικού κόσμου με βάση την προσωπική του βεβαιότητα. Όμως η προσωπική βεβαιότητα διαφέρει από την δικαιολόγηση. Όπως λέει ο Wittgenstein στο έργο του On Certainty², "κανείς δεν συνάγει πώς είναι τα πράγματα από τη δική του βεβαιότητα"³. Κάθε γνωστικό μας αίτημα χρειάζεται αντικειμενική δικαιολόγηση. Με τα λόγια του Wittgenstein, "Γνωρίζω κάτι σημαίνει είναι δυνατόν να κάνω λάθος για αυτό: αλλιώς εάν κάνω λάθος ή όχι πρέπει να θεμελιωθεί αντικειμενικά"⁴. Σύμφωνα με την άποψη του Wittgenstein, η βεβαιότητα που έχουμε για τα φυσικά αντικείμενα δεν μπορεί να αιτιολογείται με βάση την προσωπική μας εμπειρία. Θεωρεί, δηλαδή ο Wittgenstein ότι ο

1. Βλ. Malcolm, "Empirical Statements", Mind 51 (1942), 355.

2. (εκδ.) G. E. M. Anscombe-G. H. Von Wright, μεταφ. Denis Paul-Anscombe, Basil Blackwell, Oxford 1979 (1969¹). (German text: Über Gewissheit).

3. Βλ. Wittgenstein, On Certainty, §. 30.

4. op. cit. §. 16.

Moore δεν μπορεί να βεβαιώσει την ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου μόνο με βάση την εμπειρία των χεριών του¹. Σύμφωνα με την άποψη περί του "χθώσσικού παιχνιδιού"² του Wittgenstein, η απόλυτη κρίση και άμεση βεβαιότητα σχετικά με τις εμπειρικές προτάσεις είναι αδύνατη. Μπορούμε να κρίνουμε και να είμαστε βέβαιοι μόνο στο βαθμό που οι κρίσεις μας ανήκουν σε ένα ορισμένο πλαίσιο, σε ένα χθώσσικό παιχνίδι ή μια "μορφή ζωής"³. Η βεβαιότητα των προτάσεων της καθημερινής χθώσσης δεν θεμελιώνεται με βάση τη λογική, αλλά ούτε με βάση την προσωπική εμπειρία όπως ισχυρίζεται ο Moore. Είναι αποτέλεσμα των θεμελιωδών κοινών πρακτικών και συμφωνιών που συγκροτούν τη "μορφή ζωής"⁴.

Η άποψη για τον κοινό νοου του Moore δημιουργεί ακόμη περισσότερα προβλήματα. Από την επισκόπηση της ιστορίας της επιστήμης ή του πολιτισμού δεν προκύπτει ότι οι κοινοί άνθρωποι είχαν πάντα μόνο σωστές απόψεις. Οι κοινοί άνθρωποι δεν είναι πάντα καλά εκπαιδευμένοι κι αν είναι, πάσι μπορεί να μην είναι καλά πληροφορημένοι. Έτσι είναι άδικο να δεχτούμε την κοινή χρήση ως απόλυτο κριτήριο βέβαιης γνώσης. Στην αρχαϊκή εποχή οι άνθρωποι δέχονταν ότι η γη είναι επίπεδη. Και επίσης ότι ο ήλιος περιστρέφεται γύρω από τη γη. Τέτοιες χρήσεις που ήταν στη κοινή χθώσσα θεωρούνται σήμερα εσφαλμένες.

1. Βλ. op. cit. §. 30. του ιδίου Φιλοσοφικές Έρευνες, §. 265., Σχετικά Βλ. Σ. Τσινόρεμα, "Wittgenstein, Rationality and Relativism", στο P. Nicolacopoulos (ed.), Greek Studies in the Philosophy and the History of Science, Kluwer, Dordrecht, 1990, 400.

2. "... θα ονομάζω επίσης "χθώσσικό παιχνίδι" το σύνολο που αποτελείται από τη χθώσσα και τις δραστηριότητες με τις οποίες είναι συνυφασμένη", Wittgenstein, Φιλοσοφικές Έρευνες, §. 7. Όπως λέει στο §. 23, "Το χθώσσικό παιχνίδι έχει ορισμό να τονίσει ότι το να μιλάμε μια χθώσσα είναι μέρος μιας δραστηριότητας ή μιας μορφής ζωής". Βλ. Σχετικά op. cit. §. 2, 26, 630.

3. Βλ. Wittgenstein, On Certainty, §. 109, 110, 204. του ιδίου Φιλοσοφικές Έρευνες, §. 241.

4. Βλ. Wittgenstein, Φιλοσοφικές Έρευνες, §. 241. On Certainty, §. 204. Επίσης Βλ. Σ. Τσινόρεμα, "Rationality and Relativism", στο Nicolacopoulos, Greek Studies, 401-3.

Ο Malcolm στο άρθρο "Moore and the ordinary Language" προσπαθεί να εξετάσει πώς μια εμπειρική πρόταση μπορεί να σφάλλει. Λέει ότι πρώτον οι άνθρωποι μπορεί να μην ξέρουν σωστά τα εμπειρικά δεδομένα, δεύτερον αν τα ξέρουν, μπορεί να μην χρησιμοποιήσουν τη γλώσσα σωστά, για να τα εκφράσουν¹. Αναφέροντας μια διάκριση μεταξύ των εμπειρικών και των φιλοσοφικών προτάσεων ο Malcolm λέει εξής: "Μια εμπειρική πρόταση μπορεί να είναι παράδοξη και όχι θανασιμένη. Μια φιλοσοφική πρόταση δεν μπορεί να είναι παράδοξη και να μην είναι θανασιμένη. Αυτό οφείλεται στο ότι είναι παράδοξες τελείως διαφορετικά"².

Σύμφωνα με τον Malcolm, οι εμπειρικές προτάσεις γίνονται παράδοξες, όταν μιλάμε με θανασιμένο τρόπο για τα γεγονότα που έχουν ήδη βεβαιώσει ότι είναι αληθινά. Όμως οι φιλοσοφικές προτάσεις γίνονται παράδοξες όταν εκφράζουν την κοινή γλώσσα με εσφαλμένο τρόπο. Είναι γεγονός ότι όλοι οι άνθρωποι μπορεί να σφάλλουν κάποτε για κάποια εμπειρικά γεγονότα. Όμως δεν έπεται ότι ο κοινός τρόπος της ομιλίας είναι ακατάλητος. Ο Malcolm θεωρεί ότι η άποψη του κοινού νου είναι κατάλληλη για να μιλήσουμε για τα εμπειρικά πράγματα. Πίστευε ότι χωρίς αμφιβολία γνωρίζουμε τα φυσικά αντικείμενα μέσα από την κοινή γλώσσα³. Οι σκεπτικιστές όμως δεν ικανοποιούνται με την εξήγηση του Moore ή του Malcolm και γενικότερα όσων που δέχονται την άποψη του κοινού νου. Θέλουν μια σαφή απόδειξη των φυσικών πραγμάτων. Σύμφωνα με τον Moore όμως, η μια και μόνη απόδειξη που μπορούμε να δώσουμε είναι αυτή που έχουμε κιάλιας, δηλαδή η απόδειξη του κοινού νου. Και αυτή αρκεί για να βεβαιωθεί η ύπαρξη των πραγμάτων. Αν όμως περιμένουν λογική αναγκαιότητα,

¹. Βλ. Malcolm, "Empirical Statements", *Mind* 51 (1942), 356.

². Βλ. οπ.π. 361. "An empirical statement can be paradoxical and not be false. A philosophical statement cannot be paradoxical and not be false. This is because they are paradoxical in totally different ways".

³. οπ.π. 362κε.

αυτή δεν μπορεί να υπάρχει στις εμπειρικές προτάσεις. Ο Wittgenstein όμως υποστηρίζει ότι υπάρχει βεβαιότητα στις εμπειρικές προτάσεις που κρίνεται από το πλαίσιο δραστηριότητας ή της μορφής ζωής¹.

Κοιτάζοντας συνοδικά την φιλοσοφία του Moore διαπιστώνουμε μερικά σημεία που δημιουργούν προβλήματα, κυρίως στην θεωρία της αντίληψης και της αποδοχής του κοινού νου. Με τη θεωρία της αντίληψης πιστεύει ότι τα φυσικά πράγματα είναι έξω από την άμεση αντίληψη (από τα αισθητηριακά δεδομένα), και από του νου. Αυτά υπάρχουν ανεξάρτητα στον κόσμο. Η γνώση για τα πράγματα αυτά δεν δημιουργείται άμεσα. Στην θεωρία του κοινού νου όμως βεβαιώνει ότι γνωρίζουμε άμεσα την ύπαρξη των φυσικών πραγμάτων με βάση την κοινή γνώση. Η άποψη αυτή γίνεται αντιφατική με τη θεωρία της αντίληψης. Ακόμη το επιχειρήμα που χρησιμοποιεί για να υποστηρίξει την ύπαρξη των φυσικών πραγμάτων δεν είναι τόσο χόνιμο. Γιατί είναι αμφισβητήσιμο αν μπορεί να δώσει μια γενική δικαιολόγηση για τα εμπειρικά πράγματα, με βάση την ύπαρξη των χεριών του. Είναι γεγονός ότι ο Moore μπορεί να είχε δική του άμεση αντίληψη για να βεβαιώσει την ύπαρξη των χεριών του. Το πρόβλημα είναι αν μπορεί να βεβαιώσει την ύπαρξη των εξωτερικών πραγμάτων με την ίδια βάση; Επίσης όπως είδαμε και η άποψη του κοινού νου εξαρτάται από τις αισθητηριακές αντιλήψεις, δηλαδή οι κοινοί άνθρωποι θεμελιώνουν τη γνώση τους στην εμπειρία (στην αισθητηριακή αντίληψη). Τότε τα ίδια προβλήματα (προβλήματα της αντίληψης) πρέπει να τα αντιμετωπίσουμε στη δημιουργία της γνώσης από την άποψη του κοινού νου. Είναι όμως ανοιχτό ζήτημα για τη φιλοσοφία και πρόβλημα προς διερεύνηση ο όρος του κοινού νου ως μέσου ασφαλούς γνώσης. Ο κοινός νους δεν μπορεί να αποτελέσει έσχατο επιστημολογικό κριτήριο, γιατί οι ιδέες, οι πεποιθήσεις και αντιλήψεις του κοινού νου χρειάζονται φιλοσοφική διαπραχμάτευση και αιτιολόγηση.

¹. Βλ. πιο πάνω 1.74-75.

Όπως η φιλοσοφική άποψη του κοινού νου, έτσι και οι απόψεις του Moore για την ηθική δεν είναι χωρίς προβλήματα. Ο Moore καθώς λέει ότι όρος "ηθικός" δεν αναφέρεται σε φυσιοκρατικές ιδιότητες των πράξεων που αποκαλούμε ηθικές (π.χ. ηδονή, ευδαιμονία κλπ.), όμως εσφαλμένα ισχυρίζεται ότι το αγαθό είναι μια μη-φυσική ιδιότητα που γίνεται γνωστή μέσω μιας μυστηριώδους ικανότητας, δηλαδή της ενόρασης. Και η ενόραση και η έννοια του αγαθού ως μη-φυσική ιδιότητα είναι φιλοσοφικά προβληματικές. π.χ. οι συγκινησιοκράτες ηθικοί φιλόσοφοι C. L. Stevenson και ο A. J. Ayer καθώς και ο κατεξοχήν εκπροσώπος της θεωρίας του καθολικού επιτακτικισμού (universal prescriptivism) R. M. Hare, έχουν ασκήσει κριτική στις ηθικές απόψεις του Moore¹. Επίσης σύμφωνα με τους παραπάνω ηθικούς φιλοσόφους, δεδομένου ότι ο Moore εκλαμβάνει το αγαθό ως περιγραφική ιδιότητα (έστω και μη-φυσική), αδυνατεί να εξηγήσει πώς το αγαθό ως τέτοιο μπορεί να επηρεάσει το πρακτέον δηλ. πώς μια περιγραφική ιδιότητα μπορεί να έχει πρακτικό / επιτακτικό (prescriptive) χαρακτήρα².

1. Βλ. C. L. Stevenson, "The Emotive Meaning of Ethical Terms", Mind vol. XLVI, (1937). reprinted in Stevenson, Facts and Values, New Haven and London 1963, 11, 13, 15. του ιδίου "Persuasive Definitions", Mind vol. XLVII, (1938). και επίσης του ιδίου Ethics and Language, New Haven and London 1944, 13κκ. Σχετικά Βλ. W. D. Hudson, Modern Moral Philosophy, Macmillan Press, London 1963 (1970¹), 113-121 και 156κκ. του ιδίου A Century of Moral Philosophy, 105-124. A. J. Ayer, "On the Analysis of Moral Judgements", Horizon XX (1949) reprinted in Ayer, Philosophical Essays, 245-57. του ιδίου Language, 108. R. M. Hare, "The Freedom of the Will", PAS., Supp.vol. XXIX (1955). Επίσης του ιδίου Language of Morals, Oxford, 1952. του ιδίου Freedom and Reason, Oxford 1963.

2. Βλ. G. J. Warnock, Contemporary Moral Philosophy, in New Studies in Ethics, vol. II, 451, 457. Hudson, A Century of Moral Philosophy, 131-33. και του ιδίου Modern Moral Philosophy, 155-248.

Εάν επιχειρήσουμε μια γενική αποτίμηση της φιλοσοφίας του Moore, θα λέγαμε ότι είναι ιδιαίτερα θετική η στροφή που κάνει σε ζητήματα μεθόδου και έρευνας απορρίπτοντας την άποψη της φιλοσοφίας ως κλειστού συστήματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΛΟΓΙΚΟΣ ΑΤΟΜΙΣΜΟΣ: BERTRAND RUSSELL.

(α) Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ B. RUSSELL.

Ο Bertrand Russell¹ είναι ένας πολυγραφότατος φιλόσοφος, ο οποίος επεδίωξε αφενός να προσεγγίσει την πραγματικότητα και να διερευνήσει τους

1. Ο Russell γεννήθηκε 12 Μαΐου του 1872. Στα δεκαοκτώ του χρόνια πήγε στο Trinity College του Cambridge, όπου άρχισε να σπουδάζει μαθηματικά και φιλοσοφία. Μεταξύ των διανοουμένων με τους οποίους γνωριζόταν ήταν ο Moore, ο Keynes ο McTaggart και ο Wittgenstein. Κατά το διάστημα 1910-1916 ήταν καθηγητής της Λογικής και των Μαθηματικών στο Trinity College. Το 1916 έχασε τη θέση στο Trinity College για λόγους πολιτικούς και δύο χρόνια αργότερα καταδικάστηκε σε φυλάκιση έξι μηνών γιατί δημοσίευσε σε εφημερίδα ένα άρθρο το οποίο στρεφόταν κατά του Αμερικανικού στρατού. Το 1944 επέστρεψε στο Trinity College από όπου έλαβε ένα τιμητικό διδακτορικό δίπλωμα. Πήρε το βραβείο Nobel της λογοτεχνίας το 1950. Στις 2 Φεβρουαρίου του 1970 πέθανε σε ηλικία 97 έτων. Για τον Russell βλ. τα έργα του (στη βιβλιογραφία). Επίσης βλ. A. J. Ayer, Russell, Fontana, Collins, London 1972. του ιδίου Analytical Heritage. D. R. Bell, Bertrand Russell, Lutterworth Press, London 1972. E. R. Eames, Bertrand Russell's Theory of Knowledge, Allen & Unwin, London 1960. R. Jager, The Development of Bertrand Russell's Philosophy, Allen & Unwin, London 1972. E. D. Klemke, Essays on Bertrand Russell, University of Illinois Press, Chicago, London 1970. D. F. Pears, (ed.) Russell's Logical Atomism, Fontana - Collins, London 1972. του ιδίου Bertrand and the British Tradition in Philosophy, Fontana 1972 (1967¹). επίσης του ιδίου Bertrand Russell, Modern Studies in Philosophy, Doubleday 1972. P. A. Schilpp, (ed.) The Philosophy of Bertrand Russell, The Library of Living

τρόπους με τους οποίους μπορούμε να τη γνωρίσουμε, και αφετέρου να κάνει ότι μπορεί, για να δημιουργήσει έναν πιο ευτυχισμένο κόσμο (a happier world)¹. Η διάρκεια της φιλοσοφικής συγγραφικής δραστηριότητάς του είναι παραπάνω από εξήντα χρόνια. Στο μεγάλο αυτό διάστημα, τα βιβλία και τα διάφορα άρθρα που έγραψε καλύπτουν όλους τους κλάδους της φιλοσοφίας: κυρίως τη λογική, τη φιλοσοφία των μαθηματικών, τη φιλοσοφία της επιστήμης, τη θεωρία της γνώσης, τη οντολογία, τη ηθική, την ιστορία της φιλοσοφίας, κλπ.

Υπάρχουν σημαντικές αλληλαξίες των θεωρητικών απόψεων του Russell, στη διάρκεια της φιλοσοφικής του δραστηριότητας. Γι' αυτό η κατανόηση του φιλοσοφικού έργου είναι μια απαιτητική και δύσκολη υπόθεση². Παράλληλα απαντά κανείς μερικά χαρακτηριστικά που παραμένουν σταθερά σε ολόκληρο του φιλοσοφικό έργο: κυρίως η έμφαση που έδινε στην επιστημονική προσέγγιση της γνώσης και στη λογική ανάλυση της χιήσσας διατρέχει ολόκληρη τη φιλοσοφία του. Όπως υποστηρίζει ο ίδιος "...άλλαξα τη γνώμη μου σε διάφορα πράγματα..... Όμως ακόμη κρατώ το δόγμα των εξωτερικών σχέσεων και τον πλουραλισμό που είναι συνδεδεμένος με αυτό. Θεωρώ ακόμη ότι μια "μεμονωμένη αλήθεια" μπορεί να είναι απολύτως αληθής. Πιστεύω ακόμη ότι η ανάλυση δεν είναι η διαψευσιμότητα (falsification). Ακόμη δέχομαι ότι κάθε πρόταση, εκτός από τις ταυτολογίες, αν είναι αληθής είναι αληθής εξαιτίας

Philosophers, Evanston, Northwestern Uni. Press 1944. 4th edition, Open Court, Illinois 1971. R. Schoenman, (ed.) Bertrand Russell: Philosopher of the Century, Allen & Unwin, London 1957. J. Watling, Bertrand Russell, Oliver and Boyd, London 1970. A. Wood, Bertrand Russell: The Passionate Sceptic, Allen and Unwin, London 1957.

1. Βλ. B. Russell, Portraits from Memory and other Essays, Simon and Schuster, N.York 1956, 54. και Jones, Western Philosophy, τoμ. V, 157.

2. Βλ. Copleston, History of Philosophy, 425.

μιας σχέσης με ένα γεγονός, και ότι τα γεγονότα γενικά είναι ανεξάρτητα από την εμπειρία ..."¹.

Αρχικά ο Russell ασχολήθηκε με τα μαθηματικά και με θεμελιώδη φιλοσοφικά προβλήματα στο χώρο της θεωρίας της γνώσης, της λογικής και της φιλοσοφίας της γλώσσας. Στη συνέχεια επέκτεινε τα φιλοσοφικά του ενδιαφέροντα στην διαπραχμάτευση ευρύτερων θεμάτων, πολιτικών, παιδαγωγικών, ηθικών, κοινωνικών κλπ². Τα διάφορα άρθρα και τα βιβλία τα οποία δημοσιεύσε στη διάρκεια της ζωής του φανερώνουν το εύρος των προβλημάτων που αποτέλεσαν το αντικείμενο των ενδιαφερόντων του φιλοσόφου. Ο C. D. Broad μάλιστα υποστηρίζει ότι ο Russell δημιουργούσε ένα διαφορετικό φιλοσοφικό σύστημα κάθε λίγα χρόνια³. Όμως είναι επίσης αλήθεια: ότι σε μεγάλο βαθμό οι βασικές απόψεις του Russell δεν άλλαξαν σε αρκετά σημεία. Όπως υποστηρίζει ο ίδιος, οι αλλαγές που έγιναν αποτελούσαν εξέλιξη παρά ριζική τροποποίηση των αποψεών του⁴.

Ο Russell όταν ήταν ήδη δεκαπέντε χρόνων άρχισε να αναπτύσσει ενδιαφέρον για τα φιλοσοφικά προβλήματα που είχαν σχέση με τη θρησκεία, κυρίως με προβλήματα περί ύπαρξης του Θεού, της βούλησης κλπ. Αρνούμενος την ελεύθερη βούληση και την αθανασία, εν τούτοις διατήρησε την πεποίθηση του στην ύπαρξη του Θεού. Όμως αργότερα απομακρύνθηκε και από την πίστη

¹. Βλ. B. Russell, Philosophical Development, 63-64. Jones, Western Philosophy, τομ. V, 159.

². Βλ. Κ. Ι. Βουδούρης, Αναλυτική Φιλοσοφία, 56-58. Βλ. και O'Conner, Western Philosophy, 474.

³. Βλ. J. H. Muirhead, British Philosophy, I, 79. O'Conner, Western Philosophy, 474. Ayer, Analytical Heritage, 9. και Copleston, Western Philosophy, 426.

⁴. Βλ. B. Russell, "My Mental Development", στο The Philosophy of Bertrand Russell (έκδ.) P. A. Schilpp, Evanston 1944. και "My Philosophical Development" στο A. Wood, Russell's Philosophy. Βλ. και O'Conner, Western Philosophy, 474.

αυτή και διατύπωσε την άποψη ότι η τελειοποίηση των ανθρώπων επιτυγχάνεται μέσω του ορθού λόγου (reason) και βιομηχανία (machinery)¹.

Το 1890 ο Russell πήγε στο Πανεπιστήμιο του Cambridge και άρχισε να ασχολείται με τα μαθηματικά. Όμως τα φιλοσοφικά προβλήματα εξακολουθήσαν να απασχολούν τη σκέψη του. Μελέτησε αρχότερα ηθική και εκεί τον επηρέασαν τα ιδεαλιστικά δόγματα του Kant και του Hegel. Τα αρχικά χρόνια του Russell έχουν σαφή ιδεαλιστική επίδραση². Κατά το 1900 που δημοσιεύθηκε το έργο του A Critical Exposition of the Philosophy of Leibniz³ προσπαθεί να αναθεωρήσει τις ιδεαλιστικές απόψεις⁴ ενώ ταυτόχρονα στρέφει τα ενδιαφέροντά του προς τη φιλοσοφία των μαθηματικών και τη μαθηματική λογική. Ύστερα από την γνωριμία με τον Giuseppe Peano, άρχισε να μελετάει τη μαθηματική λογική καθώς και τη σχέση μεταξύ αυτής και της φιλοσοφίας. Οι ανακαλύψεις του ως προς τα προβλήματα αυτά δημοσιεύονται στο Principles of Mathematics⁵, το κλασικό επαναστατικό έργο⁶, που ανήκει περισσότερο στην ιστορία της λογικής και των μαθηματικών παρά στη φιλοσοφία. Όμως οι διαπιστώσεις του έργου αυτού είχαν μεγάλη επίδραση στην ανάπτυξη της φιλοσοφικής του σκέψης.

1. Βλ. Russell, "Philosophical Development", A. Wood, Russell's Philosophy, 35. "I believe profoundly in the perfectibility of man by a combination of reason and machinery" Βλ. επίσης O'Conner, Western Philosophy, 474.

2. Ο Russell, στο άρθρο του "The Relation of Number and Quality", Mind, 6 (1897), γράφει "unadulterated Hegel". και στο "An Essay on the Foundations of Geometry" (1897) γράφει ότι η θεωρία της γεωμετρίας που παρουσίασε σ'αυτό το άρθρο ήταν καθαρά καντιανική. Βλ. "Philosophical Development", στο Wood, Russell's Philosophy, 40.

3. Cambridge Uni. Press, London 1900.

4. Βλ. Copleston, History of Philosophy τομ. VIII, 427-28.

5. Allen & Unwin Ltd. London 1972 (1903¹). Principia Mathematica, σε συνεργασία με τον A. N. Whitehead, Cambridge Uni. Press, Cambridge, τομ. I, 1910. τομ. II, 1912. τομ. II, 1913.

6. O'Conner, Western Philosophy, 474.

Ο Russell στράφηκε στη φιλοσοφία μέσα από τα μαθηματικά¹. Πίστευε ότι τα μαθηματικά μας οδηγούν στην αλήθεια² και στο να καταλάβουμε τη φιλοσοφική ασάφεια. Όπως υποστηρίζει στο Principles of Mathematics "οι τεχνικές μέθοδοι που αναπτύσσονται σ' αυτό το βιβλίο, μου φαίνεται ότι είναι πολύ δυνατές και ικανές να δώσουν έναν καινούργιο εργαλείο για τη συζήτηση φιλοσοφικών προβλημάτων που δημιουργούν τις φιλοσοφικές ασάφειες"³ Πίστευε ότι η φιλοσοφική ασάφεια εξαφανίζεται με τη λογική ανάλυση των φιλοσοφικών προτάσεων. Η προσπάθεια του Russell ήταν να εφαρμόσει τις μαθηματικές αρχές στα φιλοσοφικά προβλήματα⁴. Θεωρεί ότι το έργο της φιλοσοφίας είναι η λογική ανάλυση. Κυρίως η κριτική και η αποσαφήνιση των φιλοσοφικών εννοιών⁵, δηλαδή η ανάλυση των φιλοσοφικών προτάσεων για να αποφύγουμε τα φιλοσοφικά προβλήματα.

Η ενασχόληση με τα μαθηματικά τον βοήθησε να κατανοήσει τη σημασία της μαθηματικής λογικής ως αναλυτικό εργαλείο χόνιμο για τη διερεύνηση φιλοσοφικών προβλημάτων. Αρχότερα υποστήριξε ότι εφαρμόζει την ανάλυση προκειμένου να διευκρινίσει φιλοσοφικά προβλήματα με τον εξής τρόπο. "Κάθε φιλοσοφικό πρόβλημα όταν υποβάλλεται σε κατάλληλη ανάλυση,

1. Υποστηρίζει ο ίδιος ότι, "I came to philosophy through mathematics or rather through the wish to find some reason to believe in the truth of mathematics". Βλ. Russell, "Logical Atomism" στο Ayer, Positivism, 31.

2. Russell, "The Study of Mathematics", New Quarterly (1907) και στο Philosophical Essays, Longmans, London and N.York 1910, και στο Mysticism, 1918. Βλ. στο Mysticism, 69.

3. Βλ. Russell, "Logical Atomism" στο Logic and Knowledge, 325. και στο Ayre, Positivism, 33. Βλ. σχετικά Copleston, History of Philosophy, 438.

4. Βλ. O'Conner, Western Philosophy, 476. Πίστευε ότι τα φιλοσοφικά προβλήματα λύνονται με τη λογική ανάλυση της γλώσσας. Βλ. Jones, Western Philosophy, τομ. V, 161.

5. Russell, "Logical Atomism", στο Logic and Knowledge, 341. στο Ayer, Logical Positivism, 47-48.

αποκαλύπτεται ή ότι δεν είναι πράγματι φιλοσοφικά, ή διαφορετικά, ότι είναι λογικά προβλήματα, με την έννοια που [εχώ] χρησιμοποιώ τη λέξη"¹.

Ύστερα από τις λογικές και μαθηματικές έρευνες ο Russell έστρεψε την προσοχή του σε θεμελιώδη φιλοσοφικά προβλήματα, κυρίως προβλήματα γνωσεολογίας, προβλήματα σχετικά με τη γνώση και ειδικότερα το νόημα των προτάσεων. Τα προβλήματα αυτά διαπραγματεύεται εκτενέστερα στο έργο The Problems of Philosophy (1912)². Όσον αφορά στη συζήτηση των φιλοσοφικών προβλημάτων, ο Russell δίνει μεγάλη έμφαση στις λογικές αρχές προκειμένου να καταλήξει τα προβλήματα για τον εμπειρικό κόσμο. Υποθέτει ότι "όπου είναι δυνατές οι λογικές κατασκευές³, πρέπει να παίρνουν τη θέση των υποθετικών οντοτήτων"⁴, δηλαδή η λογική χρειάζεται στη δημιουργία της γνώσης για τον εμπειρικό κόσμο.

¹. Russell, "Logic as the Essence of Philosophy" στο Our Knowledge of the External World, 2η έκδ. Allen & Unwin, London 1926 (1914¹, Open Court Publishing Co. London.), 33. Passmore, Hundred Years, 215. Jones, Western Philosophy τομ. V, 160. Βέβαια οι απόψεις του Russell, κατά της λογικής και των μαθηματικών είναι διαφορετικές από τις παραδοσιακές απόψεις. Δηλαδή αρνείται τις απόψεις των προγενέστερων φιλοσόφων. Υποστηρίζει συγκεκριμένα ότι "I thought that all that (Hegel) said about mathematics is muddle headed nonsense. I came to disbelieve Bradley's arguments, against relations and to distrust the logical basis of monism. I dislike the subjectivity of the transcendental Aesthetic (Kant). Βλ. "Philosophical Development", στο Wood, Russell's Philosophy, 11-12. Επίσης ισχυρίζεται ότι η Αριστοτελική λογική "put thought in fetters, while the new logic gives it wings". Βλ. "Our Knowledge of the External World", 59. Σχετικά βλ. Jones, Western Philosophy τομ. V, 161.

². Home Uni. Library, London 1912.

³. Για τη θεωρία των λογικών κατασκευών του Russell, γίνεται λόγος στη συνέχεια.

⁴. Russell, "The Relation of Sense-data to Physics", Scientia (1914). και στο Russell Mysticism and Logic and other Essays, Doubleday, N.York 1957 (1917¹, Longmans, London.), 155. (Branes & Noble Books, Totowa, New Jersey, U.S.A. 1981.) Βλ. και του ίδιου, "Logical Atomism" (δημοσιεύθηκε πρώτη φορά στο British Philosophy (εκδ.) Muirhead. μετα στο R. C. Marsh, (εκδ.) Logic and Knowledge: Essays 1901-1950, Allen

Αντικείμενο της επιστήμης είναι η γνώση του φυσικού κόσμου. Ξέρουμε ότι οι φυσικές επιστήμες αντλούν τα συμπεράσματά τους από τα εμπειρικά δεδομένα. Το επιστημονικό εγχείρημα που είναι μια πορεία πράξεων, καταλήγει στην επιλογή μιάς από διαφορετικές εναλλακτικές υποθέσεις (*various alternative hypotheses*), εξετάζοντας κάθε μια υπόθεση με λεπτομέρεια. Δηλαδή πρέπει να εξετάζει πολλές παρόμοιες υποθέσεις για να διαλέξει την καλύτερη που να καλύπτει το πρόβλημα. Οι διάφορες υποθέσεις σχηματίζονται σχετικά με τα γνωστικά αντικείμενα. Η υπόθεση ή η πρόβλεψη (*prediction*) όμως είναι πιο πέρα από τα γνωστά δεδομένα. Δηλαδή τα δεδομένα που καλύπτονται από μια υπόθεση δεν είναι όλα γνωστά εντελώς. Προκειμένου να γίνει αποδεκτή ως αληθής (ή ψευδής) μια επιστημονική υπόθεση, πρέπει να υποβληθεί σε εμπειρικό έλεγχο και σε μια διαδικασία επικύρωσης (*confirmation* - με οποιοδήποτε συγκεκριμένο τρόπο κι αν εννοήσουμε τη διαδικασία της επικύρωσης). Όμως είναι και σημαντικό το γεγονός ότι μια επιστημονική υπόθεση δεν δηλώνει λογική αναγκαιότητα ούτε πριν από την επικύρωση, ούτε ύστερα. Γιατί κάποια στιγμή στο μέλλον είναι πιθανόν να τροποποιείται ή να αλλιάζει ολόκληρη η υπόθεση, με βάση τις καινούργιες ανακαλύψεις. Αυτή βέβαια είναι η δυσκολία εξαιτίας της οποίας δεν μπορεί να υπάρχει αναγκαιότητα στα επιστημονικά συμπεράσματα.

Στις τυπικές επιστήμες, δηλαδή στα μαθηματικά, τη λογική κλπ. τα συμπεράσματα προκύπτουν με αναγκαιότητα. π.χ. μια λογική αλήθεια είναι a-priori αναλυτική, προκύπτει αναγκαστικά το συμπέρασμά της από συγκεκριμένες προκείμενες (*premisses*). Μια αναλυτική πρόταση δεν έχει καμία σχέση με τα εξωτερικά δεδομένα, αλλά η αλήθεια της υπακούει στο νόμο της μη-αντίφασης (*law of non-contradiction*). Όμως μπορούμε να κρίνουμε μια

& Unwin, London 1964 (1956¹)) στο A. J. Ayer, Positivism, 34. Επίσης Βλ. του Russell Our Knowledge of the External World, διάλεξη IV. και Passmore, Hundred Years, 213.

συνθετική πρόταση ύστερα από την ερμηνεία των εξωτερικών δεδομένων. Υπό αυτή την έννοια, μια εμπειρική πρόταση ή υπόθεση έχει μόνο πιθανότητα.

Η επιστημονική γνώση είναι υποθετική, ο Russell την θεωρεί ότι είναι καλύτερη από άλλες θεωρίες μη-επιστημονικές (π.χ. η θρησκεία, η θεολογία, η μεταφυσική, η ηθική κλπ.) οι οποίες παρέχουν διαφορετικές εξηγήσεις για τον κόσμο. Όμως αυτές δεν συνδέονται με τα εμπειρικά δεδομένα. Με άλλα λόγια οι θεωρίες αυτές δεν είναι επιβεβαιώσιμες. Θεμελιώνονται βασικά σε λογικές πεποιθήσεις. Οι πεποιθήσεις αυτές δεν είναι καθόλου ίδιες με την επιστημονική πιθανότητα. Με βάση το γεγονός αυτό ο Russell δέχεται ότι οι επιστημονικές θεωρίες είναι καλύτερες από τις μη-επιστημονικές, αλλά μόνο σαν υποθέσεις, όχι όμως και σαν τελειωμένες θεωρίες¹.

Η επιστημονική μέθοδος είναι βεβαίως εμπειρική και αφορά στη γνώση γεγονότων στον εξωτερικό κόσμο. Η γνώση που παρέχει η επιστήμη είναι καθαρά εμπειρική. Όσον αφορά στη φιλοσοφία, ο Russell την συνδέει με το επιστημονικό εγχείρημα. Η στάση του Russell προς την επιστημονική μέθοδο στη φιλοσοφία, έδωσε ένα έντονο εμπειρικό στίγμα στη φιλοσοφία του².

Ο Russell πιστεύει ότι οι επιστήμονες έχουν λόγο όσον αφορά στα προβλήματα που ενδιαφέρουν τους φιλοσόφους. Δηλαδή τα περισσότερα φιλοσοφικά προβλήματα είναι επιστημονικά προβλήματα, που η επιστήμη δεν είναι ακόμη έτοιμη να επιλύσει ή να αντιμετωπίσει επαρκώς³.

¹ Βλ. Russell, Philosophical Development, στο Wood, Russell's Philosophy, 17. Επίσης Βλ. A. J. Ayer, Twentieth Century, 33.

² O'Conner, Western Philosophy, 475.

³ "A great many philosophical questions are in fact scientific questions with which science is not yet ready to deal" Βλ. Russell, " On Scientific Method in Philosophy", στο Mysticism, 94.

Τα έργα του The Analysis of Mind (1921)¹ και The Analysis of Matter (1927)² δείχνουν καλύτερα τον τρόπο που οι επιστημονικές θεωρίες της εποχής του επέδρασαν πάνω σ' αυτόν το φιλόσοφο. Τα πιο σημαντικά είναι An Inquiry into Meaning and Truth (1940), όπου συζητά τα προβλήματα της ζωής, της αλήθειας και της επικύρωσης, και το έργο Human Knowledge (1948) όπου προσπαθεί να αναλύσει τα προβλήματα της επαγωγής και της πιθανότητας.

Ο Russell πιστεύει ότι η φιλοσοφία είναι μια δραστηριότητα που έχει μερικές κοινές πλευρές με τη θρησκεία και την επιστήμη. Υποστηρίζει ότι από τη μια πλευρά το αντικείμενο της φιλοσοφίας είναι να εξετάσει τη φύση του κόσμου και τη θέση των ανθρώπων μέσα σ' αυτόν τον κόσμο, όπως κάνει η θρησκεία. Από την άλλη πλευρά, η φιλοσοφία προσπαθεί να λύσει τα προβλήματα που παρουσιάζονται από το αντικείμενό της αυστηρά με την ορθολογική μέθοδο (*rational method*), όπως στην επιστήμη³. Ο Russell πιστεύει ότι αν θελήσουμε να μελετήσουμε τη φιλοσοφία στον τρόπο της επιστήμης, πρέπει να δώσουμε έμφαση στα γενικά αποτελέσματα της επιστήμης και να μελετήσουμε τη μέθοδό της. Και επίσης πρέπει να την εφαρμόσουμε στα φιλοσοφικά προβλήματα με την κατάλληλη προσαρμογή⁴.

Όταν μιλάμε για τη μέθοδο της επιστήμης εννοούμε τα πειράματα, τις μετρήσεις, τη διατύπωση υποθέσεων κλπ. Χρησιμοποιώντας τις μεθόδους αυτές οι επιστήμονες προσπαθούν να ανακαλύψουν τη φύση του κόσμου. Ο Russell υποστηρίζει ότι η μέθοδος αυτή δηλαδή (των εμπειρικών επιστημών) δεν είναι κατάλληλη για τη φιλοσοφία. Αυτό προσπαθεί να το δείξει εμπράκτως με τη μέθοδο που χρησιμοποιεί ο ίδιος στη φιλοσοφία. Η δική του μέθοδος δεν είναι

¹. Allen & Unwin, London 1921.

². Kegan Paul, London 1927.

³. Είναι αδύνατον να πιστέψουμε ότι ο Russell δέχεται ότι όλες τις ορθολογικές μεθόδους είναι ως κατάλληλες για τη φιλοσοφία. Είχε εμπιστόσυνη περισσότερο στη λογική της επιστήμης. Βλ. O'Conner, Western Philosophy, 475.

⁴. Russell, Mysticism, 94. Jones, Western Philosophy τ. 5, 172.

καθόλου ίδια με αυτή των εμπειρικών επιστημών. Είναι η μέθοδος που χρησιμοποιείται στις τυπικές επιστήμες, όπως η λογική. Οι τυπικές επιστήμες όπως ξέρουμε είναι αναλυτικές. Οι προτάσεις αυτές δεν αναφέρονται στον εξωτερικό κόσμο. Το κύρος των προτάσεων ποικίλλει ανάλογα με τη σχέση μεταξύ υποθέσεων και συμπεράσματος. Στον Russell όμως η μέθοδος αυτή χρησιμοποιείται στα εμπειρικά γεγονότα, δηλαδή για να κρίνουν τις εμπειρικές προτάσεις.

Ο Russell είχε μια σκεπτικιστική προσέγγιση για τα προβλήματα τα οποία ήθελε να κρίνει. π.χ. το έργο The Problems of Philosophy (1912) αρχίζει με την ερώτηση: "είναι δυνατόν να υπάρχει κάποια σταθερή γνώση για τον κόσμο η οποία να μην αμφισβητείται από ένα λογικό άνθρωπο (reasonable man);" Έδωσε μεχάλη έμφαση σ' αυτό το έργο στην ανακάλυψη κάποιου τρόπου με τον οποίο θα μπορούσε κάποιος να κανονίζει και να ιεραρχεί τα αντικείμενα της γνώσης μας, με μια σειρά αξιολογίας που θα μπορούσε δηλαδή να δείξει τη λογική σχέση ενός αντικειμένου της γνώσης με το άλλο¹. Αυτό σημαίνει ότι η γνώση πρέπει να θεμελιώνεται σε λογικές αρχές (logical principles).

Ο Russell δεν ήθελε να δημιουργήσει κάποιο φιλοσοφικό σύστημα κατά το πρότυπο της κλασικής μεταφυσικής, πράγμα που δείχνει την επιστημονική πλευρά της φιλοσοφίας του. Υποστηρίζει ότι τα φιλοσοφικά προβλήματα πρέπει να τα εξετάζουμε ένα-ένα με τη μέθοδο της φιλοσοφικής ανάλυσης. Πιστεύει ότι η μέθοδος αυτή είναι επαναστατική όπως η μέθοδος που χρησιμοποιούσε ο Γαλιλαίος στη Φυσική².

¹. Αυτή η λογική προσέγγιση της γνώσης διατηρείται και εμφανίζεται στα ύστερα έργα του. π.χ. Βλ. Russell, Our Knowledge of the External World, 75-76, 258. Philosophy, 1, 163, 167, 239. An Inquiry, 16. Σχετικά Βλ. O'Conner, Western Philosophy, 476.

². Βλ. Russell, Our Knowledge of the External World, 12.

Ο Russell δέχεται ότι οι έρευνες των μαθηματικών τον οδήγησαν σε καινοτομικές απόψεις σχετικά με τα φιλοσοφικά προβλήματα¹. Έδωσε σημαντικό μεθοδολογικό ρόλο στη λογική στα πλαίσια της φιλοσοφίας του. Με τα δικά του λόγια "η λογική είναι η ουσία της φιλοσοφίας"². Η φιλοσοφική του προσπάθεια στηρίχθηκε στη λογική προκειμένου να θεμελιώσει την ασφαλή και βέβαιη γνώση και να δώσει έγκυρη λύση στα φιλοσοφικά προβλήματα.

1. Βλ. Russell, "Logical Atomism", στο *Logic and Knowledge*, 178.

2. Βλ. *οπ.π.*, 323. Σχετικά βλ. Βουδούρης, *Αναλυτική Φιλοσοφία*, 71.

(β) Η ΑΠΟΡΡΙΨΗ ΤΟΥ ΙΔΕΑΙΣΜΟΥ.

Με την αρχή του 20^{ου} αιώνα παρατηρούνται μεγάλες αλλαγές στην φιλοσοφική θεωρία. Ο Russell συνέβαλε αποφασιστικά σ' αυτήν την αλλαγή, όσον αφορά την απόρριψη του ιδεαλισμού. Ο ιδεαλισμός είναι μια φιλοσοφική παράδοση που επικράτησε για αιώνες στον φιλοσοφικό στοχασμό. Η γνώση που δέχεται ο ιδεαλισμός είναι μια *a-priori* γνώση, που απορρέει πρωταρχικά από τις αρχές του νου. Ολόκληρη η γνωσιοθεωρία, κοσμολογία κλπ. στον ιδεαλισμό βασίζονται στις αρχές του νου. Οι ιδεαλιστές δέχονται την πρωταρχικότητα των (εμφύτων) ιδεών του νου (*innate ideas*) στον προσδιορισμό της γνώσης μας για τα εμπειρικά αντικείμενα. Δεν δέχονται ότι η εμπειρία μας δίνει πληροφορίες για τη γνώση του κόσμου. Αυτό βέβαια δείχνει τη σύγκρουση μεταξύ του ιδεαλισμού και του εμπειρισμού. Ο ιδεαλισμός δηλαδή θεωρεί ότι η γνώση δημιουργείται πρωταρχικά από το νου, όμως ο εμπειρισμός θεωρεί ότι προέρχεται από την εμπειρία (αισθητηριακές αντιλήψεις).

Ο άμεσος στόχος της φιλοσοφίας του Russell (γενικά των πρώτων αναλυτικών φιλοσόφων) είναι οι Άγγλοι νεοεξεθιστικοί φιλόσοφοι (π.χ. F. H. Bradley, J. E. M. McTaggart κ.α.) και έμμεσα η φιλοσοφία του Hegel¹. Σύμφωνα με τον Bradley, ο κόσμος είναι απλώς φαινομενικός. Το αντικείμενο της εμπειρίας είναι η έσχατη πραγματικότητα και δεν υπάρχει άλλη πίσω ή πέρα από αυτήν. Πίστευε ότι ο άνθρωπος γνωρίζει με βεβαιότητα και αντιλαμβάνεται συνέχεια την έσχατη πραγματικότητα² η οποία είναι απλώς φαινομενική.

1. Βλ. Βουδούρης, Αναλυτική Φιλοσοφία, 14κε.

2. "Certainly a man knows and experiences everywhere the ultimate Reality, ..." Βλ. F. H. Bradley, Appearance and Reality, Clarendon Press, Oxford 1930, 393, 429-33.

Αντίθετα όμως ο Russell λέει ότι ο κόσμος δεν είναι απλά φαινομενικός αλλά είναι πραγματικός¹. Η φιλοσοφική άποψη του όμως είναι διαφορετική από αυτή του Moore. Δεν δέχεται την άποψη του κοινού νου όπως ο Moore ο οποίος λέει ότι η άποψη του κοινού νου μας οδηγεί στην αλήθεια. Με άλλα λόγια ο Moore δέχεται ότι η κοινή γνώση είναι σωστή. Οι προτάσεις της αναπαριστούν την πραγματικότητα του κόσμου². Ο Russell δέχεται ότι η γνώση για τον εμπειρικό κόσμο δημιουργείται από την εμπειρία, δηλαδή από τις αισθητηριακές αντιλήψεις. Όμως η γνώση αυτή είναι πιθανολογική όπως στην επιστήμη. Δεν δέχεται ότι η εμπειρική γνώση είναι σίγουρα αληθής όπως η περί του κοινού νου άποψη του Moore. Η πιθανολογική προσέγγιση αυτή του Russell, τον βοήθησε να απορρίψει τον ιδεαλισμό που μίλησε για την απόλυτη αλήθεια.

Από την άλλη πλευρά η σκέψη του Russell μεταμορφώνεται αφού επηρεάζεται, αλλά και η ίδια μετασχηματίζει τον κλασικό βρετανικό εμπειρισμό. Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει ο Ayer, η φιλοσοφία του Russell είναι εμπειριστική, θεμελιώνεται όμως στις κρίσεις και τις προτάσεις αντί των ιδέων, η διερεύνηση των οποίων ήταν ο στόχος της φιλοσοφίας του Hume³. Υπό μια έννοια, ο Russell επιφέρει μια **λογική στροφή** στην εμπειριστική αγγλοσαξωνική φιλοσοφία.

Στην απόρριψη του ιδεαλισμού ο Russell δέχτηκε πολλές επιδράσεις από τον Moore⁴. Χαρακτηριστικά λέει ότι ο Moore οδήγησε την επανάσταση

1. Βλ. P. A. Schilpp (εκδ.) Philosophy of Bertrand Russell, (4η έκδ.), Open Court, Illinois 1971 (1944), Evenston, North Western Uni, Press), 11.

2. Βλ. πιο πάνω .134 κε.

3. Βλ. A. J. Ayer, The Revolution in Philosophy: With an Introduction by Gilbert Ryle, London 1967 (1956), 42.

4. Βλ. Russell, Principles of Mathematics, στο πρόλογο XVIII. Βλ. και Passmore, Hundred Years, 225.

αυτή και ο ίδιος τον ακολούθησε¹. Ακόμη και οι συζητήσεις του με τον Moore τον επηρέασαν ώστε να αλλιάξει τις παλιές του φιλοσοφικές απόψεις².

Έτσι διαπιστώνουμε ότι η φιλοσοφία του Moore επέδρασε ουσιαστικά στη φιλοσοφική σκέψη του Russell όσον αφορά την απόρριψη του ιδεαλισμού. Όμως μια σειρά από άλλες διαπιστώσεις τον οδήγησαν να απορρίψει τον ιδεαλισμό, δηλαδή υπό το φως δικών του ανεξαρτήτων διαπιστώσεων. Ο Russell κατευθύνθηκε προς τη μαθηματική λογική μέθοδο υπό την επίδραση του Peano και του Frege. Με βάση αυτή προχώρησε στην αναίρεση του ιδεαλισμού, κυρίως εναντίον του ιδεαλιστικού μονισμού. Όπως διαπιστώνει ο ιδεαλισμός, η πραγματικότητα είναι απόλυτα αληθής και συνδέεται με τις αρχές του νου και μερικές φορές με την έννοια του Θεού. Στη φιλοσοφία κατά τον ιδεαλισμό υπάρχει μια προεγνωστική σχέση μεταξύ των πραγμάτων και της γνώσης των, την οποία εκλαμβάνει ως εσωτερική. Δέχεται δηλαδή, ότι ο νους είναι πιο σημαντικός από την ύλη. Με τη σημασία αυτή ο ιδεαλισμός είναι μια κατασκευαστική φιλοσοφία που θεμελιώνεται στις αρχές του νου. Ο Russell όμως είναι υλιστής και προχωρεί με επιστημονικές βάσεις, οι οποίες τον επηρέασαν στην απόρριψη του ιδεαλισμού.

1. Russell, "Philosophical Development", A Wood, *Russell's Philosophy*, 11.

2. Russell, "Logical Atomism", στο Ayer, *Positivism*, 32.

(γ) Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΛΟΓΙΚΩΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΩΝ

Ο Russell που συμβάλλει αποφασιστικά στην αναλυτική παράδοση, οδηγείται στη λογική ανάλυση της γλώσσας με βάση τις λογικές και μαθηματικές έρευνες που έκανε στην αρχή της φιλοσοφικής του δραστηριότητας. Πιστεύει ότι το έργο της φιλοσοφίας είναι ουσιαστικά η λογική ανάλυση της γλώσσας¹. Κατά τη γνώμη του Russell, η λογική ανάλυση οδηγεί στην ανάλυση των προτάσεων σε έσχατες μη παιραιτέρω αναλύσιμες προτάσεις ή ατομικές προτάσεις. Αυτές, όπως δέχεται, δηλώνουν τα απλά δεδομένα στον κόσμο. Η γνώση για τα δεδομένα αυτά θεμελιώνεται στις αισθητηριακές αντιλήψεις. Έτσι τελικά η γνώση των εμπειρικών δεδομένων δεν είναι μια άμεση γνώση που συμπεραίνουμε από την εμπειρία καθ' αυτή αλλά είναι μια λογική κατασκευή από την άμεση εμπειρία. Δηλαδή τα φυσικά πράγματα είναι λογικές κατασκευές των αισθητηριακών αντιλήψεων².

Ο Russell όπως είπαμε, δέχτηκε επίδραση από τον βρετανικό εμπειρισμό. πχ. Ο Hume ο οποίος ήταν ο πιο συνεπής εμπειριστής φιλόσοφος πιστεύει ότι η γνώση δημιουργείται από την αντίληψη. Σύμφωνα με τον Hume η γνώση που μπορούμε να έχουμε για τον κόσμο είναι αντιληπτική. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο Hume αρνήθηκε ή αμφισβήτησε την ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου. Το πρόβλημα ήταν πώς μπορούμε να βεβαιώσουμε και να θεμελιώσουμε τη γνώση του εξωτερικού κόσμου με βάση την εμπειρία. Σύμφωνα μ' αυτόν, κανείς δεν μπορεί να φτάσει στα εξωτερικά αντικείμενα με βάση την

1. Βλ. op.n. 47.

2. Βλ. Authur Pap, Elements of Analytic Philosophy, Hafner Publishing Co. N.York 1972, 382-83.

αισθητηριακή αντίληψη¹. Γιατί οι αισθήσεις μας δίνουν μόνο μια απλή αντίληψη και τίποτα παραπάνω². Αυτό βέβαια συνεπάγεται ότι η ύπαρξη των φυσικών πραγμάτων δεν βεβαιώνεται από την αντίληψη την ίδια.

Ο Russell ακολουθώντας τον βρετανικό εμπειρισμό, προσπαθεί να αρχίσει την έρευνα του, από εκείνες τις οντότητες που μπορούμε να είμαστε πιο σίγουροι ότι γνωρίζουμε με ασφάλεια, για να θεμελιώσει τη γνώση για τον κόσμο³. Ισχυρίζεται δηλαδή ότι οι οντότητες για τις οποίες είμαστε πιο σίγουροι, ότι γνωρίζουμε έγκυρα, είναι τα αισθητηριακά δεδομένα⁴. Όμως τα φυσικά αντικείμενα δεν είναι αυτά που αντιλαμβανόμαστε άμεσα, είναι λογικές κατασκευές που δημιουργούνται από αυτά τα δεδομένα. Ο Russell στην εργασία “The Relation of Sense-data to Physics” (1914)⁵, πιστεύει ότι τα φυσικά αντικείμενα προσδιορίζονται από τη δραστηριότητα των αισθητηριακών δεδομένων. Λέει ότι το αισθητηριακό δεδομένο είναι ένα επιμέρους αντικείμενο σαν ένα επιμέρους απόσπασμα χρώματος, που συνειδητοποιούμε άμεσα. Όμως τα αισθητηριακά δεδομένα δεν πρέπει να συγχέονται με το αίσθημα που είναι αντικείμενο της νόησης⁶. Τα αισθητηριακά δεδομένα δεν είναι πνευματικά γεγονότα με την έννοια πως δημιουργούνται καθαρά από το νου, γιατί θεμελιώνονται στην εμπειρία. Δηλαδή τα στοιχεία των αισθητηριακών δεδομένων είναι εξωτερικά και δεν είναι κάτι που δημιουργείται μέσα στο νου καθ’ αυτόν.

Ο Russell στη θεωρία περί των λογικών κατασκευών προσπαθεί να ερευνήσει εάν είναι δυνατόν τα αντικείμενα του κοινού νου και της επιστήμης

1. Βλ. Hume, An Inquiry, XII part.I.

2. Βλ. Hume, Treatise, I, IV, 2.

3. Βλ. Ayer, Twentieth Century, 31.

4. Βλ. Ayer, op.n. 32.

5. Πρώτη φορά δημοσιεύθηκε στο Scientia (1914) και μετά στο Mysticism.

6. Ο Moore είχε την ίδια άποψη για την αίσθηση και των αισθητηριακών δεδομένων. Βλ. πιο πάνω 150κε. Βλ. Επίσης, Copleston, History of Philosophy, 440.

να συγκροτηθούν ως λογικές κατασκευές με βάση την καθαρή εμπειρία, αληθιά και ως μη-συπερασματικά δεδομένα¹. Αυτό μπορούμε να πούμε ότι είναι το βασικό νόημα των λογικών κατασκευών του Russell. Προσπαθεί να εφαρμόσει την λογική ανάλυση στην εμπειρία. Η λογική ανάλυση, όπως έχουμε πεί προηγουμένως, συνδέεται βασικά με τη γλώσσα ή τις προτάσεις. Ο Russell ήθελε να κατανοήσει τα φυσικά αντικείμενα με βάση τη λογική ανάλυση ως υποθετικά αντικείμενα, όπως στην επιστήμη. Θεωρεί ότι τα φυσικά αντικείμενα (του κοινού νου και της επιστήμης) είναι λογικές κατασκευές από αισθητηριακά δεδομένα. Ο Russell ήθελε να γνωρίσει τα αντικείμενα αυτά, όχι όμως π.χ. όπως ο Hume, που αντιμετώπιζε τον αντικειμενικό κόσμο ως συμπέρασμα εμπειρίας αληθιά ως λογικές κατασκευές της εμπειρίας. Αυτό βέβαια είναι μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στους πρώιμους εμπειριστές και στον Russell. Με βάση την άποψη αυτή συμπεραίνει ότι τα φυσικά αντικείμενα της επιστήμης και του κοινού νου είναι λογικές κατασκευές από αισθητηριακά δεδομένα· διότι είναι συνθετικές προτάσεις που δεν δηλώνουν λογική αναγκαιότητα².

Ο Russell δέχεται τον πλουραλισμό, αρνούμενος τον ιδεαλιστικό μονισμό, και κάνει τη διάκριση μεταξύ της πράξης της κατανόησης και του αντικειμένου της εμπειρίας. Λέει ότι η αίσθηση έχει τρία διαφορετικά στοιχεία: δηλαδή τη πράξη, το περιεχόμενο και το αντικείμενό της³. Η διαφορά μεταξύ του περιεχομένου και του αντικειμένου είναι επιφανειακή, γιατί ο βασικός χαρακτήρας της αίσθησης είναι να κατανοεί το αντικείμενο. Ο Russell δέχεται ότι το αντικείμενο της αίσθησης το κατανοούμε μέσω της άμεσης γνωριμίας (η γνώσης εξ αμέσου γνωριμίας). Όμως τα εξωτερικά δεδομένα είναι ακόμη πιο πέρα από την άμεση γνωριμία, δηλαδή τα πραγματικά αντικείμενα των

1. Βλ. Copleston, οπ.π. 440.

2. Ο Moore όμως θεωρεί ότι η κοινού νου άποψη είναι βέβαια αληθής. Βλ. πιο πάνω 1.34 κε.

3. Βλ. Russell, "Philosophical Development", Wood, Russell's Philosophy, 134.

αισθητηριακών δεδομένων δεν γνωρίζουμε καθ'αυτά¹. Αυτά, σύμφωνα με τον Russell, είναι αντικείμενα της περιγραφή.

Η θεωρία των λογικών κατασκευών από μια πλευρά συμπεραίνει ότι πρέπει να σταματήσουμε να μιλάμε για το νου στην κατανόηση φυσικών πραγμάτων, από την άλλη πλευρά για τα φυσικά αντικείμενα του κοινού νου και της επιστήμης. Γιατί οι προτάσεις για τα φυσικά αντικείμενα μπορούν θεμελιώδως να μεταφραστούν σε προτάσεις λογικών κατασκευών που θεμελιώνονται στα άμεσα αισθητηριακά δεδομένα. Το σημαντικό είναι ότι η θεωρία των λογικών κατασκευών του Russell είναι εμπειρική, με την έννοια ότι θεμελιώνεται με βάση τις αισθητηριακές αντιλήψεις.

¹. Η άποψη αυτή όμως είναι διαφορετική από εκείνη του Hume. Ο Hume δέχεται ότι τα εξωτερικά πράγματα είναι συμπέρασμα (inference) από την εμπειρία. Για τον Russell όμως είναι λογικές κατασκευές από την άμεση γνωριμία, δηλαδή από την άμεση αντίληψη. Εδώ βλέπουμε ίσως μια παρόμοια άποψη με τον Hume. Με άλλα λόγια η λογική κατασκευή του Russell είναι και ένα συμπέρασμα από την άμεση αντίληψη. Το σημαντικό όμως είναι ότι ο Russell όταν μιλάει για τα εμπειρικά πράγματα, εκεί εννοεί ότι είναι λογικές κατασκευές, όχι όμως σαν συμπέρασμα της αντίληψης. Αυτός είναι ο τρόπος του Russell, που βλέπει τα εξωτερικά πράγματα μέσω της ανάλυσης της χιτώνσας, διαφοροποιούμενος έτσι από τη ψυχολογική ανάλυση του Hume.

(6) ΟΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΛΟΓΙΚΟΥ ΑΤΟΜΙΣΜΟΥ.

Λίγο καιρό μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, ο Wittgenstein έδωσε μερικές σημειώσεις στον Russell, που αφορούσαν διάφορα λογικά θέματα. Ακόμη οι συζητήσεις με τον Wittgenstein οδήγησαν τη φιλοσοφική σκέψη του Russell σ' ένα καινούργιο δρόμο, δηλαδή προς το λογικό ατομισμό. Η άποψη του Russell για το λογικό ατομισμό παρουσιάζεται στις διαλέξεις με το θέμα The Philosophy of Logical Atomism (1918) και στο άρθρο Logical Atomism (1924)¹. Όπως υποστηρίζει ο ίδιος, οι ιδέες που ανάπτυξε στις διαλέξεις αυτές αφορούν στο να εξηγήσει μερικές απόψεις που έμαθε από τον φίλο και τον μαθητή του Ludwig Wittgenstein².

Είναι γνωστό ότι η φιλοσοφική κατεύθυνση που άρχισε δίνοντας έμφαση στη χημεία ονομάζεται αναλυτική φιλοσοφία. Όμως η αναλυτική σκέψη του Russell είναι πιο γνωστή με το όνομα λογικός ατομισμός. Όπως περιγράφει ο ίδιος "ονομάζω το δόγμα μου ως λογικό ατομισμό. Γιατί τα άτομα που θα φθάσω με την ανάλυση είναι λογικά άτομα αλλιώς όχι και φυσικά άτομα. το γεγονός είναι τα άτομα που θα φθάσω, είναι άτομα της λογικής ανάλυσης, όχι όμως άτομα της φυσικής ανάλυσης³". Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται πάλι στο άρθρο

¹. "The Philosophy of Logical Atomism" δημοσιεύεται πρώτη φορά στο Monist, I-VII, (1918-1919) και μετά στο Logic and Knowledge.

². Βλ. Russell, " Logical Atomism" στο Logic and Knowledge, 177.

³. Βλ. Russell, οπ.π. 179. Η οντολογική σημασία του ατόμου έχει μεγάλη ιστορία. Η αρχή της ιδέας αυτής ανήκει στους προσωκρατικούς φιλοσόφους, κυρίως στον Λεύκιππο και στον Δημόκριτο. Αυτοί ήταν οι πρώτοι που μίλησαν για τα άτομα των φυσικών πραγμάτων. Ύστερα, ο Επίκουρος και ο Λουκρήτιος είχαν σημαντική συμβολή στη διαμόρφωση του φυσικού ατομισμού. Έπειτα με τις επιστημονικές έρευνες των νεότερων και σύγχρονων επιστημονών (κυρίως του Dalton), ο ατομισμός έγινε μια

Logical Atomism (1924) όπου υποστηρίζει τα εξής: "πιστεύω ότι η λογική είναι το θεμέλιο της φιλοσοφίας και οι σχολές πρέπει να χαρακτηρίζονται από τη λογική τους παρά τη μεταφυσική τους. Η δική μου λογική είναι ατομική... Επομένως προτιμώ να περιγράψω τη φιλοσοφία μου ως "λογικό ατομισμό" παρά ως "ρεαλισμό"¹. Απομακρυνόμενος από τις μεταφυσικές απόψεις οι οποίες ανήκουν στον ιδεαλισμό, ο Russell έστρεψε την προσοχή του στις κρίσεις (judgements) ή προτάσεις ή, να το πούμε γενικά, στη γλώσσα. Η ανάλυση έγινε το σημαντικό θέμα της φιλοσοφίας του. Όπως θεωρεί ο ίδιος τα φιλοσοφικά προβλήματα πρέπει να τα αντιμετωπίζουμε με τη μέθοδο της φιλοσοφικής ανάλυσης².

Η σημασία της ατομικής σκέψης είναι να φτάσει στα απλά στοιχεία των πραγμάτων που είναι τα συστατικά τους. Ο πυρήνας της ατομικής θεωρίας μορφώνεται έτσι στη διάκριση των πραγμάτων στα έσχατα και αδιάσπαστα συστατικά τους. Όμως ο σκοπός του λογικού ατομικισμού είναι να φθάσει στα έσχατα και απλά στοιχεία της γλώσσας και έτσι να αναλύσει την ανθρώπινη σκέψη³. Η αναλυτική προσπάθεια αυτή διακρίνεται από την σκέψη του κλασικού εμπειρισμού. π.χ. του Hume, ο οποίος προσπάθησε να δώσει μια ψυχολογική ανάλυση της αντίληψης. Υποστηρίζει ο ίδιος ότι η εξήγηση του σχηματισμού

ολοκληρωμένη επιστημονική θεωρία. Ο φυσικός ατομισμός αυτός διαπραγματεύεται να ανακαλύψει τη φύση των φυσικών πραγμάτων αναλύοντας τα στα συστατικά τους. Αυτή η φυσική ανάλυση είναι εντελώς διαφορετική από την λογική ανάλυση για την οποία ενδιαφέρθηκαν οι αναλυτικοί φιλόσοφοι. Η διαφορά μεταξύ τους φανερώνεται από το αντικείμενο της ανάλυσης. Το αντικείμενο της φυσικής ή οντολογικής ανάλυσης είναι τα φυσικά πράγματα, ενώ της λογικής ανάλυσης είναι η γλώσσα ή οι προτάσεις.

1. Βλ. Russell, "Logical Atomism" στο Logic and Knowledge, 323.

2. Βλ. Russell, Our Knowledge of the External World, 12. Βλ. επίσης O'Conner, Western Philosophy, 476. Υποστηρίζει ο Morris Weitz, ότι Η μέθοδο της ανάλυσης είναι το θεμελιώδες πράγμα στη φιλοσοφία του Russell. Βλ. "Analysis and Unity of Russell's Philosophy", στο Schilpp (εκδ.), Philosophy of Russell, 87.

3. Βλ. Ayer, Revolution, 44.

των αφηρημένων ιδεών συνδέεται με μια ψυχολογική εξήγηση. Πιστεύει ότι όλες οι απλές ιδέες σχετίζονται με τη μνήμη των απλών εντυπώσεων. Οι συνθετικές ιδέες είναι ένας συνδυασμός των απλών ιδεών¹.

Ο Russell όμως εντοπίζει τη φιλοσοφική δραστηριότητα του στη λογική ανάλυση των προτάσεων. Δηλαδή η γλώσσα καθίσταται το βασικό αντικείμενο της φιλοσοφίας του². Η προσπάθειά του ήταν να κατανοήσει φιλοσοφικά την εμπειρική γνώση για τον κόσμο μέσω της ανάλυσης της γλώσσας. Πιστεύει ότι μπορούμε να έχουμε γνώση για τη δομή του κόσμου εν μέρει μέσω της μελέτης της συντάξης της γλώσσας³. Σύμφωνα με τον Russell, η φιλοσοφία αναλύει τη δομή των προτάσεων. Αυτό σημαίνει ότι ο σκοπός της φιλοσοφίας είναι να ανακαλύψει την αληθινή δομή και τη σύνταξη της γλώσσας. Η προσπάθεια αυτή ανακαλύπτει και τις λογικές σχέσεις της εμπειρικής γνώσης⁴. Η άποψη του Russell επισημαίνει ότι οι ιδιότητες της γλώσσας μας βοηθούν να καταλάβουμε τη δομή του κόσμου⁵.

Το βασικό θέμα του λογικού ατομισμού είναι να φτάσει στα απλά στοιχεία της γλώσσας και από εκεί και πέρα στα ατομικά στοιχεία του κόσμου. Η θεωρία δέχεται ότι ο κόσμος συμπεριλαμβάνει απλές επιμέρους οντότητες που έχουν απλές ποιότητες. Αυτό σημαίνει ότι αν υπάρχουν σύνθετες ποιότητες, αυτές υποβάλλονται σε ανάλυση, και μπορούμε να φτάσουμε στις επιμέρους οντότητες, που έχουν απλές σχέσεις μεταξύ τους⁶. Σύμφωνα με τον

1. B.A. Hume, An Enquiry, sec. II. Σχετικά B.A. Jones, Western Philosophy, τομ. III, 303: ".....that all simple ideas..... are memory copies of simple impressions. Complex ideas are combinations of simple ones".

2. B.A. Ayer, Positivism, 47.

3. B.A. Russell, An Inquiry, 328.

4. B.A. Bryan Magee, Modern British Philosophy, 26.

5. B.A. Max Black, Language and Philosophy, 112.

6. B.A. Russell, "Logical Atomism", στο Logic and Knowledge, 341. B.A. και Ayer, Analytical Heritage, 54.

Russell τα απλά αυτά δεδομένα είναι τα αντικείμενα των αντιλήψεων ή των αισθήσεων. Υποθέτει όμως ότι δεν μπορεί να υπάρχουν τα ίδια αισθητηριακά δεδομένα, κοινά για δύο ανθρώπους¹. Δηλαδή τα αισθητηριακά δεδομένα του κάθε ανθρώπου είναι διαφορετικά από των άλλων ανθρώπων. Γιατί δεν μπορεί να υπάρχουν ίδιες ποιότητες σ' αυτά που μπορεί κάποιος να τα συγκρίνει ένα με το άλλο².

Ο Russell πιστεύει ότι οι ατομικές προτάσεις δηλώνουν τα απλά αντικείμενα του κόσμου. Όμως οι προτάσεις είναι αφηρημένες εκφράσεις που αντιπροσωπεύουν τα αντικείμενα. Το όνομα αναφέρεται σε ένα αντικείμενο. Σύμφωνα με τον Russell, ο κόσμος απαρτίζεται από γεγονότα τα οποία επιλέγουμε να σκεφθούμε³. Ακόμη υπάρχουν και πεποιθήσεις που έχουν αναφορές στα γεγονότα και που μπορεί να είναι αληθείς ή ψευδείς⁴. Το γεγονός είναι το είδος του πράγματος που κάνει μια πρόταση αληθή ή ψευδή⁵. π.χ. μια πρόταση "Βρέχει" μπορεί να γίνει αληθής ή ψευδής ανάλογα με την κατάσταση του κλίματος. Η κατάσταση του κλίματος που κάνει την παραπάνω πρόταση αληθή (ή ψευδή) είναι αυτό που ο Russell ονομάζει "γεγονός"⁶. Η πρόταση "Ο Σωκράτης πέθανε" καθίσταται αληθής από το φυσιολογικό συμβάν που έλαβε χώρα στην Αθήνα πριν από πολλά χρόνια. Επίσης $2 + 2 = 4$ είναι το αριθμητικό γεγονός που κάνει την πρόταση $2 + 2 = 4$ αληθή. Το σημαντικό στο σημείο αυτό

1. Βλ. Russell, "Ultimate Constituent of Matter", στο Mysticism, 138-39. Του ίδιου, "On the Nature of Acquaintance", [Monist (1914¹)]. και στο Logic and Knowledge, 162.

2. Βλ. Ayer, Analytical Heritage, 56.

3. Βλ. Russell, "Philosophy of Logical Atomism" στο Logic and Knowledge, 182.

4. Βλ. ο.π.π. και Ayer, Analytical Heritage, 80.

5. Βλ. Russell, "Philosophy of Logical Atomism", Logic and Knowledge, 182.

6. ο.π.π. Στο "Nature of Acquaintance", λέει ότι "When I speak of a fact, I mean the kind of thing that is expressed by the phrase 'that so and so is the case'. A fact in this sense is something different from an existing sensible thing. It is the kind of object towards which we have a belief, expressed in a proposition". Βλ. στο Logic and Knowledge, 132.

είναι ότι τα ίδια γεγονότα που κάνουν μια πρόταση αληθή, δείχνουν πώς μια πρόταση μπορεί να είναι ψευδής¹, διότι δεν υπάρχουν αρνητικά γεγονότα στον κόσμο. π.χ. όταν λέμε "το βιβλίο είναι πάνω στο τραπέζι" αυτό δηλώνει ένα γεγονός που μας δίνει ένα θετικό νόημα, γεγονός ότι υπάρχει πραγματικά ένα βιβλίο στο τραπέζι. Όμως όταν λέμε το αντίθετο, δηλαδή "το βιβλίο δεν είναι πάνω στο τραπέζι" δεν δηλώνει ένα αρνητικό γεγονός που να επιβεβαιώνει την αρνητική πρόταση αυτή. Μόνο το γεγονός υπάρχει και βεβαιώνει ήδη την αλήθεια ή το ψεύδος μιας αρνητικής πρότασης.

Όταν ο Russell μιλάει για τα γεγονότα εκεί δεν εννοεί κάποιο επιμέρους πράγμα που υπάρχει στον κόσμο, όπως ο Σωκράτης, η βροχή ή ο ήλιος. Πιστεύει ότι το γεγονός είναι αυτό που εκφράζεται από μια ορθόληρη πρόταση, όχι όμως από ένα όνομα όπως 'Σωκράτης'². Όταν κάποιο πράγμα έχει κάποια ιδιότητα ή κάποια σχέση με ένα άλλο πράγμα εκεί εκφράζεται ένα γεγονός. Όμως το πράγμα που έχει αυτή την ιδιότητα ή τη σχέση δεν δέχεται ότι είναι γεγονός³. Σύμφωνα με τον Russell είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε ότι τα γεγονότα ανήκουν στον αντικειμενικό κόσμο. Αυτά δεν παράγονται από τη σκέψη ή τη πίστη⁴. Υπάρχουν επιμέρους γεγονότα όπως "Αυτό είναι άσπρο", και

¹. Russell στο Logic and Knowledge, 182.

². ο.π. 182-83. Ο Strawson έχει την ίδια άποψη για τα γεγονότα. Σύμφωνα μ' αυτόν, το γεγονός δεν είναι κάποιο είδος πράγματος, είναι αυτό που δηλώνει από μια αληθινή πραγματική πρόταση (fact is what a true factual statement states). Βλ. Strawson's Contribution to the symposium on "Truth", PAS, Suppl. Vol. XXIV (1945), 153κκ. Για το θέμα αυτό Βλ. Peter Herbst, "The nature of facts", στο Essays in Conceptual Analysis, (εκδ.) Antony Flew, Macmillan, St. Martins Press, N.York 1966, 150.

³. ο.π. 183.

⁴. ο.π. Οι ιδεαλιστές πίστευαν ότι τα φυσικά αντικείμενα παράγονται από τη σκέψη ή από του νου. Δηλαδή αυτά δεν έχουν ανεξάρτητη ύπαρξη έξω από του νου. π.χ. "Σκέφτομαι άρα υπάρχω" (I think, therefore I am) του Descart, και "Το να υπάρχει και ισοδυναμεί με το να γίνεται αντιληπτό" (Esse est Percipi) του Berkeley, αναφέρουν την ιδεαλιστική άποψη. Βλ. πιο πάνω...127κκ.

επίσης γενικά γεγονότα (general facts) όπως "Όλοι άνθρωποι είναι θνητοί". Είναι μεγάλο λάθος να υποστηρίξει κάποιος, ότι μπορεί να περιγράψει τον αντικειμενικό κόσμο μόνο και μόνο με τα επιμέρους γεγονότα¹. Χρειάζονται και γενικά γεγονότα προκειμένου να ορθοκλήρωσει μια τέτοια περιγραφή.

Σύμφωνα με τον Russell, υπάρχουν γεγονότα που περιλαμβάνουν επιμέρους πράγματα, επιμέρους ποιότητες ή σχέσεις. Και υπάρχουν πάρα γενικά γεγονότα που δεν περιλαμβάνουν κάποιο συστατικό οτιδήποτε στον πραγματικό κόσμο, δηλαδή δεν δηλώνουν κάποιο επιμέρους πράγμα, ποιότητα ή σχέση όπως τα απλά γεγονότα. Οι προτάσεις που δηλώνουν γενικά γεγονότα, είναι λογικές προτάσεις που ανήκουν στη σύνταξη της γλώσσας, και εκφράζουν τη μορφή ή τη σχέση των προτάσεων όμως δεν δηλώνουν κάτι επιμέρους συστατικά στον κόσμο².

Δίνοντας έμφαση στη λογική ανάληψη, ο Russell υποδηλώνει ότι μια πρόταση είναι ένα σύμβολο, επίσης μπορεί να είναι και σύνθετο σύμβολο, με την έννοια που έχει μέρη που είναι και αυτά σύμβολα. Το σύνθετο προσδιορίζεται όταν έχει μέρη όσον αφορά στο πράγμα ή στην πρόταση. Οι λέξεις που περιλαμβάνονται σε μια πρόταση είναι σύμβολα πάρα, και η ορθοκλήρη πρόταση γίνεται ένα σύνθετο σύμβολο, με αυτήν την έννοια. Υποστηρίζει ότι το όνομα είναι το κατάλληλο σύμβολο που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε για έναν άνθρωπο και μια πρόταση είναι το κατάλληλο σύμβολο για ένα γεγονός³. Όμως η σχέση μιας πρότασης με τα γεγονότα είναι εντελώς διαφορετική από τη

¹ Βλ. Logic and Knowledge, 183.

² op.n. 184.

³ op.n. 185κκ. Υποστηρίζει ο Russell ότι " A name would be a proper symbol to use for a person, a sentence (or a proposition) is the proper symbol for a fact" Logic and Knowledge, 187. Σύμφωνα με τον Wittgenstein "το όνομα σημαίνει το αντικείμενο, το αντικείμενο είναι η σημασία του" Tractatus, §. 3.203. "Το όνομα υποκαθιστά στην πρόταση το αντικείμενο" Tractatus, §. 3.22.

σχέση του ονόματος με το πράγμα που ονομάζεται από αυτό¹. Οι σχέσεις που υπάρχουν στις προτάσεις πρὸς τα γεγονότα είναι λογικές σχέσεις. Δηλαδή από μια πλευρά οι προτάσεις γίνονται αληθείς ανάλογα με τα γεγονότα και από την άλλη πλευρά ψευδείς με τα ίδια γεγονότα. Και οι δύο είναι λογικές σχέσεις που έχουν σχέση και μεταξύ τους². Όμως στην περίπτωση του ονόματος μόνο μία σχέση υπάρχει, αυτή με την οποία ονομάζεται. Δηλαδή ένα όνομα μπορεί μόνο να ονομάζει ένα επιμέρους πράγμα, αλλιώς αυτό δεν μπορεί να είναι όνομα, παρά ένας ήχος, χωρίς νόημα³. Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι τα τυπικά λογικά χαρακτηριστικά των προτάσεων είναι διαφορετικά από αυτά των ονομάτων, κυρίως οι σχέσεις που έχουν με τα γεγονότα. Συμπεραίνει ότι οι προτάσεις δεν είναι τα ονόματα για τα γεγονότα. Δηλαδή, τα γεγονότα δεν ονομάζονται, δεν μπορούμε κατάλληλα να τα ονομάσουμε. Μόνο μπορούμε να τα βεβαιώσουμε ή να τα απορρίψουμε, ή να τα καταστήσουμε αντικείμενα βούλησης ή επιθυμίας κλπ⁴. Όλα αυτά προϋποθέτουν από μια ολόκληρη πρόταση. .

Είναι σημαντικό ότι για να έχουμε μια ολόκληρη εικόνα του κόσμου, πρέπει να κοιτάξουμε τα γεγονότα που αναφέρεται από μια ολόκληρη πρόταση. Αυτή η διαδικασία όμως δεν ολοκληρώνεται μόνο με τη απαρίθμηση των επιμέρους πραγμάτων, πρέπει επίσης να αναφέρονται οι σχέσεις και οι ιδιότητες αυτών των πραγμάτων, δηλαδή πρέπει να αναφέρουμε όλα τα γεγονότα που ανήκουν στον αντικειμενικό κόσμο⁵. Σύμφωνα με την άποψη του Russell, τα γεγονότα στον αντικειμενικό κόσμο έχουν σύνθετη μορφή. Αυτή αποτελείται από τη μορφή των προτάσεων που συνιστούν μερικές λέξεις. Μερικές φορές οι προτάσεις εκφράζονται με μια λέξη, όμως συνήθως από πολλές⁶. Δεδομένου ότι

1. Βλ. Russell, Logic and Knowledge, 187.

2. οπ.π. 187.

3. οπ.π. 187-88.

4. οπ.π. 187-88.

5. οπ.π. 191-92.

6. οπ.π. 192.

μπορεί να έχουν συστατικά μέρη που αναφέρονται στα γεγονότα που υποβάλλονται στην ανάλυση¹. Αυτό σημαίνει ότι μπορούμε να κατανοήσουμε τις λέξεις που συμπεριλαμβάνονται σε μια πρόταση, ακόμη και αν δεν έχουμε ακούσει την πρόταση αυτή πιο πριν². Δηλαδή αν ξέρει κάποιος το λεξιλόγιο, τη γραμματική ή τη σύνταξη της γλώσσας μπορεί να κατανοήσει μια πρόταση χωρίς να την ξέρει στο παρελθόν.

Στη συνέχεια ο Russell αναφέρει τη διαφορά περιγραφής και πραγματικού νοήματος της μιας λέξης. Λέει συγκεκριμένα ότι κάποιος δεν μπορεί να κατανοήσει το "κόκκινο" χωρίς να δει τα κόκκινα πράγματα. Μια περιγραφή του κόκκινου δεν είναι το ίδιο με την πραγματική νόημα του κόκκινου³. Συμπεραίνει ότι "το κόκκινο" είναι απλό σύμβολο που δεν μπορεί να περιγράψει, ενώ η έκφραση "Αυτό είναι κόκκινο" είναι ένα σύνθετο σύμβολο. Το κόκκινο μπορούμε να το κατανοήσουμε μόνο με τη γνωριμία του αντικειμένου, όμως την έκφραση "Τα τριαντάφυλλα είναι κόκκινα" μπορούμε να την κατανοήσουμε αν ξέρουμε "το κόκκινο" και "τα τριαντάφυλλα" χωρίς να ξέρουμε την πρόταση αυτή πιο πριν. Αυτή βέβαια είναι η διαφορά της απλότητας και της συνθετικότητας. Οι προτάσεις συνήθως είναι σύνθετες και τα γεγονότα που συνδέονται με αυτές είναι σύνθετα επίσης⁴.

Σύμφωνα με τον Russell, το πρόβλημα για το νόημα λέξεων και προτάσεων είναι γεμάτο με περιπλοκότητες και αμφιστοχίες (complexities and ambiguities) στην καθημερινή γλώσσα⁵. Μια λέξη που χρησιμοποιεί ένα άτομο δεν σημαίνει το ίδιο πράγμα με αυτό που έχει όταν τη χρησιμοποιεί κάποιος άλλος. Τα νοήματα των λέξεων εξαρτώνται από τη φύση των αντικειμένων που γνωρίζει

1. ο.π. 193.

2. ο.π. 193.

3. ο.π. 194-95.

4. ο.π. 195.

5. ο.π. 195.

άμεσα κάθε άτομο. Ο Russell πιστεύει ότι οι άνθρωποι δεν θα μιλήσουν ο ένας στον άλλο, αν δεν συνοδεύουν διαφορετικές έννοιες στις δικές τους λέξεις ή προτάσεις¹. Ο Russell υποδηλώνει ότι είναι καλύτερα να μιλήσουμε για τη λογική της γλώσσας για να αποφευχθεί η δυσκολία.

Σύμφωνα με τον Russell, οι δυσκολίες ή η αμφιλοχία του νοήματος παράγονται από τη λογική ατέλεια της γλώσσας². Αυτή η άποψη τον οδήγησε να θέσει το αίτημα μιας λογικά τέλει γλώσσας. Όπως υποστηρίζει ο ίδιος "στη λογικά τέλεια γλώσσα θα υπάρχει μια λέξη και όχι παραπάνω για κάθε απλό αντικείμενο"³, (εκτός από μερικές λέξεις όπως *or*, *not*, *if*, *then*, κλπ. που έχουν διαφορετικές λειτουργίες). Σε μια λογική γλώσσα όμως υπάρχει μόνο μια λέξη για κάθε απλό αντικείμενο, και τα άλλα που δεν είναι απλά εκφράζονται από ένα συνδυασμό λέξεων που συμπεριλαμβάνει ένα απλό πράγμα από κάθε μια λέξη⁴. Η λογικά τέλεια γλώσσα είναι πραγματικά αναλυτική και δείχνει κατευθείαν τη λογική δομή των γεγονότων που ισχύουν ή απορρίπτονται. Είναι μια γλώσσα που έχει μόνο μια λογική σύνταξη⁵. Ο Russell πιστεύει ότι η υπαρκτή γλώσσα δεν είναι καθόλου τέλεια λογικά, με την έννοια αυτή. Όμως αν είναι δυνατόν να κατασκευαστεί μια τέλεια λογική γλώσσα, υποθέτει ότι το λεξιλόγιό της σε μεγάλο βαθμό είναι ιδιωτικό για κάθε ομιλητή. Τα ονόματα που χρησιμοποιούνται είναι και ιδιωτικά σ' αυτόν το ομιλητή και δεν μπορεί να

1. op.n. 195κε.

2. op.n. 197

3. op.n. 197: "In a logically perfect language the words in a proposition would correspond one by one with the components of the corresponding fact"

4. Russell, "Philosophy of Logical Atomism", στο Logic and Knowledge, 197-98.

5. op.n. 198.

μπαίνει στη γλώσσα των άλλων¹. Για το λόγο αυτό πιστεύει ότι μια λογική γλώσσα είναι ακατάλληλη για καθημερινή επικοινωνία².

Ο Russell ο ίδιος όμως προσπαθεί να χρησιμοποιήσει αυτή τη λογική γλώσσα για να εξηγήσει την ατομικότητα της πραγματικής γλώσσας. Λέει ότι τα πιο απλά στοιχεία της γλώσσας που μπορούμε να φανταστούμε, συμπεριλαμβάνουν τις ποιότητες των επιμέρους πραγμάτων. Τα επιμέρους πράγματα ονομάζεται "ατομικά γεγονότα"³. Και οι προτάσεις που εκφράζουν τα γεγονότα αυτά χαρακτηρίζονται ως ατομικές προτάσεις.

Σύμφωνα με τον Russell κάθε επιμέρους πράγμα (particular) έχει την ανεξάρτητη ύπαρξή του, πράγμα που σημαίνει ότι η λογική πιθανότητα της ύπαρξής του είναι ανεξάρτητη από κάποιο άλλο πράγμα⁴. Το μόνο είδος λέξης που είναι θεωρητικά ικανό να δηλώσει ένα επιμέρους πράγμα είναι το κύριο

¹. op. cit. 198.

². Ο Russell υποστηρίζει ότι "that is one reason why logic is so very backward as a science, because the needs of logic are so extra-ordinarily different from the needs of daily life. One wants a language in both, and unfortunately it is logic that has to give way, not daily life. I shall how ever assume that we have constructed a logical perfect language, and that we are going to state occasions to use it...". Logic and Knowledge, 198.

³. Russell, "Philosophy of Logical Atomism", στο Logic and Knowledge, 199. Όταν μιλάει για τα ατομικά γεγονότα, ο J. Wisdom λέει ότι έχει την ίδια άποψη για την ατομικότητα όπως είχαν οι άλλοι (Russell and others). Όμως τα δικά του άτομα μπορούν να περιέχουν και άλλα γεγονότα. Δηλαδή δεν δέχεται ότι τα άτομα είναι τα απλά δεδομένα που δεν περιλαμβάνουν τίποτα άλλο. Η άποψη του Wisdom είναι προβληματική. Γιατί αν τα άτομα περιέχουν και άλλα γεγονότα, πώς μπορεί να είναι ατομικά; Βλ. Urmsen, Philosophical Analysis, 73. Πβ. J. Wisdom, "Logical Constructions", Mind, Vol. 40-42, (1931-1933), 42, (1933), 55 και 471.

⁴. op. cit. 203: "Each particular has its being independently of any other and does not depend upon anything else for the logical possibility of its existence". Η άποψη αυτή βέβαια είναι αντιφατική με την ιδεαλιστική άποψη των εξωτερικών πραγμάτων. Σύμφωνα με τους ιδεαλιστές δεν μπορεί να υπάρχουν φυσικά πράγματα στον εξωτερικό κόσμο, ανεξάρτητα από το νου. Βλ. πιο πάνω...127κε.

όνομα¹. Πιστεύει ότι μόνο με τη λογική ανάλυση θα μπορέσουμε να οδηγηθούμε σ' αυτά τα επιμέρους πράγματα. Η άποψη αυτή τον οδηγεί να πιστεύει ότι η σημασία μιας λέξης είναι το πράγμα που προσδιορίζεται από αυτήν. Αυτό σημαίνει ότι μπορούμε να κατανοήσουμε τις σημασίες των ονομάτων απολύτως ξεχωριστά, γιατί υπάρχουν απολύτως ανεξάρτητα και απλά επιμέρους πράγματα στον κόσμο.

Τώρα το πρόβλημα είναι πώς δημιουργείται η γνώση για τα επιμέρους πράγματα ή γενικότερα για τα εμπειρικά δεδομένα. Η απάντηση του Russell βρίσκεται στη θεωρία της γνώσης. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή η γνώση έχει δύο βασικές αρχές που ονομάζονται "γνώση εξ άμεσου γνωριμίας" (knowledge by acquaintance) και "γνώση εκ περιγραφής" (knowledge by description). Όταν έχουμε άμεση γνωστική σχέση με το αντικείμενο, έχουμε αυτήν τη άμεση γνωριμία². Αυτό σημαίνει ότι έχουμε συνείδηση άμεσα του ίδιου του αντικειμένου. Όμως η γνωστική σχέση για την οποία μιλάει ο Russell δεν συγκροτείται από κρίσεις αλλά συγκροτείται από παραστάσεις. Όπως γράφει συγκεκριμένα: "Όταν μιλάω για γνωστικές σχέσεις, δεν εννοώ το είδος των σχέσεων που αποτελούν κρίσεις, αλλά το είδος που αποτελούν....."³.

Τα αισθητηριακά δεδομένα είναι τα πρώτα και πιο σίγουρα αντικείμενα που γνωρίζουμε άμεσα. "Όταν βλέπω ένα χρώμα ή ακούω έναν ήχο έχω μια άμεση γνωριμία για το χρώμα ή για τον ήχο". Αυτήν την άμεση κατανόηση μπορούμε να έχουμε για όλα τα επιμέρους υπαρκτά πράγματα, γενικά για όλα τα αισθητηριακά δεδομένα. Όμως η κατανόηση δεν περιορίζεται μόνο στα επιμέρους πράγματα, μπορούμε να έχουμε και κατανόηση καθολικών

¹. Βλ. Russell, Philosophy of Logical Atomism, όπου λέει ότι "The only kind of word that is theoretically capable of standing for a particular is a proper name". Logic and Knowledge, 200.

². Russell, Mysticism, 209.

³. op. n. 209. "When I speak of a cognitive relation, I do not mean the sort of relation which constitutes judgements, but the sort which constitutes presentations....".

γεγονότων. "Τα καθόλου" τα οποία συλλαμβάνουμε είναι οι έννοιες (concepts). Όταν έχουμε κατανόηση για το επιμέρους "κίτρινο", αν έχουμε δει αρκετά κίτρινα χρώματα τότε γνωρίζουμε και το καθολικό κίτρινο. Εννοείται ότι στην κατανόηση ενός επιμέρους αισθητηριακού δεδομένου, μπορούμε επίσης να κατανοήσουμε και τις καθολικές σχέσεις ως το αντικείμενο της. Έτσι τουλάχιστον δύο αντικείμενα υπάρχουν στην κατανόηση πραγμάτων, τα επιμέρους και τα καθολικά¹. Τα επιμέρους πράγματα δηλώνουν όλα τα αντικείμενα τα οποία μπορεί να υπάρχουν, όμως τα καθολικά δεν δηλώνουν κάποια επιμέρους συστατικά, όμως κατανοούμε άμεσα. Το σημαντικό είναι ότι με την άμεση γνώση δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τα φυσικά αντικείμενα ², διότι δεν μας δίνει κάποια γνώση των φυσικών πραγμάτων των ίδιων. Αυτά κατά τη γνώμη του Russell υποβάλλονται στη γνώση εκ περιγραφής.

Στην περιγραφή όμως υπάρχουν και δυσκολίες, δηλαδή υπάρχουν ασαφείς περιγραφές (ambiguous descriptions) που δεν δηλώνουν επιμέρους αντικείμενα, όπως π.χ. "έναν άνθρωπο". Επίσης υπάρχουν και οριστικές περιγραφές (definite descriptions), "Ο άνθρωπος με την σιδερένια μάσκα", που περιλαμβάνει ένα αντικείμενο. Στην οριστική περιγραφή υπάρχει αντικείμενο αν και δεν γνωρίζουμε ένα τέτοιο αντικείμενο³, έτσι στη γνώση εκ περιγραφής υπάρχει ένα αντικείμενο που έχει αυτήν την οριστική ιδιότητα. Όπως λέει ο Russell, ένα μεγάλο μέρος της γνώσης μας δημιουργείται με την περιγραφή. Όμως το πιο σημαντικό είναι η γνώση για τα επιμέρους πράγματα την οποία μπορούμε να έχουμε από την περιγραφή, που τελικά βασίζεται σε αυτήν της άμεσης γνωριμίας. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι, "Στην περίπτωση των επιμέρους

¹. οπ.π. 212-13.

². οπ.π. 214.

³. οπ.π. 214κε.

αντικειμένων, η γνώση από περιγραφή ανάχεται τελικά σε γνώση εξ άμέσου γνωριμίας" ¹.

Το επιστημολογικό status των προτάσεων που εκφράσουν γνώση εκ περιγραφής ορίζεται ως εξής: "κάθε πρόταση την οποία κατανοούμε, είναι ανάγκη να συντίθεται πλήρως από συστατικά με τα οποία έχουμε άμεση εξοικείωση"². Υποστηρίζει ο Russell ότι, "Ωστε υπάρχει μια σχέση υπόθεσης ή κρίσης, οι όροι με τους οποίους συσχετίζεται ο νους που κάνει την υπόθεση ή την κρίση πρέπει να είναι όροι τους οποίους ο νους γνωρίζει"³.

Δέχεται ότι δεν μπορούμε να κάνουμε κάποια κρίση ή υπόθεση χωρίς να ξέρουμε για ποιά πράγμα θα την κάνουμε. Καταρχήν για να ξέρουμε τα αντικείμενα πρέπει να έχουμε μια άμεση γνωριμία. Μια περιγραφή μονάχα δεν μας δίνει κατευθείαν κάποια γνώση για τα φυσικά αντικείμενα⁴.

Σύμφωνα με την άποψη του Russell, μόνο στη γνώση εξ άμέσου γνωριμίας εμφανίζονται τα αντικείμενα μπροστά από το νου μας. Έχουμε τέτοια γνώση άμεσης γνωριμίας για τα αισθητηριακά δεδομένα επίσης για τις καθολικές έννοιες, όχι όμως για τα φυσικά αντικείμενα, είτε το νου άλλων ανθρώπων. Η γνώση για τα φυσικά αντικείμενα και για τους άλλους ανθρώπους προέρχεται από τη γνώση εκ περιγραφής⁵. Αλλά η γνώση που δημιουργείται από

¹. οπ.π. 219. " ...in the case of particulars, knowledge concerning what is known by description is ultimately reducible to knowledge concerning what is known by acquaintance".

². "Every proposition which we can understand must be composed wholly of constituents with which we are acquainted". Russell, Mysticism, 219.

³. "Whenever a relation of supposing or judging occurs, the terms to which the supposing or judging mind is related by the relation of supposing or judging must be terms with which the mind in question is acquainted", Βα. Russell, Mysticism, 220-21.

⁴. οπ.π. 230.

⁵. οπ.π. 231.

την περιγραφή συνιστάται από τα συστατικά τα οποία γνωρίζουμε άμεσα¹, ότι δηλαδή η γνώση για τον εμπειρικό κόσμο, θεμελιώνεται τελικά στην άμεση αντίληψη.

Σύμφωνα με τη λογική ατομική θεωρία του Russell, η ανάλυση μας βοηθά να φθάσουμε στα απλά στοιχεία της γλώσσας και από εκεί και πέρα να φθάσουμε στα γεγονότα τα οποία δηλώνουν τις προτάσεις που είναι αντικείμενα των αισθήσεων. Η γνώση που δημιουργείται χι' αυτά τα δεδομένα είναι καθαρά εμπειρική, γιατί η θεμελιακή βάση της γνώσης είναι η άμεση γνωριμία (αισθητηριακά δεδομένα) ή αν το πούμε πιο αναλυτικά, η άμεση γνώση των αισθήσεων. Ο Russell πιστεύει ότι η άμεση γνώση δεν αναφέρεται στα φυσικά αντικείμενα, όμως η γνώση εκ περιγραφής που θεμελιώνεται στην άμεση γνωριμία δηλώνει τη γνώση για τα φυσικά πράγματα. Έτσι η γνώση, στη θεωρία του Russell, δημιουργείται και θεμελιώνεται στην άμεση αντίληψη.

¹. " All propositions intelligible to us whether or not they primarily concern things only known to us by description, are composed wholly of constituents with which are acquainted, for a constituent with which we are not acquainted is unintelligible to us". B.R. Russell, Mysticism, 231.

(ε) ΟΡΙΣΜΕΝΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ
ΤΟΥ ΛΟΓΙΚΟΥ ΑΤΟΜΙΣΜΟΥ ΤΟΥ RUSSELL.

Οι φιλοσοφικές απόψεις του Russell έχουν γίνει αντικείμενο εκτεταμένης κριτικής και μέσα στο ίδιο το ρεύμα της αναλυτικής φιλοσοφίας¹. Είναι δύσκολο να δώσουμε ένα ολοκληρωμένο συμπέρασμα για τις φιλοσοφικές απόψεις του Russell. Γιατί οι απόψεις του έχουν απηχάξει πολλές φορές στη διάρκεια της φιλοσοφικής δραστηριότητάς του. Είναι και δύσκολο να κατανοήσουμε το πώς έφτασε να εκφράσει διαφορετικές απόψεις για τη φύση και τον σκοπό της φιλοσοφίας. Ο Russell θεώρησε ότι ο σκοπός της φιλοσοφίας πάντα είναι μια προσπάθεια να θεμελιωθεί με φιλοσοφικούς όρους η αντικειμενικότητα της γνώσης του εξωτερικού κόσμου². Δηλαδή, το φιλοσοφικό έργο του κατευθύνεται προς την κατανόηση, όσο είναι δυνατόν, της φύσης της πραγματικότητας και τη γνώση του εμπειρικού κόσμου. Η μέθοδος που χρησιμοποιεί ο Russell είναι η λογική ανάλυση. Προσπάθησε να αναλύσει τις προτάσεις οι οποίες δημιουργούν δυσκολίες στη φιλοσοφία. Οι εμπειρίες των λογικών και μαθηματικών ερευνών τον οδήγησαν να θεμελιώσει τη φιλοσοφία του

¹. Βλ. π.χ. την κριτική του Wittgenstein τις Φιλοσοφικές Έρευνες, όπου επικρίνει τη φιλοσοφική αναζήτηση μιας ιδεώδους γλώσσας καθώς και το λογικό ατομισμό. Βλ. Φιλοσοφικές Έρευνες, §§. 81, 89-91, 97, 101, 107-8, 109. Επίσης αξίζει να σημειωθεί η κριτική του W. Quine, στο From a logical point of view, Cambridge Mass, 1953, essays I, V και VI. Επίσης βλ. W. E. Johnson, Logic, part II, Cambridge 1922, Chaps. 3 και 6. F. P. Ramsey, The Foundations of Mathematics, London 1931, papers I and II. Casimir Lewy, (ed.), The Common Place Book of G. E. Moore, 1919-1953, London and N.York 1963.

². Βλ. Copleston, History of Philosophy VIII, 483.

σε μια πλήρως λογική βάση, η οποία κατέχει μεγάλη σημασία σε ολόκληρη την αναλυτική φιλοσοφία.

Σύμφωνα με τον Russell το κύριο θέμα της φιλοσοφίας είναι η κριτική και διασάφηση των φιλοσοφικών εννοιών¹. Πίστευε ότι το πρόγραμμα αυτό αποκαθύπτει την κριτική εξέταση και αιτιολόγηση των επιστημονικών υποθέσεων². Αυτό συμπεριλαμβάνει πάλι στην κριτική και διάκριση των κυρίων εννοιών της φιλοσοφίας, όπως των εννοιών του νου και των φυσικών αντικειμένων. Ο Russell ολοκληρώνει τον σκοπό αυτό λέγοντας ότι ο νους και τα φυσικά αντικείμενα είναι λογικές κατασκευές που συμπεραίνονται από την αισθητηριακή αντίληψη. Αυτό ήταν το βασικό θέμα της φιλοσοφίας του Russell που αναδεικνύει την εμπειρική βάση της φιλοσοφίας του.

Είπαμε προηγουμένως ότι η φιλοσοφία του Russell κατευθύνεται προς την ανάλυση της γνώσης και από κεί και πέρα προς τη θεμελίωση της γνώσης για τον εμπειρικό κόσμο. Σε αυτά τα πλαίσια ο Russell προσπαθεί να δώσει μια επιστημολογική διάκριση ανάμεσα σε άμεση και έμμεση γνώση για τον φυσικό κόσμο. Στο άρθρο "Knowledge by Acquaintance and Knowledge by Description" (1912), "Γνώση εξ Αμέσου Γνωριμίας και Γνώση εκ Περιγραφής", υποστηρίζει ότι η γνώση εξ αμέσου γνωριμίας είναι επιστημολογικά πρωταρχική με την έννοια ότι όλη η γνώση ανάχεται σε τελευταία ανάλυση σε άμεση εξοικείωση ή γνωριμία με το γνωστικό αντικείμενο: "Η γνώση που αφορά ό,τι είναι γνωστό εκ περιγραφής ανάχεται σε τελευταία ανάλυση σε γνώση που αφορά ό,τι είναι γνωστό εξ αμέσου γνωριμίας. Κάθε πρόταση την οποία μπορούμε να κατανοήσουμε πρέπει να απαρτίζεται εξ ολοκλήρου από μέρη τα οποία μας είναι άμεσα

1. Βλ. Muirhead, Contemporary British Philosophy, 379. και Russell, στο Logic and Knowledge, 341.

2. Βλ. Copleston, History of Philosophy VIII, 486.

γνωστά¹. Με τη βάση αυτή δημιουργείται ένα πρόβλημα πώς μπορούμε να βεβαιώσουμε την ύπαρξη των φυσικών πραγμάτων. Η γνώση εξ άμεσου γνωριμίας περιλαμβάνει μόνο τα άμεσα αντικείμενα, δηλαδή τα αισθητηριακά δεδομένα. Μπορούμε να γνωρίσουμε, ό,τι αντιλαμβανόμαστε, δηλαδή τα αισθητηριακά δεδομένα. Με βάση αυτό ο Russell δέχεται ότι μπορούμε να γνωρίσουμε τη δική μας ύπαρξη, όταν αντιλαμβανόμαστε τα αισθητηριακά δεδομένα². Μπορούμε να γνωρίσουμε άμεσα μόνο τα αισθητηριακά δεδομένα και τις νοητικές καταστάσεις μας ή τη δική μας ύπαρξη καθ'αυτή. Όμως το πρόβλημα είναι: είναι δυνατόν με την πνευματική μας κατάσταση και μόνον να βεβαιώσουμε την ύπαρξη των φυσικών πραγμάτων; (μερικές φορές οι δικές μας νοητικές καταστάσεις ή η άμεση αντίληψή, μας δίνουν εσφαλμένες πληροφορίες). Στη θεωρία του Russell δεν υπάρχει καμία απάντηση σ' ένα τέτοιο πρόβλημα.

Σύμφωνα με τον Russell, όταν γνωρίζουμε άμεσα τα αισθητηριακά δεδομένα τότε γνωρίζουμε και τις καθολικές έννοιες. Δηλαδή η άμεση αντίληψη περιλαμβάνει και τις καθολικές έννοιες. Αυτό σημαίνει ότι, όταν αντιλαμβανόμαστε ένα αισθητηριακό δεδομένο, αυτό το γνωρίζουμε σχετικά με μια καθολική έννοια του αισθητηριακού δεδομένου³. Όμως με τον τρόπο αυτό δεν γνωρίζουμε άμεσα τα φυσικά αντικείμενα. Κατά τη γνώμη του Russell εδώ χρειάζεται μια περιγραφική ανάλυση. Δηλαδή τα φυσικά πράγματα τα γνωρίζουμε με μια περιγραφή που θεμελιώνεται πάνω στις άμεσες αισθητηριακές αντιλήψεις. Έτσι γνωρίζουμε συμπερασματικά ότι υπάρχουν φυσικά αντικείμενα

¹. Βλ. Russell, "Knowledge by Acquaintance and Knowledge by Description", PAS (1910-11) και στο Mysticism, και στο Oswald Hanfling, (εκδ.) Fundamental Problems in Philosophy, Oxford, B.Blackwell 19802, 114. Σχετικά βλ. Σ. Τσινόρεμα, "Είναι δυνατή μια Ρεαλιστική θεωρία της Αναφοράς", Δωδώνη, τομ. ΙΣΤ, μέρος Τρίτο, Επιστημονική εφημερίδα του Τμήματος ΦΠΨ, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1987, 44.

². Βλ. Passmore, Hundred Years, 230κε.

³. Βλ. οπ.π. 231.

που πρέπει να είναι η αιτία των αισθητηριακών δεδομένων. Το πρόβλημα της ύπαρξης των άλλων ανθρώπων (*problem of other minds*) έχει την ίδια βάση δηλαδή συμπεραίνεται από τα άμεσα αισθητηριακά δεδομένα. Αλλά δεν μπορούμε από την προσωπική, ιδιωτική, εμπειρία μας, να γνωρίσουμε άμεσα την ύπαρξη άλλων νόων (*minds*). Όμως γνωρίζουμε ότι αυτοί υπάρχουν. Έτσι ο Russell οδηγείται σε ένα όχι και τόσο ικανοποιητικό χι' αυτό συμπέρασμα: "Όλη η γνώση που βασίζεται σε αυτό που έχουμε εμπειρία βασίζεται πάνω σε πεποίθηση την οποία η εμπειρία δεν μπορεί ούτε να επιβεβαιώσει ούτε να απορρίψει και που όμως φαίνεται να είναι τόσο σταθερά ριζωμένη όσο και τα γεγονότα της εμπειρίας"¹.

Ο Russell στο άρθρο "The relation of sense-data to physics" (1914) λέει ότι τα φυσικά πράγματα που παρουσιάζονται από τη φυσική είναι διαφορετικά από τα πράγματα τα οποία αντιλαμβανόμαστε άμεσα. Η φυσική δεν δέχεται ότι τα μόρια (*molecules*) έχουν χρώμα ή τα άτομα κάνουν θόρυβο ή τα ηλεκτρόνια έχουν γεύση κλπ. όμως με βάση την άμεση αντίληψη γνωρίζουμε το χρώμα, τη φωνή τη γεύση κλπ. δηλαδή τις δευτερογενείς ποιότητες. Το γεγονός αυτό πάλι είναι προβληματικό: πώς μπορούμε να βεβαιώσουμε την ύπαρξη των φυσικών πραγμάτων. Επίσης δυσκολευόμαστε να συμπεράνουμε ότι τα πράγματα που γνωρίζουμε από την αντίληψη είναι παρόμοια με τα φυσικά πράγματα για τα οποία μιλάει η φυσική. Αυτό βεβαιώνει, δηλαδή, την άποψη ότι τα φυσικά πράγματα που θεμελιώνονται στα άμεσα αισθητηριακά δεδομένα είναι μια αμφισβητήσιμη άποψη². Όπως βλέπουμε είναι δύσκολο να συμπεράνουμε ότι το πρόβλημα της ύπαρξης των εξωτερικών πραγμάτων έχει ριζωθεί από τη θεωρία της γνώσης του Russell. Δεν δέχεται καθόλου ότι η άμεση αντίληψη (τα

1. Βλ. op.n. 232 όπου αναφέρει το απόσπασμα ότι "All knowledge [κατά Russell] which is based upon what we have, χexperience can neither confirm nor refute and yet which seems to be as firmly rooted as any of the facts of experience"

2. Βλ. Passmore, Hundred Years, 232.

αισθητηριακά δεδομένα) και τα εξωτερικά δεδομένα είναι τα ίδια¹. Μόνο με τη γνώση εκ περιγραφής μπορούμε να γνωρίσουμε τα φυσικά αντικείμενα, όμως η γνώση αυτή τελικά βασίζεται στη γνώση εξ άμεσου γνωριμίας. Έτσι τελικά ανάγει όλη τη γνώση σε αυτήν της άμεσης εμπειρίας, χωρίς όμως να έχει τεκμηριώσει ουσιαστικά αφενός την δυνατότητα της τελευταίας και αφετέρου τον επιστημολογικό δεσμό ανάμεσα σε αυτήν και στην γνώση εκ περιγραφής.

¹. Βλ. Τσινόρεμα, "Ρεαλιστική θεωρία της Αναφοράς", Δευκαλίων ΙΣΤ, (1987), 46.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο σκοπός της έρευνας μας, όπως έχουμε προσδιορίσει, είναι η εμπειρική βάση της γνώσης. Προσπαθήσαμε από την αρχή να αποδείξουμε πώς οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι και οι αναλυτικοί φιλόσοφοι (συγκεκριμένα ο Moore και ο Russell) θεμελίωσαν τη γνώση στην εμπειρία. Αναφέραμε τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν για τη εμπειρική γνώση στις δύο αυτές φιλοσοφικές περιόδους ξεχωριστά. Θα προσπαθήσουμε τώρα να δούμε, τι μπορούμε να συμπεράνουμε από όλα αυτά τα στοιχεία.

ι. Όπως επισήμαινε ο Hegel, "η κίνηση αποτελείται από την αντίφαση. Μόνο σε κάτι που έχει μια αντιφατική φύση υπάρχει κίνηση ή δράση"¹. Η άποψη αυτή αναφαίνεται από την αρχή την ιστορίας της φιλοσοφίας. Ολόκληρη η προσωκρατική φιλοσοφία διαμορφώνεται με την κρίση που ασκεί κάθε φιλόσοφος στις φιλοσοφικές απόψεις των προχρονιστέρων του απόψεων. Αυτή η στάση είναι κοινή και για την σύγχρονη φιλοσοφία. Δηλαδή η φιλοσοφία αυτή είναι και μια βαθμιαία εξέλιξη των ιστορικών φιλοσοφικών απόψεων. Έτσι όπως φαίνεται στην

¹. "All things are in themselves contradictory... movement is existing contradiction itself... only insofar as something has contradiction in itself does it move, have impulse or activity" G. W. F. Hegel στο *Science of Logic*, Αγγλ. Μεταφ. W. H. Johnston-L. G. Struthers, London 1929. το απόσπασμα από τον H. B. Action, "Hegel G. W. F.", *Encyclopedia of Philosophy*, τομ. 3, 443-44. Βλ. σχετικά Thomson, *First Philosophers*, 161.

ιστορία, κάθε φιλοσοφία έρχεται ως μια αντίδραση στις προπροηγούμενες απόψεις.

ii. Η προσωκρατική φιλοσοφία σημειώνει την αρχή της διαμάχης αυτής. Από τον Θαλή ως τον Λεύκιππο και τον Δημόκριτο αναφαίνεται αυτό το ενδιαφέρον για τη γνώση του εμπειρικού κόσμου στην ιστορία της φιλοσοφίας. Γενικότερα όλοι οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι προσπάθησαν να κατανοήσουν τον αισθητό κόσμο μέσα από την εμπειρία. Το βασικό θέμα της φιλοσοφίας τους επικεντρώθηκε στο ερώτημα για τη δημιουργία του κόσμου, την εξέλιξη και την καταστροφή του. Προσπάθησαν να ανακαλύψουν την πραγματική ουσία από την οποία δημιουργήθηκε ο κόσμος. Τα εμπειρικά στοιχεία όπως το νερό, ο αέρας, η φωτιά κλπ. θεωρήθηκαν ως την πρωταρχική ουσία όλων των πραγμάτων. Δηλαδή σκέφτηκαν ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε από μια υλική ουσία¹. Η αποδοχή των υλικών ουσιών ως πραγματικά στοιχεία που δημιουργήθηκε ο κόσμος, αποδεικνύει την εμπειρική προσέγγιση των προσωκρατικών για την έρευνα της γνώσης του εμπειρικού κόσμου. Μερικοί όμως φιλόσοφοι πήγαν πιο πέρα από την εμπειρία, δηλαδή ανέφεραν μερικές έννοιες που φαίνεται να έχουν μεταφυσική βάση. π.χ. "το άπειρον" του Αναξίμανδρου, "η Φιλότιτα" και "το Νείκος" του Εμπεδοκλή, "ο νους" του Αναξαγόρα κλπ. Επίσης μερικοί μίλησαν για τον Θεό (π.χ. ο Θαλής, ο Αναξίμανδρος, ο Αναξιμένης κα.). Όμως ο τρόπος που ανέφεραν τις έννοιες αυτές δεν μας επιτρέπει να δεχτούμε, ότι οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι είναι μεταφυσικοί με την νεώτερη σημασία της λέξης **μεταφυσική**. Η

¹. Η ιστορία της φιλοσοφίας αναφέρει ότι οι υλιστές δέχτηκαν και οι ιδεαλιστές αρνήθηκαν την ύπαρξη της ύλης ή της υλικής ουσίας. Όμως και οι δύο ομάδες δέχτηκαν ότι ο κόσμος έχει δημιουργηθεί οπωσδήποτε με κάτι. Για τον Θαλή η πραγματική ουσία είναι το νερό. Ο Russell δέχεται ότι μόνο τα γεγονότα (events) υπάρχουν στον κόσμο. (βλ. *Philosophy*, 291). Για τον Wittgenstein ο κόσμος είναι μια ολότητα γεγονότων αλλά όχι όμως πραγμάτων. (βλ. *Tractatus*, §. 1.1). Πβ. Margaret Macdonald, "The Philosopher's Use of Analogy", *PAS*, (1937-38). Reprinted in A. Flew, (εκδ.) *Logic and Language*, first series, Basil Blackwell, Oxford 1978 (1951¹), 85.

παρουσία των εννοιών αυτών έχει εμπειρικό θεμέλιο στους προσωκρατικούς. Όπως π.χ. το άπειρον του Αναξίμανδρου, που είναι ένα μίγμα όλων των φυσικών συστατικών του κόσμου. Ο θεός των προσωκρατικών φιλοσόφων δεν είναι ο δημιουργικός θεός των ιδεαλιστών ή του Χριστιανισμού. Η αριθμητική εξήγηση των Πυθαγορείων είναι μια άλλη προσπάθεια εξήγησης του εμπειρικού κόσμου. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι οι προσωκρατικοί δεν πήγαν πέρα από την εμπειρική γνώση. Ό,τι είπαν, κατανοείται μέσα στον εμπειρικό κόσμο.

iii. Υπάρχει ένα κοινό σημείο στους προσωκρατικούς και τους σύγχρονους αναλυτικούς φιλοσόφους, δηλαδή η έρευνα της γνώσης. Όμως αυτή η προσπάθεια εκδηλώθηκε με διαφορετικούς τρόπους. Βέβαια είναι λογικό να πούμε ότι στην προσωκρατική φιλοσοφία δεν βρίσκεται κάποια συστηματική γνωσιοθεωρητική προσέγγιση της γνώσης. Τα ενδιαφέροντά τους ήταν καθαρά κοσμολογικά ή οντολογικά. Οι απόψεις για τη γνώση των προσωκρατικών συντίθενται από αυτά τα κοσμολογικά στοιχεία. Το αντικείμενο της φιλοσοφίας τους ήταν ο φυσικός κόσμος. Αναγνώρισαν τον εμπειρικό κόσμο ως πραγματικό. Όμως ο Ηράκλειτος, όπως είδαμε, αμφισβήτησε τον εμπειρικό κόσμο. Όπως υποστήριξε ο ίδιος οι αισθήσεις δεν είναι καλοί μάρτυρες για τη γνώση του εμπειρικού κόσμου. Επίσης οι Έλληνες ατομικοί φιλόσοφοι (ο Λεύκιππος και ο Δημόκριτος) δέχτηκαν ότι τα άτομα και το κενό, δηλαδή ο πραγματικός κόσμος είναι πέρα από την εμπειρία μας. Αυτό σημαίνει ότι μερικοί προσωκρατικοί φιλόσοφοι έχουν αναγνωρίσει τη διαφορά εμπειρικού και πραγματικού κόσμου. Όμως αυτός ο πραγματικός κόσμος για τους προσωκρατικούς κατανοείται μέσα από τον εμπειρικό κόσμο, όχι έξω από αυτόν, όπως στον Πλάτωνα. Η γνώση που ήθελαν να δημιουργήσουν για τον κόσμο αυτό θεμελιώνεται βασικά στα εμπειρικά στοιχεία.

Στην σύγχρονη αναλυτική φιλοσοφία όμως βρίσκεται μια συστηματική γνωσιοθεωρητική προσέγγιση, που οδηγεί στην εμπειρική γνώση του κόσμου. Είναι πράγματι ευνόητο, τόσα χρόνια ύστερα από την προσωκρατική φιλοσοφία

να υπάρξει μια ολόκληρωμένη γνωσιοθεωρία στην αναλυτική φιλοσοφία. Αυτό βέβαια συντελείται με την εξέλιξη των επιστημονικών θεωριών και γενικότερα με τη μεταμόρφωση των ανθρώπινων σκέψεων. Μπορούμε να πούμε ότι οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι είναι πρωτοπόροι για την εξέλιξη της γνωσιοθεωρίας αυτής. Η φιλοσοφία του Moore και του Russell θεμελιώνεται βασικά σε μια τέτοια γνωσιοθεωρητική βάση, δηλαδή έχουν καθαρά επιστημοθεωρητικά ενδιαφέροντα. Το σημαντικό πράγμα στους αναλυτικούς φιλοσόφους είναι το ενδιαφέρον για την ανάλυση, που τους οδήγησε να αναλύσουν τη γλώσσα, καθώς και να κατανοήσουν τις σημασίες των προτάσεων. "Η φιλοσοφία έγινε μια εννοιολογική διασαφήνιση των γλωσσικών όντων με τη βοήθεια της ανάλυσης και έχει ως σκοπό της τη θεραπεία από το φιλοσοφικό λάθος που φυτρώνει στη γλώσσα"¹. Δηλαδή η φιλοσοφική τους διερεύνηση πραγματοποιείται μέσα στη γλώσσα. Αυτός ο χαρακτήρας της αναλυτικής φιλοσοφίας την ξεχωρίζει κατά βάθος από την προσωκρατική φιλοσοφία, και γενικότερα από τις άλλες φιλοσοφικές παραδόσεις.

iv. Υπάρχει και μια σαφής διαφορά στη μέθοδο που ακολούθησαν οι προσωκρατικοί και οι αναλυτικοί φιλόσοφοι. Όπως είδαμε η κοσμοθεωρητική προσπάθεια των προσωκρατικών θεμελιώνεται με τη σκέψη². Δηλαδή η κοσμοθεωρητική τους έρευνα έχει ορθολογικό θεμέλιο. Όταν δέχονται τα εμπειρικά δεδομένα ως αρχικά στοιχεία του κόσμου, στην σκέψη αυτή τους οδήγησε η εμπειρία, όμως ολόκληρη η δημιουργία του κόσμου που στηρίχτηκε σε αυτά τα

¹. Βλ. Χριστοδουρίδης, "Η φιλοσοφία ως ανάλυση της Γλώσσας", Δευκαλίων 15, (1975), 212.

². Ο Guthrie υποστηρίζει ότι η επιστημονική γνώση δεν άρχισε κατευθείαν από την αλήθεια, ξεκινά από μια αληθή σκέψη. Οι παρατηρήσεις και τα πειράματα αρχίζουν αργότερα. Δηλαδή η σκέψη είναι η καταχωχή των επιστημονικών θεωριών. Ο Guthrie προσπαθεί να αναγνωρίσει σημαντική θέση στην προσωκρατική φιλοσοφία με αυτόν τον τρόπο. Βλ. Greek Philosophy I, 38. Σχετικά Βλ. Popper, "Back to the Presocratics", Furley-Allen, Studies, 130-32.

στοιχεία θεμελιώνεται από τη σκέψη. Αυτό φαίνεται καθαρά από τις απόψεις μερικών προσωκρατικών φιλοσόφων. Όπως π.χ. το **άπειρον** του Αναξίμανδρου, όπως είδαμε, ήταν ένα μίγμα όλων των συστατικών του κόσμου. Γιατί όταν σκέφτηκε ότι το άπειρον είναι το αρχικό στοιχείο όλων των πραγμάτων, αναγκάστηκε να σκεφτεί και ότι το **άπειρο** πρέπει να έχει κάθε είδους ποιότητα. Το συμπέρασμα αυτό είναι ορθολογικό και δεν θεμελιώνεται μόνο με την εμπειρία. Ο νους του Αναξαγόρα έχει την ίδια βάση, δηλαδή δημιουργείται με τη λογική σκέψη. Ο Αναξαγόρας δεν μπορούσε να εξηγήσει τον κόσμο μόνο με την εμπειρική παρατήρηση. Έδωσε τη δύναμη του σχεδιασμού του κόσμου στο νου. Η μαθηματική εξήγηση των Πυθαγορείων είναι πάλι μια στάση που πάει πιο πέρα από την εμπειρία. Η εξήγηση αυτή μπορούμε να πούμε ότι είναι ορθολογική.

γ. Ένα σημαντικό σημείο που συναντάμε στην προσωκρατική φιλοσοφία, που αποδίδει την λογική σκέψη των προσωκρατικών είναι η ατομική φιλοσοφία του Λεύκιππου και του Δημόκριτου. Είχαν δώσει έμφαση στα απλά στοιχεία του κόσμου. Αυτή η στάση όμως μας οδηγεί πέρα από την εμπειρία. Γιατί τα άτομα δεν είναι εμπειρικά στοιχεία. Οι ατομικοί φιλόσοφοι έφτασαν στα άτομα με μια λογική προσέγγιση. Ακόμη και η αποδοχή του κενού σαν μια πραγματική ουσία δεν στηρίζεται στην εμπειρία. Αναγκάστηκαν να δεχτούν και το κενό για να βεβαιώσουν τη μεταβολή του κόσμου. Αυτό βέβαια οδήγησε μερικούς στοχαστές να ισχυριστούν ότι ο Ελληνικός ατομισμός είναι ένας μεταφυσικός υλισμός¹. Όπως βλέπουμε, η προσωκρατική φιλοσοφία μερικές φορές πηγαίνει πέρα από την

¹. Βλ. πιο πάνω 112 σημ. 6. Ο Juffras Αντ πιστεύει ότι ολόκληρη Ιωνική φιλοσοφία είναι μεταφυσική. Λέει ότι οι φιλοσοφική προσπάθεια των Ιωνών φιλοσόφων είναι μια μεταφυσική εξήγηση του κόσμου. Δηλαδή είναι η αρχή της μεταφυσικής στην ιστορία της φιλοσοφίας. Βλ. "Milesian Philosophy and the origin of Philosophy: A historiographic Essay" στο Βουδούρης, (εκδ.) Ionian Philosophy, Αθήνα 1989, 196.

εμπειρία. Όμως το σημαντικό είναι ότι το φιλοσοφικό ξεκίνημα τους βασίζεται στην εμπειρία και τον εμπειρικό κόσμο.

vi. Η αναλυτική φιλοσοφία όμως δεν έχει υπερβεί την εμπειρία. Με την απάρνηση του ιδεαλισμού διαχωρίστηκε από τη μεταφυσική φιλοσοφία. Οι αναλυτικοί φιλόσοφοι ήθελαν να οικοδομήσουν τη γνώση για τον κόσμο σε καθαρή εμπειρική βάση. Είναι βέβαιο ότι η έρευνα των προβλημάτων της γνώσης τους οδήγησε να μεταηθιάζουν την άποψή τους. Όπως είδαμε ο Russell, που είχε ένα μεγάλο ενδιαφέρον στην επιστημονική μέθοδο, προσπάθησε να την χρησιμοποιήσει στη φιλοσοφία. Αυτή η επιστημονική προσέγγιση φαίνεται πιο καθαρά στη φιλοσοφία των λογικών θετικιστών.

Μερικοί διανοητές (όπως π.χ. ο Popper, ο Cornford, ο Sambursky κλπ.) ισχυρίζονται ότι βρίσκουν μαρτυρίες για την επιστημονικότητα στην προσωκρατική φιλοσοφία. Συγκεκριμένα λένε ότι οι παρατηρήσεις του Θαλή, του Αναξίμανδρου και των ατομικών φιλοσόφων έχουν μεγάλο επιστημονικό ενδιαφέρον. Είναι λογικό να πούμε ότι η Ελληνική ατομική θεωρία άνοιξε δρόμους για τον επιστημονικό ατομισμό. Η αστρολογική ασχολία του Θαλή σημειώνει την αρχή της αστρονομίας. Επίσης η μαθηματική σκέψη των Πυθαγορείων έχει θεμελιώσει τα σύγχρονα μαθηματικά. Με τα στοιχεία αυτά είναι λογικό να συμπεραίνουμε ότι η προσωκρατική φιλοσοφία δεν είναι μόνο η αρχή των Ευρωπαϊκών φιλοσοφικών απόψεων αλλά και των επιστημονικών θεωριών. Την προσωκρατική επιστημονική προσέγγιση όμως δεν πρέπει να κατανοούμε με την σύγχρονη έννοια της επιστήμης αλλά μάλλον σαν την αρχή των επιστημονικών θεωριών.

vii. Η μέθοδος που ακολούθησαν οι αναλυτικοί φιλόσοφοι σημειώνει τη σημαντική διαφορά στις απόψεις τους από την προσωκρατική φιλοσοφία. Η κοσμολογική προσπάθεια των προσωκρατικών δεν θεμελιώνεται με βάση την ανάλυση, ενώ η ατομική φιλοσοφία του Λεύκιππου και του Δημόκριτου μας δίνει μερικές πληροφορίες για την ανάλυση. Δηλαδή τα άτομα που ήταν η ουσία της

φιλοσοφίας τους είναι αποτέλεσμα ανάλυσης. Όμως η ανάλυση αυτή είναι οντολογική και διαφέρει σε βάθος από την σύγχρονη λογική ανάλυση. Η λογική ανάλυση των σύγχρονων φιλοσόφων δίνει έμφαση στην ανάλυση της γνώσεως και των εννοιών. Οι φιλόσοφοι αυτοί απέφυξαν να σχηματίσουν φιλοσοφικά συστήματα, όπως έκαναν οι προγενέστεροι φιλόσοφοι. Αντίθετα έδωσαν έμφαση στο να ανακαλύψουν την αιτία των φιλοσοφικών προβλημάτων. Πίστευαν ότι θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα αυτά με την ανάλυση της γνώσεως και να κρίνουν τη βάση της γνώσης για τον κόσμο.

viii. Όπως βλέπουμε, η γνώση είναι το κοινό σημείο στους προσωκρατικούς και τους σύγχρονους αναλυτικούς φιλοσόφους. Το επόμενο πρόβλημα είναι ότι η εμπειρία δίνει κάποια σταθερή βάση στη δημιουργία της γνώσης. Όπως είπαμε η κοσμολογική προσέγγιση των προσωκρατικών τους οδήγησε να κατανοήσουν τον εμπειρικό κόσμο ή να έχουν γνώση για αυτόν. Οι αναλυτικοί φιλόσοφοι έχουν ήδη δική τους ερμηνεία για τη δημιουργία της γνώσης. Δέχτηκαν ότι η εμπειρία είναι η σημαντική βάση της γνώσης. Όμως, όπως είδαμε, δημιουργήθηκαν τεράστια προβλήματα. Το σημαντικό είναι ότι η εμπειρία, δηλαδή η αίσθηση των εξωτερικών πραγμάτων, δεν αρκεί να δημιουργήσει τη γνώση του εξωτερικού κόσμου. Γενικά βλέπουμε ότι οι αναλυτικοί φιλόσοφοι προσπάθησαν να λύσουν τα προβλήματα, όμως είναι αμφισβητήσιμο αν τα έλυσαν. Είδαμε ότι ο Moore δεν πρόλαβε να δώσει κάποια αποφασιστική λύση για τη γνώση των φυσικών πραγμάτων. Με την άποψη του κοινού νου έφτασε τελικά να δεχτεί ότι έχουμε γνώση για τον εμπειρικό κόσμο, γιατί η άποψη του κοινού νου είναι σωστή. Ο Russell ο οποίος δεν δέχεται την άποψη του κοινού νου, προσπάθησε να εξηγήσει τη γνώση καθαρά με την εμπειρία και συμπέρανε, ότι η γνώση των φυσικών πραγμάτων έχει θεμελιωθεί στην άμεση εμπειρία.

ix. Είναι δύσκολο να συμπεράνουμε ότι ο Moore ή ο Russell έχουν λύσει τα προβλήματα για τη γνώση του κόσμου. Η γνώση απαιτεί κριτήρια που δεν μπορούμε να αναλύσουμε αποκλειστικά, ή πρωταρχικά, από την προσωπική μας

εμπειρία. Η εμπειρία, όπως ξέρουμε, έχει χαρακτήρα προσωπικό, ιδιωτικό. Όμως τα κοινά χαρακτηριστικά της γνώσης δεν αποτελούνται από την εμπειρία του καθενός. Όπως επισήμανε ο Wittgenstein αυτά προσδιορίζονται από κοινούς, δημόσιους, κοινωνικούς κανόνες. Δηλαδή το κύρος της γνώσης προσδιορίζεται με όρους κοινωνικούς και δημόσιους. Δεν είναι δυνατόν να υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά που θα μένουν αιώνια.

z. Το αναμφισβήτητο γεγονός είναι ότι η εμπειρία παίζει ένα σημαντικό ρόλο στη δημιουργία της γνώσης¹. Όμως είναι δύσκολο να συμπεράνουμε ότι υπάρχει καθαρή εμπειρία που μπορεί να δημιουργήσει τη γνώση. Γιατί η εμπειρία που είναι συστατικό της γνώσης δεν είναι ποτέ προ-εννοιολογική, "καθαρή", αλλά είναι χονιμοποιημένη από τις έννοιες μας. Μεταμορφώνεται μέσα από τις έννοιές μας. Η ιδέα αυτή είναι αντιφατική με την άποψη του Moore και του Russell, οι οποίοι προσπάθησαν να ερμηνεύσουν τη γνώση με καθαρά βάση εμπειρική. Στην προσωκρατική φιλοσοφία είδαμε πως μερικοί φιλόσοφοι δεν αρκέστηκαν στην εμπειρία. Οι ιδεαλιστές πολεμούν πάντα εναντίον του εμπειρισμού και προσπαθούν να ερμηνεύσουν τη γνώση μόνο και μόνο με την νόηση. Το σημαντικό είναι ότι το πρόβλημα της γνώσης παραμένει ακόμη και σήμερα στο κέντρο της φιλοσοφικής προβληματικής. Αυτό βέβαια μπορούμε να πούμε ότι είναι απόρροια της φύσης των φιλοσοφικών προβλημάτων. Δηλαδή αν είναι δυνατόν ναλυθεί κάποιο φιλοσοφικό πρόβλημα με σταθερή βάση, αυτό δεν θα μπορεί να είναι ακόμη στο χώρο της φιλοσοφίας, πρέπει να ανήκει σε κάποια άλλη επιστήμη. Τα φιλοσοφικά προβλήματα είναι αυτά που παραμένουν ακόμη χωρίς σταθερές απαντήσεις. Καθένας πρέπει να κατανοεί το πρόβλημα με την δική του άποψη που εξαρτάται με το θεμέλιο που δέχεται.

¹ Όπως υποστηρίζει ο Weiler, η γνώση δημιουργείται από την αισθητηριακή αντίληψη. Ο κόσμος μας είναι ο κόσμος των αισθήσεων. Βλ. "On Fritz Mauthner's Critique of Language", *Mind* 67, (1958), 81-82.

xi. Αν κρίνουμε τις φιλοσοφικές απόψεις με τον ορισμό αυτό, η αναλυτική φιλοσοφία είναι μια φιλοσοφική παράδοση όπως οι άλλες: δηλαδή η γλωσσική ανάλυση όπως πιστεύουν οι αναλυτικοί φιλόσοφοι, δεν είναι ο μοναδικός τρόπος να λυθούν τα φιλοσοφικά προβλήματα. Είναι μόνο μια απόπειρα να απαντήσουμε στα φιλοσοφικά προβλήματα¹. Η αδυναμία της αναλυτικής φιλοσοφίας φαίνεται από τις απόψεις των ίδιων των αναλυτικών φιλοσόφων. Όπως π.χ. την άποψη των αισθητηριακών δεδομένων δεν την δέχονται όλοι οι αναλυτικοί φιλόσοφοι. Μερικοί λένε ότι αυτή δημιούργησε ένα άλλο πρόβλημα στη φιλοσοφία, αντί να λύσει το πρόβλημα της αντίληψης. Επίσης οι αναλυτικοί φιλόσοφοι που δέχονται την κοινή χρήση της γλώσσας αρνούνται την άποψη των άλλων, οι οποίοι προσπάθησαν να δημιουργήσουν μια ιδεώδη γλώσσα. Έτσι η διαμάχη μεταξύ των ίδιων αναλυτικών φιλοσόφων φανερώνει μερικές αδυναμίες της αναλυτικής φιλοσοφίας.

xii. Και σήμερα υπάρχουν άλλα φιλοσοφικά ρεύματα τα οποία ενδιαφέρουν τους ανθρώπους, π.χ. ο στρουκτουραλισμός, ο υπαρξισμός και η φαινομενολογική προσέγγιση των προβλημάτων κλπ.. Τα φιλοσοφικά ρεύματα αυτά αντιμετωπίζουν τα προβλήματα των ανθρώπων με δικούς τους τρόπους. Έτσι δυσκολευόμαστε να ισχυριστούμε ότι μια φιλοσοφική προσέγγιση είναι πιο σημαντική από την άλλη. Κάθε φιλοσοφική παράδοση πάντα έχει τους δικούς της χαρακτήρες και αξίες, που δεν μπορούμε να τις συγκρίνουμε με άλλες. Έτσι η προσωκρατική φιλοσοφία και η αναλυτική φιλοσοφία έχουν τις δικές τους ιδιαιτερότητες και αξίες, που δεν μπορούμε να τις συγκρίνουμε με άλλη φιλοσοφική παράδοση, πρέπει να τις καταλάβουμε μέσα στην ίδια τους φιλοσοφικό πλαίσιο.

¹ Σύμφωνα με τον Fritz Mauthner είναι αδύνατον να έχουμε γνώση για τον κόσμο μέσα της γλώσσας. "Language is an insufficient instrument for knowledge". Βλ. στο Weiler, "On Fritz Mauthner's Critique of Language", Mind 67, (1958), 81. Πβ. Fritz Mauthner, Kritik der Sprache, τομ. 2, σ. xi.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές σχόλια.

(α). Κείμενα αρχαίων συγγραφέων

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

- De anima, with Translation and Commentary by Ross, Ross, W. D., (εκδ.), Clarendon Press, Oxford 1961.
- Περὶ Ψυχῆς. Αρχαίον κείμενον, Εισαγωγή, Μετάφρασις, Σχόλια, Β. Ν. Τατάκης, (εκδ.) (Αρχαίοι Έλληνες Συγγραφείς, επιμελητής εκδ. Ε. Π. Παπανούτσος), Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, Αθήναι 1954.
- Περὶ ζώων γενέσεως. (εκδ.), Η. J. D. Lulofs, OCT (Oxford Classical Texts), University Press, Oxford 1965¹.
- Τὰ μετὰ τὰ φυσικά. Metaphysics, A revised text with introduction and commentary, W. D. Ross, τομ. I, Clarendon Press, Oxford 1958. τομ. II Clarendon Press, Oxford 1970 (1924¹).
- Τὰ Μετὰ τὰ φυσικά. Metaphysica, W. Jaeger, (εκδ.), OCT, Oxford 1969 (1957¹).
- Metaphysics, Μεταφ. Richard Hope, University. Press, Michigan 1960.
- Περὶ οὐρανοῦ, Allen D.J., (εκδ.), OCT, Oxford 1965 (1936¹).

- Φυσική ἀκρόασις. Physics. *Revised text with introduction and commentary*, W. D. Ross, (εκδ.), Clarendon Press Oxford 1966 (1936¹).
- ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ - Κωμωδία. I-II, F. W. Hell-W. M. Gelbart, (εκδ.), OCT, Oxford 1967 (1906², 1900¹).
- CICERO - De natura deorum, W. Ax, (εκδ.), Stuttgartiae, Teubner 1964 (1933²).
- ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ - Φιλοσόφων βίων καὶ δογμάτων συναγωγή, I-II, H. S. Long, (εκδ.) OCT, Oxford 1966 (1964¹).
- ΕΥΣΕΒΙΟΣ καὶ ΣΑΡΕΙΑΣ - Εὐαγγελικὴ Προπαρασκευή, στα Werke, VIII, H. Mraz, (εκδ.), (Die griech. christl. Schriftsteller der ersten drei Jahrh. XLIII, I), Berlin, Akademie-Verlag, 1954-1956 (Ανατύπωση: Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, τομ. 25, Ἀθήναι 1960).
- ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ - The Cosmic Fragments: with an introduction and Commentary, (εκδ.), G. S. Kirk, University Press, Cambridge, 1970 (1954¹).
- ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ - Τοῦ κατὰ πολλῶν αἰρέσεων ἔλεγχου. βιβλίον Α. Φιλοσοφούμενα. H. Diels, Doxographi Graeci, Berolini W. de Gruyter 1965⁴ (1878¹), 551-576.
- ΠΛΑΤΩΝ - Πολιτεία, Εἰσαγωγὴ, μετάφραση, σχόλια, Ἰωάννης Γρυπάρης, τομ. Α,Β, Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα (χ.χ.). Ἀγγλ. Μεταφ. Republic, F. M. Cornford, Oxford, N. York 1945.
 - Νόμοι, Ἀγγλ. Μεταφ. Laws, R. G. Bury, Loeb Classical Library, Harvard University Press 1924.
 - Πρωταγόρας, εἰσαγωγὴ, μετάφραση, σχόλια Β. Τατάκης, Ζαχαρόπουλος, Ἀθήνα, (χ.χ.).
 - Κρατύλος, εἰσαγωγὴ, μετάφραση, σχόλια, Η. Α. Λαγία,

Ζαχαρόπουλος, Αθήνα (χ.χ.)

- ΠΡΟΚΛΟΣ - Πρόκλου τοῦ Διαδόχου Στοιχειώσις Θεολογική, The Elements of Theology, A revised Text with Translation, introduction and Commentary, R. D. Dodds, (εκδ.), Clarendon Press, Oxford 1964 (1933¹).
- ΣΕΞΤΟΣ ΕΜΠΕΡΙΡΙΚΟΣ - Πρὸς δονματικούς Α, Β, Γ, Δ. (Πρὸς μαθηματικούς VII-XII)
Στα: *Sexti Empirici Opera*. τομ. II, H. Mutschman, Leipzig, B.G. Teubner 1914.
- ΣΙΜΠΛΙΚΙΟΣ - Εἰς τὰ τῆς φυσικῆς ἀκροάσεως ἢ Εἰς τὴν Ἄριστοτέλους φυσικὴν ἀκροάσιν, H. Diels (εκδ.), CAG, IX-X 1882-1895).
- Εἰς τὸ Ἄριστοτέλους Περί οὐρανοῦ. I. L. Heiberg (εκδ.) CAG, VII 1894.
- Εἰς τὸ περὶ ψυχῆς Ἄριστοτέλους ὑπόμνημα. M. Hayduck, CAG, XI 1882.
- ΣΟΥΔΑ - Suidae Lexicon, (εκδ.) Ada Adler, Stuttgart, B. G. Teubner, 1967-71 (1928-1935¹).
- ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ - Φυσικῶν δόξαι. H. Diels, Doxographi graeci, Berlin, W.de Gruyter 1965⁴ (1879), 473-498.
- Περὶ αἰσθήσεων. (εκδ.) H. Diels, Doxographi, 499-527.

(β). Τὰ ἔργα τοῦ Moore και τοῦ Russell

- MOORE G. E. - * Principia Ethica, Cambridge University. Press, Cambridge 1968 (1903¹).
- Ethics, Home University Library, London 1912.

* Οι τίτλοι βιβλίων και άρθρων αναφέρονται συντετμημένοι από την τεύτερη φορά που απαντιόνται μέσα στο κείμενο. (διηθά πατημένες λέξεις στη βιβλιογραφία).

- **Philosophical Studies**, Redwood Press, Trowbridge & London 1970. (Routledge & Kegan Paul, London 1922¹).
- **Some Main Problems of Philosophy**, Humanities Press, N. York 1978. (Allen and Unwin Ltd. London 1953¹).
- **Philosophical Papers**, Humanities Press, N. York 1977. (Allen and Unwin Ltd, London 1959¹).
- **The Common Place Book of G. E. Moore, 1919-1953**, (εκδ.) Casimir Lewy, London and N.York 1963.
- "The nature of Judgment", Mind 8, (1999).
- "The Refutation of Idealism", Mind, 12, (1903). Reprinted in Philosophical Studies. Ελλην. Μεταφ. Σ. Βιρβιδάκης, Η "Αναίρεση του Ιδεαλισμού" στο Κ. Ι. Βουδούρης, Ανθολόγιο Αναλυτικών Φιλοσόφων, Αθήνα 1980.
- "The nature of Reality of objects of Perception", PAS*, (1905-6). Reprinted in Philosophical Studies και στο A. C. Ewing, (εκδ.), The Idealist Tradition.
- "Professor James's Pragmatism", PAS, (1907-8). Reprinted in Philosophical Studies.
- "Hume's Philosophy", The New Quarterly (1909). Reprinted in Philosophical Studies, και στο H. Feigl-W. Sellars, Readings in Philosophical Analysis.
- "The States of Sense-data", Πρώτη έκδοση στο, PAS. (1913-14). Reprinted in Philosophical Studies, 168-196.
- "Are the Materials of Sense Affections of the Mind?", PAS, (1916-17).

* Proceedings of the Aristotelian Society.

- "The Conception of Reality", PAS. (1917-18). Reprinted in Philosophical Studies.
- "Some Judgments of Perception", PAS., (1918-19).
Reprinted in Philosophical Studies.
- "Is There Knowledge by Acquaintance?", PAS. Sup. (1919).
- "External and Internal Relations", PAS. (1919-20).
Reprinted in Philosophical Studies.
- "The Character of Cognitive Acts", PAS. (1920-21).
- "Are the Characteristics of Particular Things Universal or Particular?", PAS. Sup., (1923).
- "A Defense of Commonsense", Πρώτη φορά δημοσιεύθηκε στο Contemporary British Philosophy, τομ. 2, (εκδ.) J. H. Muirhead, G. Allen and Unwin Ltd. London 1925, 193-223 και μετά στο Moore, Philosophical Papers, και στο Ammerman, Analytic Philosophy. Η Ελληνική μετάφραση του άρθρου: Μυρτώ Δραχώνα-Μονάχου, "Μια Υπεράσπιση του Κοινού νού", Δευκαλίων τομ. 15 (1975) 241-267.
- "The Nature of Sensible Appearances", PAS. Sup., (1926).
- "Facts and Propositions", PAS. Sup., (1927).
- "Indirect Knowledge", PAS. Sup., (1929).
- "Is Goodness a Quality?", PAS. Sup., (1933).
- "Proof of an **External World**," Πρώτη δημοσίευση στο PBA*, τομ. XXV (1939), 68-84 και στο Moore, Philosophical Papers, και στο Ammerman, Analytic Philosophy.

* Proceedings of the British Academy

- Our Knowledge of the External World, 2η έκδ. Allen & Unwin, London 1926, (1914¹, Open Court Publishing Co. London).
- Mysticism and Logic and other Essays, Doubleday, N. York 1957, (1918¹, Longmans, London.). Branes & Noble Books, Totowa, New Jersey, U.S.A. 1981.
- Introduction to Mathematical Philosophy, Allen and Unwin, London 1919.
- The Analysis of Mind, Allen & Unwin, London 1921.
Humanities Press, N. York 1978.
- The Analysis of Matter, Kegan Paul, London 1927.
- An Outline of Philosophy, Allen & Unwin, London 1970, (1927¹).
- An Inquiry Into Meaning and Truth, Penguin Books 1965, (πρώτη έκδ. Allen & Unwin, London 1940).
- History of Western Philosophy, Allen & Unwin, London 1962 (1946¹). Ελλην. Μεταφ. Αμ. Χουρμούζιος, Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας, Αθήνα, (xx).
- Human Knowledge: Its Scope and Limits, Allen & Unwin, London 1948.
- Logic and Knowledge: Essays 1901-1950, R. C. Marsh, (εκδ.) Allen & Unwin, London 1964 (1956¹).
- Portraits from Memory and other Essays, Simon and Schuster, N.York 1956
- "My **Philosophical Development**": With an Appendix στο A. Wood (εκδ.) Russell's Philosophy, Simon and Shuster, N. York 1959.

- Essays in Analysis, (εκδ.) Douglas Lackey, George Allen & Unwin Ltd., London 1973.
- "The Relation of Number and Quality", Mind, 6 (1897).
- "An Essay on the Foundations of Geometry", (1897).
- "G. E. Moore's Principia Ethica", Independent Review, (1904).
- "Meinong's Theory of Complexes and Assumptions", I-III, Mind (1904).
- "On Denoting", Mind (1905). Reprinted in Logic and Knowledge.
- "The Nature of Truth", Mind (1906).
- "On The Nature of Truth", PAS. (1906-7). Reprinted as The "Monistic Theory of Truth", στο Philosophical Essays.
- "The Study of Mathematics", New Quarterly (1907) και στο Philosophical Essays, 1910, και στο Mysticism and Logic, 1918.
- "Pragmatism", Edinburgh Review, (1909). Reprinted in Philosophical Essays.
- "Knowledge by Acquaintance and Knowledge by Description" PAS., (1910-11). Reprinted in Mysticism and Logic. and Osswald Hanfling, (εκδ.), Fundamental Problems in Philosophy, B. Blackwell, Oxford 1980².
- "On the Relation of Universals and Particulars", PAS., (1911-12). Reprinted in Logic and Knowledge.
- On the Notion of Cause, PAS., (1912-13). Reprinted in Mysticism and Logic.
- "Mysticism and Logic", HJ., (1913-14). Reprinted in Mysticism and Logic.

- "On the Nature of Acquaintance", Monist, (1914). Reprinted in Logic and Knowledge.
- "The Relation of Sense-data to Physics", Scientia (1914). Reprinted in Mysticism and Logic.
- "Logic as the Essence of Philosophy" στο Our Knowledge of the External World.
- "The Ultimate Constituents of Matter", Monist, (1915) Reprinted in Mysticism and Logic.
- "On Scientific Method in Philosophy", στο Mysticism and Logic.
- "The **Philosophy of Logical Atomism**", I-VII, Monist, (1918-1919) Reprinted in Logic and Knowledge.
- "On Propositions: What they are and How they Mean", PAS. Sup., (1919). Reprinted in Logic and Knowledge.
- "Introduction to Ludwig Wittgenstein's Tractatus Logico Philosophicus", 1922.
- "**Logical Atomism**" (δημοσιεύθηκε πρώτη φορά στο J. H. Muirhead, (εκδ.), Contemporary British Philosophy, first series, 1924. και στο R.C. Marsh, (εκδ.), Logic and Knowledge και στο Ayer, (εκδ.) Logical Positivism.
- "The Limits of Empiricism", PAS., (1935-36).
- "On Verification", PAS., (1937-38).
- "Reply to Criticism", in Schilpp, The Philosophy of Bertrand Russell, 1944.
- "**My Mental Development**", στο The Philosophy of Bertrand Russell (εκδ.) P. A. Schilpp, 1944.
- "Logical Positivism", Polemic, (1946).

- "Logical Positivism", Rev. Int. Phil. (1950). Reprinted in Logic and Knowledge.
- "Philosophical Analysis", HJ., (1955-56).

(8) Δευτερεύουσα βιβλιογραφία.

- AMBROSE ALICE - O. E. Moore. Essays in retrospect, Allen & Unwin, London 1970.
- "Moore's Proof of an External World" στο Philosophy of Moore εκδ. Schilpp.
- AMELINAU E. - "La Cosmogonie de Thales et les doctrines de l'Egypte", Revue de l'histoire des religions, 62 (1910).
- AMMERMAN ROBERT R. - Classic of Analytic Philosophy, McGraw Hill Book Co. N.York 1965.
- AMOUR P. BRIND - "Note sur Anaximene ,Diels Frag. 13 A 14 (Aetius. II, 14, 3)", Revue Philosophique 43 (1969).
- ANDERSON JOHN - Studies in Empirical Philosophy, Sydney 1962.
- ANSCOMBE A.G.M. - "Parmenides, Mystery and Contradiction", PA5, 69 (1968-69), 125-32.
- AYEP A.J. - Foundation of Empirical Knowledge, Macmillan, London 1940.
- Language Truth and Logic, Gollancz, London 1936.
- Philosophical Essays, Macmillan, London 1954.
- Philosophy in the Twentieth Century, Unwin Paperbacks, London 1984 (1982¹).
- Problems of Knowledge, Macmillan and Penguin Books, London 1956.

- Russell and Moore: *The Analytical Heritage*, Macmillan, London 1971.
 - The Revolution in Philosophy: With an Introduction by Gilbert Ryle, Macmillan, London 1967 (1956).
 - Logical Positivism, (εκ8.) Free Press, N. York 1959.
 - "The a-priori" στο John Hospers (εκ6.) Readings in Introductory Philosophical Analysis, Routledge & Kegan Paul, London 1969.
 - Russell, Fontana, Collins, London 1972.
 - "On the Analysis of Moral Judgements", Horizon XX (1949) reprinted in Ayer, Philosophical Essays, 245-57.
- AYER A.J. & RAYMOND W- (εκ6.) British Empirical Philosophers , Macmillan, London 1952.
- BAILEY C. - The Greek Atomists and Epicurus, Oxford 1928.
- BALLAUF T. - "Vom Ursprung: Interpretationen zu Thales' und Anaximanders Philosophie", Tijdschr, Philosophie 15 (1953) 18-70.
- BERKELEY G. - Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge, (εκ6.) A. C. Fraser, in The works of George Berkeley, Clarendon Press, Oxford 1901.
- BARNES J. - "A New Look at Heraclitus", APQ 1, (1964) 189-203.
- The Presocratic Philosophers, τμ. I: *Thales to Zeno*, Routledge & Kegan Paul, London 1982 (1979¹).
- BARRINGTON J. - "Parmenides: The Way of Truth", JHP, 11 (1973), 287-98.
- BAUER W. - Der ältere Pythagoreismus, Hildesheim, N. York 1976 (1879¹).
- BEARE J. I. - Greek Theories of Elementary Cognition, Oxford 1906.

- ΒΕΙΚΟΣ Θ.
- Οι Προσωκρατικοί, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1985, (1η έκδ. Θεσσαλονίκη, 1972).
 - "Τα Ζηνήνεια Παράδοξα και Μαθηματικές Καντιανές Αντινομίες", Δευκαλίων 11, (1974).
 - "Τα Όρια του Ιωνικού Υλισμού" στο Αρχαίος Υλισμός, Αθήνα 1985.
 - Κοσμολογία και Κοσμική δικαιοσύνη στην Αρχαία Ελληνική Διανόηση, 1. Αναξίμανδρος, Θεσσαλονίκη 1969.
 - Σύγχρονη Φιλοσοφία, Ιωάννινα, 1974.
- BELL D. R.
- Bertrand Russell, Lutterworth Press, London 1972.
- BERGMANN G.
- "Logical Positivism: Language and Reconstruction of Metaphysics", στο Rivista Critica de Storia Della Filosofia VIII (1953), 453-81.
 - "Two Criteria for an Ideal Language", PS XVI (1949), 71-74.
- BERTS SIRIL
- "The Concept of Consciousness", Mind 63, (1954).
- BLACK MAX
- Language and Philosophy: Studies in Method, Cornell University Press, Ithaca, N. York 1963 (1949¹).
- BOOTH N.B
- "Did Melissus believe in incorporeal being", AJP 79 (1958), 61-65.
 - "Were Zeno's arguments a reply to attacks upon Parmenides?", Phronesis I (1957), 1-9.
 - "Zeno's Paradoxes", JHS 78 (1957), 189-201.
- ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ Κ.Ι.
- Αναλυτική Φιλοσοφία: Η Εξέλιξη της Αγγλικής Αναλυτικής Φιλοσοφίας κατά τον Παρόντα Αιώνα, Αθήνα 1974.
 - Ανθελόχιον Αναλυτικών Φιλοσόφων, Αθήνα 1980.
 - Προσωκρατική Φιλοσοφία, Αθήνα 1988 (1972¹).

- **Ionian Philosophy**, (εκδ.), Athans 1989.
- BOUWSMA D.K. - "Moore's Theory of Sense-data" στο philosophy of Moore (εκδ.) Schilpp.
- BRADLEY F.H. - **Appearance and Reality**, Clarendon Press, Oxford 1930.
- BRECHT F. - **Heraklits Versuch über den Ursprung der Philosophie**, Wuppertal, 1949.
- BRUMBAUGH R. - **The Philosophers of Greece**, George Allen & Unwin Ltd, London 1966.
- BURKERT W. - "Das Proömium des Parmenides und die Katabasis des Pythagoras", Phronesis, 14, (1969), 1-30.
- **Love and Science in Ancient Puthagoreanism**, Αρχαϊκή Μεταφ. L. Minar, Harvard University. Press, Cambridge 1972.
- BURNET J. - **Early Greek Philosophy**, Adam and Charles Black, London 1971 (1930 4η εκδ. 1892¹).
- **Greek Philosophy: Thales to Plato**, Macmillan, London 1968 (1914¹).
- CALGGERO G. - **Studien über den Eleatismus**, Darmstadt, 1970.
- CANAYE A.de. - "Recherches sur le Philosophe Thales", Memoires de Litterature, t.x. (1731-1733) 1-20.
- CARNAP R. - **Logical Suintex of Language**, Routledge and Kegen Paul, London 1937, (Γερμανικό Πρωτότυπο: Logische Suintex der Sprache, Vienna 1934).
- "On the Character of philosophical Problems", Philosophy of Science I (1935).
- CAYENDISH A.P. - "Early Greek Philosophy", στο D. J. O'Conner (εκδ.) A Critical History of Western Philosophy, Free press, N. York 1964.

- CHARLES WORTH M.J. - Philosophy and Linguistic Analysis, Duquesne University Press, Pittsburgh 1961.
- CHERNISS F.H. - Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy, (Baltimore, Hopkins 1935¹). New York Octagon Books 1964.
- "The Characteristics and **Effects of Presocratic Philosophy**" στο D. J. Furley-R. E. Allen, (εκδ.), Studies in Presocratic Philosophy: τσμ. I, *The Beginning of Philosophy*, Routledge & Kegan Paul, London 1970.
- CLAGETT MARSHALL - Greek Science in Antiquity, Collier Macmillan Publishers, London 1955.
- CLASSEN C.J. - "Anaximander", Hermes 90 (1962) 159-172.
- "Anaximenes", Real Encyclopedia, Suppl. 12, 1970.
- CLEVE M. - The Giants of Presocratic Greek Philosophy, τσμ. II, The Hague, Martinus Nijhoff, Netherlands 1969.
- COLLINGWOOD G.R. - The Idea of History, London 1929.
- COPELSTON F.S.J. - A History of Philosophy: Bentham to Russell, VIII, Search Press, London 1977 (1966¹).
- CORNFORD F.M. - "Anaxagoras Theory of Matter", CQ, 24 (1930), 14-30, 83-95. και στο Furley-Allen, Studies II, 275-324.
- Before and After Socrates, Cambridge, London 1979 (1932¹).
- From Religion to Philosophy: A Study in the origins of Western Speculation, N.York & Evenston 1957 (1912¹).
- "Mysticism and Science in Pythagorean Tradition", CQ 16, 1922), 137-50, CQ 17 (1923), 1-12.
- Principium Sapientiae, New York 1965.
- "Was the Ionian Philosophy Scientific", JHS, 62 (1942) και στο Furley-Allen, Studies, τσμ. I, 29-41.

- ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Ι.Ν. - "Η Έννοια της ψυχής στον Αριστοτέλη", Α.Φ.Β.Ε., τομ. 2, Απρίλ. (1939), 173-216.
- Ιστορία της Φιλοσοφίας των Ελλήνων, Αθήνα 1955.
- ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ - Ελληνικών Θεραπευτική Παθημάτων ή Ευαγγελική Αληθεία εξ Ελληνικής Φιλοσοφίας Επίχρως, εκδ. I. Raeder, Stuttgart, B. G. Teubner 1969.
- ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Χ. - Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα 1942.
- ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ Μ. - "**Άετηρία** για τη Χαρτογράφηση μιας Αρχαϊκής Γνωσιολογίας", Δευκαλίων, τομ. 11 (1974).
- DESCARTES R. - Meditation on First Philosophy, Μετάφραση από Haldane & Ross στο The philosophical works of Descartes, Cambridge University. Press, Cambridge 1931.
- DICKS D.R. - "Thales", Class. Quart. N. S. 9 (1959), 294-309.
- DICKER F. - De Thalete Milesio, Diss- Inaug, Hellae 1865.
- DIELS H. - "**Anaximandros** von Milet", Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum 26 (1923).
- "Thales ein Semite", AGPh. 2 (1889) 165- 170.
- Herakleitos, Berlin 1909.
- Doxographi Graeci, Collegit recensuit prolegomenis indicibusque insruxit H. D., W. de Gruyter, Berolini 1965⁴ (1879¹).
- DIELS H & KRANZ W - (**DK**) Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und Deutsch von H. Diels, hrsg. von Walter Kranz I, Dublin/ Sürich, Weidmann, 1971¹⁵ (=1951⁶, 1903¹). II, 1972¹⁶ (=1952⁶, 1903¹). III, (Wortindex von W. Kranz, Namen- und Stellenregister von H. Diels, ergänzt von W. Kranz) 1971¹³ (= 1952⁶, 1906¹).

- EAMES E. R. - Bertrand Russell's Theory of Knowledge, Allen & Unwin, London 1960.
- EDELSTEIN L - "The Idea of Progress", Classical Antiquity, Baltimore 1967.
- EMLYN JONES C.J - The Ionians and Hellenism, Routledge & Kegan paul, London 1980.
- FANN K.T - (εκ6.) Symposium on J. L. Austin, Routledge and Keganpaul, London 1969.
- FARRINGTON B. - Greek Science, Penguin Books, 1963, (part. I, 1944, part. II, 1949. First published together in 1953).
- FAURE J.A. - L'Égypte et les Presocratiques, Paris 1923.
- FLEW ANTONY. - (εκ6.), Logic and Language, 1st series, Basil Blackwell, Oxford 1978 (1951¹). 2nd series, B. Blackwell, Oxford 1973.
- Essays in Conceptual Analysis, (εκ6.), Macmillan, St. Martins Press, N.York 1966.
- FRANKEL H. - "A Thought Pattern in Heraclitus", στο The Presocratics του Mourelatos A. D. P., Garden city, N. York 1974.
- "Zeno of Elea's Attacks on Plurality", AJP, 63 (1942).
- FREEMAN K. - The Presocratic Philosophers: A Companion to Diels Fragmente der Vorsokratiker, Basil Blackwell, Oxford 1964.
- FRITZ K. YON. - Philosophie und Sprachlicher Ausdruck bei Demokrit, Plato und Aristoteles, Darmstadt 1966.
- FURLEY D.J. - "Empedocles and the Clepsydra", JHS 77 (1957), 31-34. και στο Furley-Allen, Studies, II.
- Two Studies in the Greek Atomists, Princeton 1967.
- "The **Atomists' Reply** to the Eleatics" στο Mourelatos, The Presocratics, 1974, 504-526.

- FURLEY D.J.& ALLEN R.E. - (εκ6.) **Studies in Presocratic Philosophy**, τομ. I: *The Beginning of Philosophy*, Routledge and Kegan Paul, London 1970, τομ. II: *The Eleatics and Pluralists*, Routledge and Kegan Paul, London 1975.
- GADAMER H.G. - "Antike Atomtheorie" στο συλλογ. τόμο Um die Begriffswelt der Vorsokratiker, Darmstadt, W.B., 1968.
- ΓΕΩΡΓΟΥΛΗΣ Κ.Δ - Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα 1975.
- ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ Α - Αρχαίοι Ατομικοί Φιλόσοφοι, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1976.
- GIGON O. - Der Ursprung der Griechischen Philosophie Von Hesiod bis Parmenides, Basel, Stuttgart, Schwabe, 1968² (1945¹).
- GILBERT O - Die meteorologischen Theorien des Griechischen Altertums, Leipzig 1909.
- GLOCKNER HERMAN - Volumes and Pages of the jubilee edition of Hegel's Works, τομ 26, Suttgart 1928.
- GOMPERS T. - Greek Thinkers, Vol. I, London 1901.
- GOTTSCHALK H.B. - "Anaximander's Apeiron", Phronesis, 10 (1965), 37-53.
- GRAESER A. - "The Argument of Melissus", Athens, Hellenic Society for Humanistic Studies, Studies and Researches 22, (1972).
- GRUNBAUM D.A. - Modern Science and Zeno's Paradoxes, Wesleyan University Press, 1967.
- GUTHRIE W.K.C. - The Greek Philosophers: From Thales to Aristotle, Methuen, London 1950, 16. Ελλην. Μεταφ. Α. Η. Σακελάριος, Οι Έλληνες Φιλόσοφοι: Από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη, Αθήνα 1987.
- A History of Greek Philosophy: The Earlier Presocratics and the Pythagoreans, τομ. I, Cambridge Uni. Press, 1971 (1962¹), τομ. II, *The Presocratic Tradition from*

Farmenides to Democritus, Uni. Press, Cambridge 1969
(1965¹).

- HARE R. M.
- "The Freedom of the Will", PAS., Supp.vol. XXIX (1955).
 - The Language of Morals, Oxford Uni. Press, London / Oxford, N. York 1967, (1952¹, Clarendon Press, Oxford).
 - Freedom and Reason, Oxford Uni. Press, London / Oxford, N. York 1972, (1963¹, Clarendon Press, Oxford).
- HAMLYN D.W.
- "Empiricism", Encyclopaedia of philosophy, tom 2, The Macmillan co. & Free Press, London 1967,
- HEATH T.L.
- A History of Greek Mathematics, I, Clarendon Press, Oxford 1921.
- HEGEL G.W.F.
- Science of Logic, Αγγλ. Μεταφ. W. H. Johnston-L. G. Struthers, London 1929.
- HEIDEL W.A.
- "On Certain Fragments of the Presocratics", Proc. Ame. Acad. of Arts and Sciences (1913),
 - "Anaximander's Book", The earliest known as geographical treatise, Proc. Ame. Acad. Arts and Science, 56, vol. 7 (Αντιλ. 1921).
 - "The Pythagoreans and Greek Mathematics", AJP 61 (1940), 1-33. και στο Furley - Allen, Studies I, 350-81.
 - "On Anaximander", CP 7, (1912), 212-234.
- HEISENBARG W.
- Philosophical Problems of Nuclear Science, London 1952.
 - The Physicists Conception of Nature, London 1958.
- HELM EUGENE E.
- "The Vibrating String of the Pythagoreans", Scientific American, tom. 27, 6 (Δκέμ.1967), 92-103.
- HERBST PETER.
- "The nature of facts", στο Essays in Conceptual Analysis, (εκδ.) Antony Flew, Macmillan, St. Martins Press, N.York 1966.

- HÖLSCHER UNO. - "**Paradox**, Simile, and Gnostic Utterance in Heraclitus", στο The Presocratics, (εκδ.) Mourelatos, Garden City, N.York 1974, 229-240.
- "Weltzeiten und Lebenszyklus. Eine Nachprüfung der Empedocles- Doxographie", Hermes 93 (1965), 7-33.
- "**Anaximander** and the Beginnings of Greek Philosophy", στο Furley- Allen, Studies I, 281-322. Πρώτη εκδ. στο Hermes 81 (1953), 255-77.
- HUDSON W.D. - A Century of Moral Philosophy, Lutterworth Press, Guildford and London, 1980.
- Modern Moral Philosophy, Macmillan Press, London 1983 (1970¹).
- HUME D. - An Enquiry Concerning Human Understanding εκδ. L. A. Selby Bigge, Clarendon Press, Oxford 1894.
- A Treatise of Human Nature, εκδ. L. A. Selby Bigge, Clarendon Press, Oxford 1896.
- HUSSEY E. - "Epistemology and Meaning in Heraclitus", στο Language Logos (εκδ.) M Schofield - Martha Nussbaum, Cambridge Uni. Press, Cambridge 1982.
- The Presocratics, London 1972.
- JAGER R. - The Development of Bertrand Russell's Philosophy, Allen & Unwin, London 1972.
- JAEGER W - Die Theologie der frühen Griechischen Denker, Stuttgart 1953.
- JAERGENSON JOERGEN - The development of logical Empiricism, τμ. 11, νομ.9, Uni. Press, Chicago, London 1951.
- JASPERS K - Einführung in die Philosophie, München 1958.
- JOHNSON W. E. - Logic, τμ. II, Cambridge 1922.

- JONES W. T. - A History of Western Philosophy: τομ. I : The Classical Mind 1970 (1952¹). τομ. III : Hobbes to Hume, 1969 (1952¹). τομ. IV : Kant and the Nineteenth Century, 1975 (1952¹). τομ. V : The Twentieth Century to Wittgenstein and Sartre, 2η έκδ. Harcourt Brace Jovanovich inc. N. York 1975 (1952¹).
- JUFFRAS ANGELLO - "Milesian Philosophy and the Origins of Philosophy", στα πρακτικά του Α Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Φιλοσοφίας (Σάμος 27-30/8/1988).
- JÜRSS Fr. - Von Thales zu Demokrit. Frühe griechische Denker. Köln, Pahl-Rugenstein, 1977.
- KAHN C.H. - "**Anaximander and the Arguments** Concerning the ἀπειρον at the Physics 203 b 4-15", Festschrift Ernst Kapp, Hamburg (1958), 19-29.
- "Religion and Natural Philosophy in Empedocles' Doctrine of Soul", AGR 42 (1960), 3-35.
- The Art and the Thought of Heraclitus, Cambridge 1979.
- Anaximander and the Origins of Greek Cosmology, N.York, London 1964 (1960¹). Ελλην. Μεταφ. Ν. Γιανναδάκης, Ο Αναξίμανδρος και οι Αρχές της Ελληνικής Κοσμολογίας, (Φιλόσοφος Λόγος), Αθήνα 1982.
- KANT IMANUEL - Kritik der reinen Vernunft, Αγγλ. μεταφ. Critique of Pure Reason Kemp Smith, Macmillan, London 1929, Ελλην. Μετφ. Αναστάσιος Γιανναράς, Κριτική του Καθαρού Λόγου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1979.
- KERNER G. - The Revolution in Ethical Theory, Clarendon Press, Oxford 1966.

- KIRK G.S. - **Heracitus**, The Cosmic Fragment, Cambridge 1962 (1954¹), (Ελλην. Μεταφ. Νίκος Γιανναδάκης, Ηράκλειτος: Τα Κοσμικά Αποσπάσματα, τομ. Ι, Αθήνα 1985).
- "Natural Change in Heracitus", Mind 60 (1951), 35-42.
- "Popper on **Science and the Presocratics**", στο Furley-Allen, Studies, τομ. Ι.
- "Some Problems in Anaximander", CQ. N.S. 5(1955) 21-38. και στο Furley-Allen, Studies Ι, 323-349.
- "Ecpyrosis in Heracitus", Phronesis 4 (1959) 73-76.
- KIRK G.S & RAVEN J.E. - **The Presocratic Philosophers: A critical history with a selection of texts**, Cambridge Uni Press 1971 (1957¹).
- KIRK G.S., RAVEN J.E. & SCHOFIELD M. - **The Presocratic Philosophers. A Critical History with a Selection of Texts**, Cambridge Uni. Press, London 1983 (1957¹), 95-98. Ελλην. Μεταφ. Δημοσθένης Κορτόβικ, Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι, Αθήνα 1988.
- KLEMKE E. D. - **Essays on Bertrand Russell**, University of Illinois Press, Chicago, London 1970.
- KLOWSKI J. - "Ist der Aer des Anaximenes als eine Substanz konzipiert?", Hermes 100 (1972), 131-142.
- KRAFFT F. - **Geschichte der Naturwissenschaft**, I. *Die Begründung einer Wissenschaft von der Natur durch die Griechen*, Freiburg, Rombach, 1971.
- KRAFT VICTOR - **Der Wiener Kreis**, 1968, ΕΛΛ. Μεταφ. Γιάννη Μανακός, **Ο Κύκλος της Βιέννης**, Αθήνα 1986.
- ΚΥΡΚΟΣ ΒΑΣ Α. - "Ο **Μεταφυσικός Υλισμός** του Δημόκριτου": *Μια νέα θεωρία για τον Κόσμο*, στο Ο Αρχαίος Υλισμός, Αθήνα 1985.

- Αρχαίος Ελληνικός Διασωτισμός και Σοφιστική,
Ιωάννινα 1987.
- ΚΩΣΤΑΚΗΣ Δ.Δ - Οι Πρωτοπόροι της Επιστήμης και η Γένεσις του Κόσμου,
(κοσμολογικά θέματα, 3) Αθήνα 1976².
- LEE H.D.P - Zeno of Elea: A text with translation and notes,
Amsterdam, Hakkert 1967 (1936¹).
- LEWIS C.I. - Mind and the World order, London 1929.
- LEY de H. - Geschichte der Aufklärung und des Atheismus 1, Berlin
1966.
- "Democritus and Leucippus: Two notes on Ancient Atomism",
L'Antiquite Classique 37 (1968).
- LOCKE JOHN. - An Essay Concerning Human Understanding (ed.) A.C.
Fraser, Clarendon Press, Oxford 1894.
- LONG A.A. - "Thinking and Sense-Perception in Empedocles: Mysticism or
Materialism", CQ, N5 16 (1966), 256-76.
- "Psychological Ideas in Antiquity", Dictionary of the History
of Ideas, New York 1973, τμ. 46.
- LONGRIGG J. - "A Note on Anaximenes' Fragment 2, (Diels-Kranz)",
Phronesis 9 (1964), 1-4.
- LURIA SOLOMON - Democrit, Leningrad 1970.
- MACDONALD MARGARET - "The Philosopher's use of Analogy" PSA, 1937-38. reprinted
in A. Flew, (ed.) Logic and Language, Basil Blackwell,
Oxford 1978 (1951¹).
- MACKENZIE M.M - "Parmenides' Dilemma", Phronesis, 27 (1982), 1-12.
- MAGEE BRYAN - (εκδ.) Modern British Philosophy, Secker and Warbury,
London 1971.
- MAKIN STEPHEN - "The **Indivisibility of the Atom**", Fur Geschichte de
Philosophie, 71 Berlin (1989).

- MALCOLM N. - "Certainty and **Empirical Statements**", Mind 51, (1942).
- "Moore and the ordinary language" στο Philosophy of Moore εκδ. Schilpp.
- MARCOVICH M. - **Heraclitus: Greek Text with a Short Commentary**, Merida, Venezuela, Los Andes. Uni. Press, 1967.
- MARHENKE PAUL. - "Moore's Analysis of Sense Perception" στο Philosophy of Moore εκδ. Schilpp,
- MASON R. - "**Parmenides and Language**", Ancient Philosophy, τ. VIII (1988).
- MASSON OURSEL P. - La Philosophie en Orient, Paris 1941.
- MATHEWSON R. - "**Aristotle and Anaxagora: An Examination of F.M. Cornford's Interpretation**", CQ NS. 8 (1958) 67-81.
- MAU J. - Zum Problem des Infinitesimalen bei den Antiken Atomisten, Berlin 1954, 24-27.
- McDIARMID J.B. - "Theophrastus on the Presocratic Causes", HSCP, τ. 61 (1953), και στο Furley-Allen, Studies I, (178-238).
- MELERO A. - "Pythagorica", Emerita 39 (1971) 425-433.
- MELSON A. G. YON - From atoms to Atoms: The History of the conception of Atoms, Pittsburgh 1952.
- MONTGOMERY F. - "Elements of Eleatic ontology", JHP 6 (1968), 111-132. και στο A. P. D. Mourelatos, (εκδ.) The Presocratics: A Collection of Critical Essays, Anchor Books, N.York 1974, 241-270.
- MORRISON J.M. - "Pythagoras of Samos", CQ N.S. 6 (1956), 135-56.
- MOURELATOS A.D.P. - The Route of Parmenides, Yale Uni. Press 1970.
- MUGLER CHARLES - "Le Probleme D'Anaxagore", REG* 69 (1956), 314-376.

* Revue des Etudes Grecques.

- MUIRHEAD J.H - (ed) Contemporary British Philosophy, τομ. I, II, G. Allen and Unwin Ltd. London 1924, 1925.
- MURPHY A.E - "Moore's Defence of Commonsense" στο Schilpp, Philosophy of Moore.
- NEGRO DEL - Die Deutsche Philosophie der Gegenwart, 1942.
- NEUGEBAUER O. - The Exact Sciences in Antiquity, Copenhagen, Princeton, London 1951.
- ΝΙΑΡΧΟΣ Κ.Γ - "Κίνησις και Διαιρετόν στο Δημοκρίτειο Άτομο: Η Αριστοτελική Κριτική", Στα Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου για τον Δημόκριτο, τομ. Β, Ξάνθη 1984, 173-202.
- NIETZSCHE F - Die Philosophie im tragischen Zeitalter der Griechen, Werke in drei Banden, (εκδ. K. Schlechta), München 1956.
- NUSSBAUM M.C - "Ψυχή in Heraclitus", Phronesis 17 (1973), 1-16 και 153-169.
- O'CONNOR D.J. - (εκδ.) A Critical History of Western Philosophy, Free press N.York 1964.
- OBRIEN DENIS - "Empedocles Cosmic Cycle", CQ, NS 17 (1967), 29-40.
- OWEN G.E.L. - "**Eleatic Questions**" στο M.C. Nussbaum, (εκδ.) Logic, Science and Dialectic, Cornell Uni. Press, Ithaca 1986, 3-26.
- "Plato and Parmenides on the Timeless Present", Monist 50 (1966), 317-40. και στο Mourelatos, The Presocratics, 271-292.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Π.Π. - Οι Ίωνες Προσωκρατικοί Στοχαστές, Αθήνα 1988.
- ΠΑΝΕΡΗΣ Ι.Π. - Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι, Θεσσαλονίκη 1986.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Β. - Ο Δημόκριτος: ο Φιλόσοφος και Φυσιολόγος, ο θεωρητικός της Δημοκρατίας, Αθήνα 1977³.

- ΠΑΠΑΛΑΣ Α. Ι. - "Η Ναυτική Αστρολογία του Θαλή", Ε.Φ.Ε., τομ. 2, τεύχος 6, (Σεπτ. 1985).
- PAP AUTHUR - Elements of Analytic Philosophy, Hafner Publishing Co. N. York 1972.
- PASSMORE J. - A Hundred Years of Philosophy, A Pelican Book 1968 (1957¹).
- PEAK A.L. - "Anaxagoras Predication as a Problem in Physics", CQ 25 (1931), 27-37.
- "Anaxagoras and the Parts", CQ 20 (1926), 57-62.
- PEARS D.F. - "Logical atomism: Russell and Wittgenstein" στο Α. J. Ayer (εκδ.) Revolution in Philosophy, *With an Introduction by G. Ryle*, Macmillan, London 1967 (1956¹).
- (εκδ.) Russell's Logical Atomism, Fontana - Collins, London 1972.
- Bertrand and the British Tradition in Philosophy, Fontana 1972 (1967¹).
- (εκδ.) Bertrand Russell: Modern Studies in Philosophy, Doubleday, New York 1972.
- PHILIP J.A. - "Pythagoras and Early Pythagoreanism", Phoenix Suppl. vol 7, Uni. Toronto 1966.
- POPPER K. - "Back to the **Presocratics**", PAS, N.5. τομ. 59, (1958-59), 1-24. reprinted in Popper Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge, Routledge and Kegan Paul, London 1963. και στο Furley-Allen, Studies, I. Ελλην. Μεταφ. Ζ. Δρακοπούλου, "Πίσω Στους Προσωκρατικούς", Εποπτεία 45 (1980), και στο Οι Προσωκρατικοί: Κείμενα και Μετάφραση, εκδ. Κ.Π. Μιχαλίδης, Αθήνα 1984.
- ΡΟΥΣΣΟΣ Ε.Ν. - Heraklit Bibliographie, Darmstadt 1971.

- Ηράκλειτος Περί Φύσεως, Αθήνα 1986.
- "Σχεδιάσμα ιστορικής εισαγωγής στους Ελεάτες",
Δευκαλίωv 33/34 (1982).
- Ηράκλειτος: Τα αποσπάσματα, Αθήνα 1971.
- PRICE H.H. - Thinking and Experience, Hutchinson, London 1953.
- QUINE W. - From a logical point of view, Cambridge Mass, 1953. essays
- QUINTON A. - "**Linguistic Analysis**" στο R. Klibansky (εκδ.) Philosophy in the Mid-Century, La Nuova, Italia, Firenze 1958, 176-201.
- RAMSEY P. F. - The Foundations of Mathematics, London 1931
- RAYEN J.E. - Pythagoreans and Eleatics, Amsterdam, Adolf M. Hakkert 1966 (1948¹).
- "The Basis of Anaxagoras' Cosmology", CQ. NS 4 (1954), 123-37.
- REESOR M.E. - "The Meaning of Anaxagoras", CP 55 (1960), 1-18.
- "The Problem of Anaxagoras", CP 58 (1963), 29-33.
- REINHARDT K. - Vermächtnis der Antike, Göttingen 1960.
- "Empedocles, Orphiker und Physiker", CP 45 (1950), 170-79. και στο Vermächtnis der Antike.
- "Heraklits Lehre vom Feuer" Hermes, 77 (1942) 1-27. και στο Vermächtnis der Antike, (41-97). Lehre
- Parmenides und die Geschichte der Griechischen Philosophie, Frankfurt AM Main 1959.
- "Heraclitea", Hermes 77 (1942) 225-48.
- RESCHER NICHOLAS - Essays in Philosophical Analysis, Pittburgh Uni. Press 1969.
- "Cosmic Evolution in Anaximander", Studium Generale II (1958) 718-31.

- PEY A. - La Science dans l'Antiquite, II, La Jeunesse de la Science Grecque, Paris, 1933.
- RIST J.M. - Epicurus: An Introduction, Uni. Press, Cambridge, 1972.
- RITTER R & PRELLER L. - Historia Philosophiae Graecae, Editio Octava, Quam Lavavit Eduardus, Wellmann, Gotha 1898.
- ROHDE E. - Kleine Schriften, Tübingen, Leipzig 1901.
- RORTY R. - "Metaphilosophical difficulties of linguistic Philosophy" στον ανθολογικό τόμο The Linguistic turn. Recent Essays in Philosophical Method, Chicago and London 1967.
- RYLE G. - Collected Papers (1 Critical Essays. 2 Collected Essays, 1929, 1968), Hutchinson, London 1971.
- "Ludwig Wittgenstein" στο Irving Copi - Robert W. Beard (εκδ.) Essays on Wittgenstein's Tractatus, Routledge and Kegan Paul, London 1966.
- "Systematically Misleading Expressions", PAS (1931).
- ΣΤΑΜΑΤΗΣ Ε. Σ - Επιστημολογικά Εργασία, Άρθρα, τ. Α, Αθήνα 1972.
- Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι, Αθήνα 1966.
- SAMBURSKY S. - The Physical World of the Greeks, Routledge and Kegan Paul, London 1963 (1956¹).
- SARABJEI - Time Creation and the Continuum, Cornell Uni. Press, Ithaca and N.York 1983.
- "Aristotle and Oxford Philosophy", APQ, τ. 6 (1969), 127-135.
- "Atoms and Time atoms" στο Infinity and Continuity in Ancient and Medieval Thought, (εκδ.) N. Kretzmann, Cornell Uni. Press, Ithaca and London 1982.
- SCHILPP P. A. - (εκδ.) The Philosophy of G. E. Moore, Cambridge Uni. Press, London 1968³ (1942¹).

- (εκδ.) The Philosophy of Bertrand Russell, (4η έκδ.), Open Court, Illinois 1971 (1944¹, The Library of Living Philosophers, Evenston, North Western Uni. Press).
- SCHLICK M.
- "Positivismus und Realismus", Erkenntnis 3 (1932). Αγγλ. Μεταφ. D. Rynin, Positivism and Realism, στο Ayer, Positivism.
 - Gesammelte Aufsätze 1926-36, Vienna, Gerold 1938.
 - "The Future of Philosophy", (Έβδομο Διεθνούς Συνέδριο Φιλοσοφίας) Oxford, 1930, Το άρθρο με τον ίδιο τίτλο δημοσιεύθηκε στο P. A. Schilpp (εκδ.), Publications in Philosophy, τομ. I, Collage of the Pacific 1932. και στο Gesammelte Aufsätze 1926-36, και στο D. J. Bronstein, (εκδ.), Basic Problems of Philosophy, N. York 1947.
- SCHOENMAN R.
- (εκδ.) Bertrand Russell: Philosopher of the Century, Allen & Unwin, London 1957.
- SCHUHL P.M.
- Essai sur la Formation de la Pensee Grecque, (2η έκδ.) Paris 1949.
- SCHWABL H.
- "Anaximenes und die Gestirne", Wiener Studien 79 (1966), 33-38.
- SEIDEL H.
- Von Thales bis Plato, Berlin 1984,
- SELIGMAN PAUL
- The Apeiron of Anaximander, London, The Athlone Press 1962.
- SHIBLES W.A.
- Models of Ancient Greek Philosophy, Vision Press, London 1971.
- SNELL B.
- "Die Sprache Heraclitus", Hermes 61 (1926), 361.
- SOLMSEN F.
- "Love and Strife in Empedocles' Cosmology", Phronesis 10 (1965, 109-48. και στο Furley-Allen, Studies II.

- SOLMSEN FRIEDRICH - "Anaximander's Infinite: Traces and Influences", AGP* 44 (1962), 109-31.
- SOLOMON LURIA - Demokrit, Leningrad 1970.
- STACE W.T. - A critical History of Greek Philosophy, Macmillan and Co. Ltd. London 1965.
- STEVENSON C. L. - Facts and Values , New Haven and London 1963.
- "The Emotive of Ethical Terms", Mind vol. XLVI, (1937).
- "Rersuasive Definitions", Mind vol. XLVII, (1938).
- Ethics and Language, New Haven and London 1944.
- "The Emotive Meaning of Ethical Terms", Mind vol. XLVI (1937), reprinted in Facts and Values .
- STOKES MICHAEL - "On Anaxagoras", AGP 47 (1965), 1-19.
- STRANG COLIN - "The Physical Theory of Anaxagoras", (AGP) 45 (1963) 101-118.
- STRONG C.A. - "Has Mr. Moore Refuted Idealism", Mind XIV, (1905).
- SWEENEY LEW - Infinity in the Presocratics: A bibliographical and Philosophical study, Netherlands 1972.
- TANNERY P. - Pour l'histoire de la Science Hellene de Thales a Empedocle, 2η εκδ. Paris 1930 (1887¹).
- TEZAS X.A. - Θαλής ο Μιλήσιος: Από την αρχαία παράδοση ως τη σύγχρονη έρευνα, διδ. διάτρ. (ανεκδ.) Γιάννινα 1986.
- Ο Θαλής ο Μιλήσιος και οι Αρχές των Επιστημών: Η οδός προς τη φιλοσοφία, Ιωάννινα 1990.
- TEICHMULLER G. - Neus Studien zur Geschichte der Begriffe, I - II, Gotha 1876, 1878.

* Archiv für Geschichte der Philosophie.

- THOMSON G. - The First Philosophers: Studies in Ancient Greek Society, Lawrence & Wishart, London 1972 (1955¹).
- TOULMIN G-GOODFIELD J - The Architecture of Matter, London 1962.
- ΤΣΙΝΟΠΕΜΑ Σ. - "Είναι δυνατή μια Ρεαλιστική θεωρία της Αναφοράς", Δωδώνη, τομ. ΙΣΤ, μέρος Τρίτο, Επιστημονική εφημερίδα του Τμήματος ΦΠΨ, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1987.
- "Wittgenstein, Rationality and Relativism", στο P. Nicolacopoulos (ed.), Greek Studies in the Philosophy and the History of Science, Kluwer, Dordrecht, 1990.
- URMSON J.O - Philosophical Analysis, Oxford Uni. Press, London 1967 (1956¹).
- VLASTOS G. - "A Note on **Zeno's Arrow**", Phronesis 11 (1966), 3-18 και στο Furley-Allen, Studies II.
- "Equality and Justice in Early **Greek Cosmologies**", στο Furley-Allen, Studies I.
- "Ethics and Physics in Democritus", PR 54 (1945), 578-92. και 55 (1946), 53-64. και στο Furley-Allen, Studies II.
- "Zeno's Race Course", JHP. 4 (1966), 95-108. και στο Furley-Allen, Studies II.
- "On Heraclitus" AJP 76,(1955), 337-68, και στο Furley-Allen, Studies I, 413- 429.
- "The Physical Theory of Anaxagoras", PR. 59 (1950) 123-137.
- "**Theology** and Philosophy in Early Greek Thought", στο Furley-Allen, Studies I.
- WARNOCK G.J. - English Philosophy Since 1900, Oxford Uni. Press, London 1969. (Home Uni. Library 1958¹).

- WATLING J. - Bertrand Russell, Oliver and Boyd, London 1970.
- WEIZSACKER C. F. VON - The World view of Physics, London 1952.
- Relevance of Science: Creation and Cosmology, London 1964.
- WEILER G. - "On Fritz Mauthner's **Critique of Language**", Mind 67 (1958).
- WEISS HELENE - "Democritus Theory of Cognition", CQ 32 (1938), 47-56.
- WEITZ MORRIS - "Analysis and Unity of Russell's Philosophy", στο Schilpp (εκδ.), Philosophy of Russell.
- 20th Century Philosophy, Collier-Macmillan, London 1966.
- WELLS RULON - "Philosophy of Language" στο Philosophy in the Mid-Century του Klibansky R. (εκδ.). 1958.
- WESLEY C. SALMON - (εκδ.) Zeno's Paradoxes, N. York, Bobbs-Merrill, 1970.
- WEST M.L. - Early Greek Philosophy and the Orient, Oxford, Clarendon Press 1971.
- WHITE A. - G. E. Moore: A Critical Exposition, B. Blackwell, Oxford 1958.
- WHITE MORTON - "Memories of G. E. Moore" στο E.D. Klemke (εκδ.), Studies in the Philosophy of G.E. Moore, Quadrangle Books, Chicago 1969.
- WIGGING D. - "Heraclitus' Conceptions of Flux, Fire and Material Persistence" στο Schofield-Nusbaum, (εκδ.) Language and Logos, Cambridge Uni. Press 1982.
- WILBUR J.B-ALLEN J.H. - The World of the Greek Philosophers, Prometheus Books, N. York 1979.
- WINDELBAND W-
HEIMSCHOETH H. - Lehrbuch der Geschichte de Philosophie, I, Tübingen 1976¹⁶.
Ελλην. Μεταφ. Ν. Σκουτερόπουλος, Εγχειρίδιο Ιστορία της Φιλοσοφίας, τομ. Α' Αθήνα 1980.

- WISDOM JOHN
- "Moore's Technique", στο Philosophy of Moore (εκδ.) Schilpp.
 - "Philosophical Perplexity", PAS, том XVI (1936)
δημοσιεύθηκε πάλι στο: του ιδίου Philosophy and Psychoanalysis, B. Blackwell, Oxford 1953 και στο Urmson, Philosophical Analysis.
 - "Logical Constructions", Mind, Vol. 40-42, (1931-1933).
- WISNIEWSKI B.
- "Sur la Signification de L'apeiron d'Anaximandre", REG, 70 (1957).
- WITTGENSTEIN L.
- Tractatus Logico-Philosophicus, *with a new translation*, D. F. Pears - B. F. McGuinness, Routledge and Kegan Paul, London 1961. Ελλην. Μεταφ. από τον Ζ. Λορενζάτο, Δευκαλίων 7-8, Αθήνα (1970-71) και μεταφ. του Θανάσης Κιτσόπουλος, Παρουσίαση: Ζ. Λορενζάτος, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1978. (Γερμανικό πρωτότυπο: Logisch-Philosophische Abhandlung, Annalen der Naturphilosophie, 1921).
 - Philosophische Untersuchungen, 1952. Αγγλ. Μεταφ. G.E.M. Anscombe, Philosophical Investigations, Macmillan, N. York 1953. Ελλην. Μεταφ. Παυλός Χριστοδουρίδης, Φιλοσοφικές Ερευνες, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1977.
 - On Certainty, (εκδ.) G. E. M. Anscombe-G. H. Von Wright, μεταφ. Denis Paul-Anscombe, Basil Blackwell, Oxford 1979 (1969¹). (German text: Über Gewissheit).
- WOOD A.
- Bertrand Russell: The Passionate Sceptic, Allen and Unwin, London 1957.
- WRIGHT MARY R.
- Empedocles: The Extant Fragments, Yale Uni. Press 1981,

- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΑΝΔΗΣ Π. - "Η φιλοσοφία ως ανάλυση της Γλώσσας", Δευκαλίων 15 (1975).
- ZELLER E-NESTLE W. - Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Drei Teile, jeder Teil in zwei Abteilungen, Darmstadt, Wissen. Buchgesellschaft, I 1, 1963⁷ (=Leipzig 1919⁶). Ελλην. σύνοψη, Χ. Βεσωπρίδης, Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα έκδ. Παν/μίου Θεσσαλονίκης, 1942.
- ZELLER E & RANDOLFO R - "La Filosofia die Greci net suo Sviluppo Storiko", μέρος I, том. 3. Classical World 60 (1966-67),

S U M M A R Y

The doctoral dissertation entitled "THE EMPIRICAL BASE OF KNOWLEDGE" is an attempt to examine the role of sense-experience as the starting point of empirical knowledge of the world, with special reference to pre-socratic philosophy (from Thales to Democritus) and the early analytic philosophy (Moore and Russell).

As we know the pre-socratic and the analytic philosophical traditions are completely different in the scope and the limits of philosophy, the method which they used, and their way of thinking. An attempt was made at detecting the common characteristics and the differences between these two philosophical trends, regarding the formation of our knowledge of the world which is based on sense-experience.

The first part of the dissertation examines the pre-socratic philosophical schools in brief. In pre-socratic philosophy, it is difficult to find any clear and systematic way of dealing with knowledge in the sense of the modern approach in the theory of knowledge. The whole philosophy was a remarkable attempt to understand the empirical world, which can be said to be a cosmological or ontological study of the world. They paid attention to the explanation of the becoming, the development and the destruction of the world through material substances like water, air, fire etc. Sense-experience was the method which they used to observe the physical world. But some philosophers like Heraclitus, Empedocles, Anaxagoras and others, are doubtful about the legitimacy of sense-experience as the starting point of empirical knowledge. They tried to understand the world through the possibilities of the human mind, and undermined or refused the validity of empirical knowledge. But the starting point of their philosophy was the investigation of the external, objective world. I examine the

pre-socratic philosophy as an empirical study of the world which is dependent, but not without qualifications, on experience as the basic principle of knowledge.

The second part of the study examines the nature of the early analytic philosophy with special reference to Moore and Russell as the originators of this tradition. Analytic philosophy is very different from traditional Idealism or Rationalism. Philosophers in this tradition pay attention in the recent developments in the empirical and logical sciences and tried to use scientific method to understand the philosophical problems.

The main target of analytic philosophy is the analysis of language and the understanding of the traditional problems of philosophy through language. I examine briefly the philosophy of Moore and Russell which gives reference to their way of understanding our knowledge of the material world through analysis. Even though there are many differences between Moore and Russell in their account of the formation of knowledge of the empirical world, they both accept sense-experience as the safe way of knowing, and analysis as the method which is to be used in philosophy.

This comparative study argues that both pre-socratic and analytic philosophy pay attention, in some way, in sense-experience as the starting point of knowledge of the physical world. But there are differences in many ways between these two philosophical traditions. The analytic philosophers tried to root every kind of knowledge of the world, in to sense-experience. But the pre-socratic philosophers tried to go beyond experience and to investigate the real principles of the world. Therefore, the meaning of the empirical principles of each philosophy should be understood in their own philosophical content.
